Dželal Ibraković

BOSNA, ISLAM - BOŠNJACI

(Etnološko - povijesne skice)

Dželal Ibraković

BOSNA, ISLAM - BOŠNJACI
(Etnološko-povijesne skice)

Sarajevo, 2008. godine

Dželal Ibraković

Bosna, islam - Bošnjaci
(Etnološko- povijesne skice)

Izdavač:
Fakultet političkih nauka Sarajevo

Za izdavača:
prof. dr. Mirko Pejanović

Recenzenti:
Prof.dr. Jusuf Žiga
Prof.dr. Salih Jalimam

Ilustracije za korice knjige:
Emir Alibašić, University of Michigan
MFA "School of Art&Design", USA

Dizajn i prijelom:
Emir Teskeredžić

Lektor i korektor:
Fahra Lušija

Štampa:
PLANJAX print

Za štampariju:
Medina Planjac

Tiraž: 1000 primjeraka

Sarajevo, 2008.

CIP - Katalogizacija u publikaciji
Nacionalna i univerzitetska biblioteka
Bosne i Hercegovine, Sarajevo

316.356.4:28](497.6=163.4*3)
930.85(497.6)

IBRAKOVIĆ, Dželal
Bosna, islam - Bošnjaci : (etnološko-povijesne skice) /
Dželal Ibraković. - Sarajevo : Fakultet političkih nauka,
2008. - 214 str. : ilustr. ; 24 cm

Podaci o autoru: str. 212-213. - Bibliografija:
str. 197-211 ; bibliografske i druge bilješke uz tekst

ISBN 978-9958-598-13-5

COBISS.BH-ID 16714758

SADRŽAJ:

Uspomeni na moje drage roditelje Fatimu i Rahmana, te moga djeda Osmana

PREDGOVOR

Knjiga "Bosna, islam - Bošnjaci" je nastala u jednom mukotrpnom vremenu borbe za opstanak države Bosne i Hercegovine i njenog najbrojnijeg naroda Bošnjaka. Moja osnovna vokacija, kao autora, jeste sociologija ili i još bliže- kulturno antropološki otklon, i zato sam se, ne samo zbog opreza, odlučio da to budu skice kulturno – antropološkog i povijesnog "snimanja," istraživanja koje je već započeto, na svu sreću, i prije mene i koje traži i detaljniji pristup, i promjenu ugla gledanja. Traži i otklon od opeterećenosti stanjem čiji smo sudionici, a ne samo svjedoci. Stečeno iskustvo iz protekle odbrane od agresije je sasvim sigurno samo jedna strana slike, jedan djelić mozaika koji tek treba da bude sagledan od generacija koje rastu kao i onih koje će doći. U jednoj kratkoj studiji, koja je imala velike pretenzije da se bavi "svim" suštinskim odrednicama, jasno je, i prije čitanja, da se nisu mogle sagledati sve odrednice niti samo jedne teme. Nikada do kraja se neće moći sagledati sve zapretene mreže svjetskih, evropskih i domaćih igara, razni spletovi okolnosti, sudbinske određenosti, prokletstva i anateme, duhovnog sazrijevanja, samokritičkog sagledavanja, ali to ne znači da ne treba stalno i iznova pokušavati. Detaljnije i svestranije bavljenje ovim fenomenima zato i jeste suštinski zadatak u kojem svakom pitanju treba prilaziti bez prethodnih predrasuda, hrabro propitujući svaki od detalja – sve u cilju boljeg međusobnog upoznavanja. Često je na prostorima Balkana jednostrano shvatanje problema, mitologija i uvijek prisutna teorija zavjere, dovodilo do tragičnih posljedica, uspostavljanja međusobne mržnje za koju bi se teško našao racionalan razlog u svim narcizmima malih razlika, otvorene borbe za prevlast unutar monoteističkih religija, stalnog propitivanja (ljudskog i oholog) "na čijoj strani je Bog" – baš kao da sve stvoreno nije na strani istog Boga itd.

Osnovicu knjige čini magistarski rad "Povijesno- kulturna komponenta islama kao jedan od faktora profiliranja nacionalnog bića Bošnjaka"

(odbranjenog 1997.). Na tretiranju ovakvog pristupa, te njegovom dubljem promišljanju, veliku zahvalnost dugujem, svojim profesorima prof. dr. Šefki Međedoviću, mentoru prof. dr. Hidajetu Repovcu i mom dragom kolegi prof. dr. Jusufu Žigi, koji mi je bio najveći podsticaj i inspiracija. Za strpljenje i puno toga što su me naučili u neko nevrijeme Bosne i Bošnjaka veliko hvala prof. Halimu Husiću sa Gazi Husrev- begove medrese u Sarajevu, Hadisu ef. Pašaliću, ali i dobrom prijatelju prof. Matiji Dobriniću s kojima sam vodio mnoge korektivne razgovore.

Ne mogu da ne pomenem i beogradski krug poštenih i vanserijskih naučnika i ljudi koji su, mada ih, izuzev nekoliko, uopće lično ne poznajem, uticali na mene svojim tekstovima, svojim hrabrim analizama, prije svega u širenju horizonata i upoznavanja sa literaturom, za koju zbog rata nismo ni znali. To su knjige iz biblioteke "XX vek" urednika i autorà dr. Ivana Čolovića, tekstovi u listu "Republika" urednika dr. Nebojše Popova, te čitavog kruga autorica od dr. Olivere Milosavljević, dr. Sonje Biserko, dr. Zagorke Pešić Golubović, dr. Latinke Perović, dr. Gordane Đerić i brojnih drugih koje samo djelomično pominjem kroz korištenu literaturu. Njihov intelektualni napor je višestruko značajan jer se odvija u izuzetno teškim uvjetima bukvalnog opstanka humanističkih konstantinovićevskih ideja (analize dr Radomira Konstantinovića, te Bogdana Bogdanovića) koje su mnogo ranije predvidjele tragični slijed događanja. Najveće je pitanje da li je to završeno, da li su se potrošile sve "zalihe viška tranzicione negativne energije", koliko je do svijesti običnog čovjeka na svim stranama doprla sva pogubnost etnonacionalističkih koncepata. Oni prijete da ne samo reproduciraju sami sebe, nego da po svom uzoru izazivaju i na "drugoj strani" slične reakcije. To je realna prijetnja koja se, nažalost, u pojedinačnim slučajevima, realizirala i kod Bošnjaka. Opasnost od "viktimizacije žrtve" (Norman Cigar) je uvijek prisutna i u kritici stanja kod "drugih" to se ne smije zanemariti.

U konceptualnom smislu podsticaj ovakvom promišljanju su mi dali i godišnjaci KZB "Preporod" u kojima sam objavio dio ovih istraživanja u posljednjim godinama od 2006. godine. Dio istraživanja je objavljen u dva broja časopisa "Habitus" Novi Sad, što, također, smatram vrlo značajnim i podsticajnim. Neke od teza sam tretirao i u ljetnim međunarodnim naučnim skupovima u Konjicu "Demokratija i ljudska prava u multietničkim društvima" koje ustrajno organizira prof.dr. Džemal Sokolović kome sam zahvalan na pozivima za učešće. Za dio ideja puno dugujem prof. dr. Omeru Ibrahimagiću i prof. dr. Esadu Zgodiću, te posebno prof.

dr. Muhamedu Filipoviću, kao i prof. dr. Salihu Jalimamu, prof. dr. Ivi Bancu, Smailu Baliću, prof. dr. Vladimiru Premecu, prof. dr. Rešidu Hafizoviću... Tu je i svježi talas izvanrednih BiH mladih mislilaca: dr. Asim Mujkić, dr. Senadin Lavić, dr. Nerzuk Ćurak, dr. Nermina Šačić, dr. Fahira Fejzić Čengić, dr. Nevad Kahteran, kao i mnogi drugi, koji zaslužuju puno poštovanje, i od kojih imamo šta naučiti.

Dr Dželal Ibraković

1. UVOD

Bosna i Bošnjaci su postali paradigma ljudske zajednice pred kraj XX stoljeća i otvorili, samim tim, niz pitanja na koja se traže odgovori u jednom širem kontekstu. Savremena civilizacija, barem kada je o Evropi riječ, suočila se, u svom razvoju na pragu trećeg milenija, sa brutalnom agresijom koju je nazvala eufeminiziranim nazivom - politika etničkog čišćenja. Agresija na Bosnu i Hercegovinu i povijesna reafirmacija Bošnjaka, kojima je prijetilo potpuno uništenje, i na teorijskoj i na praktičnoj ravni, otvorili su niz pitanja, poput:

- Da li zaista živimo u vremenu demokratizacije, pa time i poštivanja različitosti?
- Da li je, kako se to često u teoriji postavlja, okončan proces nacionalnog profiliranja sa razvijenom fazom kapitalizma iz XIX stoljeća?
- Kakav je odnos Evrope i cijele Zapadne civilizacije prema islamu i njegovim sljedbenicima?
- Koliko se iza teorije o toleranciji, kao bitnoj proklamiranoj tekovini liberalne demokratije krije, ustvari, netolerancija i stereotipna predstava o svemu što nije u Zapadnom modelu kulturnog obrasca ?

Ova osnovna i druga pitanja vezana za povijesnu zbilju Bosne i Hercegovine i Bošnjaka bila su glavnim povodom da se priđe teorijskoj analizi islama - jedne od komponenti nacionalnog bića Bošnjaka i jedne od bitnih odrednica osobenosti ovog naroda.

Istraživanje povijesno-kulturne komponente islama i bitnog faktora u profiliranju nacionalnog bića naroda, koji sebe naziva Bošnjacima, daje mogućnost da se na planu kulture istraže uticaji koji su profilirali osobenost Bošnjaka, koju su, pak, ovi nesebično unosili u multikulturnost na području Bosne i Hercegovine kroz hiljadugodišnje trajanje ove države. Imajući u vidu da je upravo komponenta islama najčešće napadana, ali i bila glavni alibi agresorima na Bosnu i Hercegovinu u pravdanju politike etničkog čišćenja, to je razumljivo da se pitanju istraživanja ove komponente priđe vrlo ozbiljno. Istovremeno, žestina i brutalnost genocida, urbicida i kulturocida izvršenog od strane agresorâ na Bosnu i Hercegovinu

i ponavljanje obrasca etničkog čišćenja kroz historiju Bosne i Hercegovine također zahtijeva detaljan istraživački napor kako bi se spriječili pokušaji "okončanja procesa uništenja i Bosne i Bošnjaka".

Iza ovih golih historiografskih činjenica krije se čitav spektar ideoloških opravdanja spram permanentnog stanja stradanja Bošnjaka, koje područje BiH definira, savremenim rječnikom rečeno, kao visoko rizično područje. Istovremeno se kao dugo vremena nepromijenjena konstanta napada pojavljuje islam, kao način života i civilizacijski okvir, koji se, bez prekida, napada od strane neislamskog okruženja. Ta komponenta u nacionalnom biću Bošnjaka se stalno i napada, ali je ta komponenta od samog početka ono što omogućava opstanak Bošnjaka, pa, shodno tome, i zadržavanje i povijesnog imena i naroda i zemlje u, spram njih, neblagonaklonom bližem i daljnjem okruženju. Bez povijesno-kulturne komponente islama, osnovna je ideja ovog rada, ne bi bilo ni Bošnjaka kao nacionalne specifičnosti. I zaista, i jedna površna analiza ovih historijskih razmeđa, koja su određivala sudbinski položaj Bosne i Hercegovine i njenog autohtonog naroda, pokazala bi da je ukorjenjivanje islama na ovom području i sačuvalo od povijesnog potiranja kontinuitet Bosne i Bošnjaka, ali i samo odredilo mnoge specifične prepoznatljivosti Bosne i Hercegovine. To je doprinijelo i opstanku njenog autohtonog stanovništva spram stalno prisutnih apetita susjeda za proširenjem svojih država na račun Bosne i Hercegovine.

Bogumilstvo kao svojevrsni kontrapunkt, kako ga definira Miroslav Krleža[1], inače nedovoljno istraženo kao kulturni i vjerski fenomen, se i fizički i duhovno trošilo kroz iskorjenjivanje, krstaške pohode usmjerene protiv njega kao anatemisane hereze, kroz kolebljivost srednjovjekovnih bosanskih vladara i njihove unutarnje razjedinjenosti. Prijetila je neminovnost da se kao i druga heretička učenja jednostavno utopi ili, u najboljem slučaju, da postane jedno od crkvenih redova Rima ili Carigrada. To "drugo" i različito, koliko god bilo razlogom unutarnjih sukoba u Bosni, istovremeno je bilo, kroz cijelo vrijeme trajanja bosanske države, i uvjet njenog opstanka. U odnosu na pravoslavlje i katoličanstvo, bogumilstvo se pojavljuje kao onaj presudni tas na vagi koji daje prevagu poznatoj bosanskoj toleranciji, stiliziranoj kao trolist bosanskog ljiljana, simbola srednjovjekovne bosanske države.

1 Miroslav Krleža: O religiji, Oslobođenje, Mladost, Sarajevo 1982. (o bogumilima 87-121.str.) Miroslav Krleža ističe: "kao malo tko, bogumili su jedini kontrapunkt usred našeg srednjovjekovnog rasula". Izraz kontrapunkt je vezan za muzičku figuru, umjeće da se dvije ili više melodija tako ukomponiraju i povežu da skladno zvuče.

U takvoj situaciji se pojavljuje islam kao "treći" uspostavljajući ravnotežu čime se javlja i kao istinski spasilac i Bosne i Bošnjaka. Sa svojom univerzalnom tolerancijom spram drugog vjerskog pogleda, islam u srednjovjekovnoj Bosni postaje čvrst kohezioni elemenat unutarnjeg spajanja različitosti. To omogućava nesmetan i zaštićen rad i djelovanje bosanskih franjevaca i pravoslavnih sveštenika, zaštitu njihove imovine kao onih koji se u islamskoj doktrini nazivaju "sljedbenicima Knjige" što je realizacija islamskog izvornog stava da se radi se o neprekinutom kontinuitetu Objave kao najvišeg stepena milosti Boga prema ljudima.[2]

Islam svoje dalekosežne i vanvremenske poruke iz Posljednje Božije Objave ljudima prenosi i ukorjenjuje u pojedince i narode koji su prijemčivi da ih primaju i prenose, ali i upražnjavaju u praktičnom životu (univerzalnost principa dobra, odgovornost spram sebe i drugih, priznavanje savršene uređenosti svjetova i kontrolu ponašanja, principa samilosti i solidarnosti, otvorenost ka spoznaji i učenju).

To su istinske izvorne poruke islama, koje često bivaju propagandistički potiskivane od strane protivnika islama, odnosno bivaju dogmatski izokretane od strane onih koji su uzimali sebi za pravo da okamenjuju te poruke i koriste ih za prikrivanje svog, u suštini, neislamskog načina življenja.

I tu se nalazi svojevrsna fetišizacija islama u dvosmjernom toku koja je prisutna još od vremena Objave (VII stoljeće po gregorijanskom kalendaru naše ere). U izvornom islamskom poimanju, i jedna i druga struja samo sebi pravi štetu, a ideja izvorne poruke islama ima uvijek nezadrživi podsticaj prenošenja i širenja i onda kada se to sprječava svim sredstvima i od strane vladajućih političkih ideologija i u islamskom i cijelom drugom svijetu. Islamska poruka putem Osmanlija, i prije njihovog osvajanja Bosne, dolazi i do dobrih Bošnjana ili dobrih Bošnjaka, kao se često u dubrovačkim arhivima govori o stanovnicima srednjovjekovne Bosne.

2 Osmanlijsko carstvo je bilo zasnovano na pravu svakog pojedinca da podliježe jednom općem principu, a to je podaništvo jednoj državi. U islamskoj državi (darul-islam) primjenjuje se islamsko pravo. I nemuslimani i stranci su građani islamske države i u Osmanskom Carstvu nemuslimani su bili zimije i ako plaćaju porez (džiziju) oni od islamske države imaju garancije za njihov život, imetak i slobodu vjere. Organizacija prema vjeri naroda je bila u miletu čime su se povezali svi koji su živjeli u Carstvu jedne vjere. U prvi mah to je za pravoslavce bio narod grčke vjere (svi pravoslavni Grci, Srbi, Bugari, Rumuni itd.). Vjerski poglavari su se nalazili na čelu svoga mileta i bili su pravni i vjerski zastupnici svoje zajednice. Šire vidjeti u Historija Osmanske države i civlizacije, Orjentalni institut, Sarajevo 2004. str. 571 – 583.

Ovaj prefiks "dobri" pokazuje da je ta prijemčivost prema univerzalnim pricipima dobra bila izražena i kod starinaca zemlje Bosne, čak i kada se taj izraz "dobri" povezuje sa srednjovjekovnim izrazom koji je, u tadašnjem historijsko- kulturološkom jezičkom izražavanju, između ostalog, označavao i "pouzdanog svjedoka". To govore i njihova umjetnička djela koja su, kako kaže Miroslav Krleža "vedre slike o životu, gdje je sve skladno - uznemireni ritam pojava i stvari, ornamentika ljudskih likova, leoparda, konja i faune". Ta okrenutost ka krugu, suncu, svjetlosti, je okrenutost Vječnom i Jedinom, što je izraženo i u porukama sa stećaka, simbolima univerzalnosti. To označava u kontinuitetu izraženu disidentsku crtu pobune protiv šablona, protiv uokvirivanja ljudske misli u dogme i vjerovanje u kumire i lažna božanstva. U takvoj situaciji pojava islama i sinkretizma civilizacija koje on sobom nosi, sa baštinom i blještavilom misli Bagdada i Kordobe, je baklja koja osvjetljava i najskrivenije elemente takve uzvišene duhovnosti.

Nužno je naglasiti još jednu tezu, a koja se također zaobilazi u promišljanju kulturno-povijesne zbilje Bošnjaka, jer je ne uvažava način bilježenja ljudskih historija (koje upravo zato i jesu samo *ljudske*), a to je da je na primjeru Bosne i Bošnjaka vidljiv, skoro pa očigledan, *kontinuitet* Božije Objave ljudima. Islam, kao posljednja Božija Objava u svom izvornom poimanju, ističe kontinuitet Objave kao jedini trajni znak ljudske povijesti. Imajući u vidu ljudske intervencije u sve prethodne tzv. monoteističke religije, onda je jasno da je islam bio najprijemčiviji u onim sredinama gdje su se iz raznih historijskih, pa i geografskih razloga, zadržala približno izvorna učenja Objave upućene i putem Isusa (u Kur'anu se taj Božiji poslanik imenuje kao 'Īsā-a a.s.), pa i Mojsija (u Kur'anu se taj Božiji poslanik imenuje kao Mūsâ-a a.s.). Deplasiranom se, u takvoj vizuri, čini rasprava o tome da li su obredi bogumila ili katara ili albigeneza, bili slični islamskim i prije dolaska islama. Jednostavno, radi se o kontinuitetu Božije milosti ljudima i sa islamom kao "usavršenom vjerom" koja naglašava da će taj kontinuitet biti zadržan sve do nestanka ovog našeg svijeta (religijski izraz u svim monoteističkim vjerama je Smak svijeta).[3]

[3] O kontinuitetu poslaničke misije na Zemlji, kao jedinom realnom kontinuitetu, po kojem prepoznajemo i napredak i hod vremena i kontinuitet epohalnih promjena čovječanstva, zanimljivo mišljenje iznosi Rešid Hafizović: „Riječ je o tipičnoj horizontali božanske Objave, čije duhovne jeke se razliježu na stranicama Prirode po istom ritmu kako se razliježu na stranicama svete Knjige. Povijesni obzir kontinuiteta Objave, najzad, slijedi horizontalni ritam objavljenih knjiga i najjasnije se pokazuje u svjetopovijesnom nizu poslaničkih listova od Adama, a.s., do Muhammada, a.s. Taj pravolinijski ritam je postupan

1.1. Islam je život sâm i uređenje tog života

U skladu sa ovakvim poimanjem, era islama se može posmatrati historijski od prvog čovjeka, odnosno od utvrđenog principa stvaranja. Islam, posmatran samo kroz formu i obred, i jeste samo jedna od "monoteističkih religija", ali posmatran kroz svoju suštinu i razloge Objave predstavlja uputu o standardima ponašanja, da se izrazimo figurativno, jer čovjeka prizemljuje na Zemlju kao planet na kojem čovjek ima ulogu odgovornog namjesnika.

I sâm Kur'an eksplicitno nagovještava da će negacija Boga i njegove apsulutne nadređenosti nad svemu stvorenom biti prisutna sve do kraja svijeta, bilo od pojedinaca i čitavih skupina ljudi, pa i naroda. Uzalud se troše pera brojnih naučnika i mislilaca u dokazivanju ili opovrgavanju ovog osnovnog razilaženja među ljudima. Cijela historija čovječanstva je samo dokaz tog jasnog stava. Čovjekovo znanje je ograničeno i stalno podložno preispitivanju i dopunjavanju i nikada sveobuhvatno da zahvati sve segmente. Najbolji primjer je savremeni razvoj kojeg i pored visokih tehnologija informatičkog doba prati zagađivanje čovjekove okoline, glad i siromaštvo velikih skupina ljudi i opravdanih prijetnji da bi savremeni razvoj npr. atomske fizike ili genetskog inženjeringa mogao, a da to čovjek i ne želi, proizvesti i elemente za uništenje svijeta. Upozorenja najviših svjetskih umova u svojim katastrofičnim opisima kao da su preslikani opisi Smaka svijeta kako u Kur'anu, tako i u Bibliji i svetim knjigama svih naroda. O stanju duše i duhovnog zdravlja sadašnjih stanovnika Zemlje ne treba ni raspravljati.

Stereotipna je predstava o islamu kao "magijskoj kulturi" koju je Hollywood sa svojim filmskim projektima proširio na hareme, fakire, gole plesačice, divlje ratnike, teroriste, ubice i pljačkaše. Naravno, i Hollywood je proizvod stanja jednog duha, a 11. septembar 2001. godine i teroristički napadi u New Yorku i Washingtonu D.C. kao i "antiteroristički rat", koji je započeo nakon tog graničnog datuma, su doveli do vladajućih predrasuda i sterotipa koji se više "ne mogu" spriječiti. Frencis Fukuyama je

i značenjski je sasvim saobražen riječi božanskog glasonoše na kojeg je snaga božanske poruke u datom svetopovijesnom razdoblju upravljena." Rešid Hafizović: O načelima islamske vjere, Bemust, Zenica 1996. str. 165. U tome smislu može se posmatrati i stav Emile Durkheima: „Budući da svaki od nas utjelovljuje nešto od čovječanstva, svaka pojedinačna svjesnost sadrži nešto Božije pa se tako nalazi obilježena svojstvom koji je čini svetom i nepovredivom za druge. U tome jeste cijeli individualizam; i to je ono što ga čini nužno doktrinom." (Citirano prema Rusmir Mahmutćehajić: Bosanski odgovor, Deureux, Zagreb, 2002.)

ranije sa pobjedom liberarne demokratije kao vladajućeg modela civilizacije već nagovijestio i "kraj historije", a Peter Hungtinton je najavio "Sukob civilizacija" u istoimenom djelu 1993. godine. Rusmir Mahmutćehajić će iz analize odnosa Zapada prema islamu izvući zaključak da je liberarna demokratija (zasnovana na kršćanstvu i judejstvu kao svojim ideološkim podlogama) netolerantna prema bilo kojem "drugom" i da je to "drugo" smetnja koju treba odstraniti. To **drugo** se, nakon sloma komunizma, uglavnom poistovjećuje sa islamom. Ove stereotipne predstave su rezultat kako negiranja islama, tako i krojenja historije po modelu vladajućeg Zapadnog civilizacijskog kruga i imaju obrise "mesijanskog evropecentrizma" započetog kroz krstaške ratove pokrenute upravo protiv islama.

Muslimani Španije, pa i Balkana, mada pripadaju evropskom tlu, uvijek su smatrani "drugim" i prema njima se provodila politika etničkog čišćenja. Sudbinu "drugih" su dijelili sa "Indijancima" u Americi, narodima Maja i Asteka, Jevreja kroz njihovu historiju. Možda je ilustrativan podatak da je kardinal Cineros 1492. godine naredio da se u Granadi spale sve knjige iz islamske Španije, a 70 godina kasnije biskup Diego de Landa će narediti u Jukatanu na ogromnoj lomači spaljivanje knjiga i rukopisa Maja.[4] Da li je historijska koincidencija datuma i u činjenici da je tačno pola milenija nakon Granade spaljena pod fašističkim granatama i sarajevska Vijećnica i stradali rukopisi Orijentalnog instituta? Takvo nešto se već dogodilo u historiji Sarajeva i Bosne!

U svom pohodu 1697. godine habsburški princ Eugen Savojski, u oktobru i novembru te godine, će u potpunosti da uništi i spali Sarajevo[5]. U toj paljevini kao da je paljena i historija dolaska Osmanlija, ali i prethodnog perioda iz bosanske historije. Naime, stradali su, nema sumnje, nebrojeni originalni dokumenti i poništeni brojni historijski tragovi.

U Andaluziji islamskog perioda cijelo stanovništvo je bilo opismenjeno, dok je u Evropi toga doba pismenost bila privilegija samo ograničenog broja ljudi iz uglavnom crkvenih krugova. Primjera radi: u zlatnom periodu islamske civilizacije, od 700, do 1200. godine, islamski ummejski vladar Hakem raspolagao je sa knjižnicom od 400 hiljada svezaka, a čak 400 godina kasnije francuski kralj Karlo V zvani "Učeni"[6] mogao se pohvaliti sa tek hiljadu knjiga. El - Azizova biblioteka u Kairu je brojala oko

4 Roger Garaudi: Dijalog između kultura, Kabes broj 19 , Mostar, 1997. str. 30 i 31
5 Vidjeti šire - dr Fadil Ademović: Princ palikuća u Sarajevu, Civis , Sarajevo, 1997.
6 Podaci uzeti iz knjige: Akbar S. Ahmed: Živi islam- od Samarkanda do Stornoveja, Preporod, Sarajevo, 1996.

milion i šeststotina hiljada knjiga, od čega je samo iz matematike 6.500 i preko 1.800 iz filozofije. Što se tiče biblioteke u Buhari, piše Avicena, tu su se mogle naći knjige i rukopisi kojih nigdje u svijetu nema. U islamskim gradovima Kordobi, Toledu i Sevilji su se školovali pripadnici svih vjera, jer su to bili jedini univerziteti u svijetu. U XI stoljeću Bagdad je imao dva miliona stanovnika i u vrijeme halife Haruna-el Rašida bio je primjer najvećih dometa tolerancije i kulture. U tom i takvom Bagdadu uporedo sa hiljadama veleljepnih džamija bilo je i mnoštvo kršćanskih crkvi, te više stotina sinagoga i zoroastrovih hramova. Univerzitet "Nizamija" je osnovan u Bagdadu 1065. godine, a "Karavijun" u Fesu, Maroko, još ranije - 860. godine i što je još zanimljivije - kao zadudžbina dviju muslimanki. Da li onda treba da nas, sa ove vremenske distance, čudi podatak iz vizantijskih spisa da se jedan lokalni vizantijski vladar čudi da pobjednik, koji je "barbarin," u uvjetima primirja koje je diktirao tom vladaru, posebno naglašava pravo na kupovinu grčkih rukopisa? Taj "barbarin" je bio Arapin - musliman.

Nepuno stoljeće poslije smrti Muhammeda a.s. islamsko carstvo se prostiralo od Pirineja na Zapadu do Kine na istoku. Izvorni islam propagira stav da u vjeri nema prisile i to je eksplicitan stav u sveukupnoj historiji islama. Održavanje komšijskih veza i tolerancija spram drugih svjetonazora je također izričit stav, a tu su i isticanje zajedničkog porijekla i pripadanje ljudskoj zajednici, jedinstvenom svijetu za sebe, te insistiranje na kontinutetu Objave, što daje i osnovna obilježja umme (sljedbenika Kur'ana) i utvrđuje nepromjenjljiva pravila njenog ponašanja. U ovom radu se ističe i veliki doprinos kojeg je upravo pojava Objave islama dala ljudskom rodu, pa se može slobodno reći da je to bila povijesna prekretnica početka novog doba poznatog kao humanizam i renesansa, odnosno doba prosvjetiteljstva i širokog razmaha u razvoju nauke i tehnike.

Držeći se prvog stava Objave:**"Uči u ime Gospodara!"** (Kur'an, sura XCIX, 1)[7] poslanik Muhammed (uz njegovo ime ide i oznaka a.s. – što je skraćenica od izraza "alejhi selam" – što u prevodu sa arapskog jezika znači "neka je mir i spas na njega", a i uz imena svih drugih poslanika ide taj dodatak) ističe da je "nauka izgubljeno blago muslimana i trebaju je uzeti gdje god je nađu".

7 Kur'an, XCIX, 1- Rimski broj označava broj sure (tematske cjeline, kakvih ima ukupno 114 u Kur'anu, a drugi broj označava broj ajeta, znaka, rečenice, dijela sure koji su arapskim brojevima numerirani i u originalu i u prijevodima značenja na razne jezike svijeta). U ovoj knjizi je korišten prijevod značenja na bosanski jezik (prevod: Besim Korkut) – nedefinirana godina izdanja. U daljem tekstu će u zagradi biti samo označen broj sure i ajeta.

U to vrijeme je autentičnost Poruke zračila snagom istinske okrenutosti vjeri i principima koje ona postavlja, a ponašanje muslimana je bilo usklađeno sa tim principima, što je dovelo do procvata i nauke i tehnike. I sadašnja zapadna civilizacija ima veliki dug prema tom razdoblju. U savremenoj historiografiji taj se period jednostavno preskače, a, što je još žalosnije, ni savremeni muslimani iz tog perioda ne izvlače dovoljno pravih i djelotvornih pouka.

U pukom oponašanju (nekritičkom) Zapada gube se autentične vrijednosti islamskog poimanja zbilje, što je još uvijek neistraženo polje, bez obzira na brojne pokušaje promišljanja, a to je za kulturno-povijesnu zbilju cijelog čovječanstva neizmjeran gubitak. S druge strane, pod firmom odbrane islama, čitave skupine ušančene u dogmatske škole i pravce, kao otpor prema europeizaciji ili amerikanizaciji muslimana razvijaju teokratsko društvo u kojem se i nauka proglašava za satanizaciju i time se sprječava njen razmah.[8]

Time muslimani i sâmi doprinose stvaranju loše slike i stereotipne predstave i time i odbojnog stava spram islama. Dinastičke diktature, nepismenost, siromaštvo velikog broja muslimana u svijetu, međusobni sukobi i krvavi ratovi i teroristički napadi, previranja između okamenjivanja Tradicije i pokušaji njenog tumačenja u svakom pojedinačnom vremenu su odlika razjedinjenog ummeta na početku XXI stoljeća. Bez stvarnog uticaja u svjetskoj politici, mada u ukupnom stanovništvu Zemlje participiraju sa preko jednom šestinom stanovništva, sa velikim demografskim potencijalima, muslimani pokušavaju da nađu svoje mjesto. To je praćeno krvavim posljedicama, nedostatkom zvanične i prihvatljive strategije i to često dovodi do očajničkih poteza u traganju za izgubljenim pobjedničkim identitetom. Aktuelno stanje u islamskom svijetu je ipak, na svu sreću, takvo da je daleko od kritične 1918. godine kada nijedna islamska država nije bila nezavisna, a unutarnja snaga islama omogućava da se i u stanju evidentne dekadencije islam ipak - širi. Preporoditeljski duh koji se kroz cijelu historiju islama prepoznaje, po riječima jednog od istinskih boraca za islamski preporod- Bošnjaka Huseina Đoze[9], vidljiv je kako

[8] Murad Hofman: Islam kao alternativa, Bemust, Sarajevo, 1996., vidjeti dio "Religija i nauka" str. 59-73.

[9] Husein Đozo: Prepreke na putu islamske da'we, Takvim za 1997. godinu, Rijaset islamske zajednice, Sarajevo, 1996., str. 213. Husein Đozo (1912- 1982.) je markantna figura islamskog preporoditeljskog talasa u BiH u XX stoljeću. O modernim obnoviteljskim nagovještajima i dilemama uloge muslimana i trećem mileniju inspirativna studija Murad Wilfried Hofmann: Islam 2000, El- Kalem, Sarajevo, 2003., posebno poglavlje „Islam i Zapad: drugo suočeljavanje" str. 37- 53.

u svakom vremenu, pa čak i u vrijeme najžešćeg dogmatiziranja islamske misli. Husein Đozo navodi djela Šatibije iz 1388. godine, Ibni Temije iz 1327. godine, Ibnul Kajjima Dževzije iz 1350. godine, a među savremenicima Džemaluddina el-Afganija, Šejha Muhammeda Abduhu, Rešida Rida, Abdurrahmana el-Kewakibija, Šejha Meragija, Šejha Šeltuta i drugih. To je gotovo potvrđena zakonitost vezana za vanvremensko isijavanje poruke islamske civilizacije, koja neovisno od sljedbenika, nalazi izvore novih podsticaja na različitim stranama svijeta koji odražavaju svježinu izvorne poruke. Zato islam i nije eksluzivno pravo samo jednog naroda, jer samo jednom narodu i nije upućen. Dakle, ne postoji dekadencija islama, nego postoji dekadentnost u primjeni njegovih postulata i njihovog čitanja i razumijevanja u konkretnim vremenima.

U vrijeme početka dekadencije primjene najavljene padom muslimanske Španije i rušenjem Bagdada, islam svojom unutarnjom snagom ulazi na druga vrata Evrope nadirući sa Osmanlijama na Balkansko poluostrvo i zaustavljajući se tek kod Beča. Tu se Bošnjaci pojavljuju kao prijemčiv materijal koji kroz "bošnjački genij"[10] počinju baštiniti i islamsku civilizaciju kao nužnost svoje i fizičke i duhovne opstojnosti. Susretanja Bošnjaka sa islamom su nesumnjivo bila i mnogo ranije od graničnog datuma 1463. godine, kada je Bosna došla pod vlast Osmanlijskog carstva.

Kroz rad se posebna pažnja posvećuje još jednom fenomenu, a to je da kojim slučajem nije došlo do prihvatanja islama i njegovog dolaska na ovo područje, Bosna bi nestala u razjedinjenosti svojih vladara i apetita susjeda. Dakle, vladajuće teorije koje su nastale na osnovu rimskih (vatikanskih) izvora o tome da je jedno staro kraljevstvo "šaptom palo" je i pranje vlastite savjesti, jer su vapaji za pomoć Bosni, upućeni iz Bosne, ostali samo na moralnoj podršci. Istovremeno, Osmanlije su dugo vremena ranije došli u Bosnu i sinkretizacija kultura je vidljiva i na nadgrobnim spomenicima iz Rogatice, gdje se uz bogumilske simbole pojavljuju i muslimanska obilježja.

U svom radu naglašavam jedan elemenat, također nedovoljno istražen, ako se izuzme Hišam Džait[11] koji ukazuje na njega, da se islam

[10] Izraz kojeg koristi dr Esad Zgodić: Građanska Bosna, DOO "Ritam" Tuzla, 1996. str.140. U ovome radu se taj izraz uzima ne kao oblik neke nove balkanske mitomanije, nego kao alegorijski opis stanja duha koji i u nekim najtežim sudbinskim situacijama nalazi izlaz. O „kolektivnom geniju" vidjeti i zanimljivu studiju James Surowiecki: Mudrost masa, Profil international, Zagreb, 2007.

[11] Hišam Džait: Evropa i islam, Starješinstvo IZ BiH, Sarajevo, 1989.

pojavljuje u jednoj povijesnoj misiji objedinjavanja kultura, odnosno baštinjenja dometa kulture i Mesopotamije, Babilona, Persije, Egipta, Kine, Indije, stare Grčke, čime u ljudsko povijesno pamćenje vraća te kulture i na njihovim osnovama omogućava dalji prodor ljudskog znanja. To je elemenat koji se (namjerno) zaobilazi i koji i kod neprijatelja islama, ali i kod dogmatske struje u samom islamu biva zanemaren. Da li treba posebno naglašavati činjenicu koju ističe Akbar S. Ahmed da je povezivanje svjetova i približavanje ideji čovječanstva vidljivo na svakom koraku i kroz život istaknutih pojedinca iz historije islama. Tako je Ibn Haldun, otac sociologije, živio i radio u Sjevernoj Africi i Španiji, a umro u Kairu. Na kraju osmog stoljeća izgledalo je da islam postaje cjelokupna ljudska zajednica: Arapi su se iskrcali u Španiji, osvojili Sind na rijeci Indus, osvojili historijsku tvrđavu Darbent koja je bila ključ za vrata Kavkaza.

Pred najezdom Mongola izgledalo je da će sa rušenjem Abasidskog carstva i Bagdada nestati islama, ali onda se dogodio preokret i Mongoli primaju islam. Oni su islamu udahnuli novu svježinu i poruku islama ponijeli sa sobom u srce Rusije i nazad sa sobom u Kinu.

Dva stoljeća nakon pada Bagdada, Mehmed el Fatih je osvojio Konstantinopolj, drevno središte hrišćanstva i srce Svetog Rima. U idućem stoljeću Babar je osvojio Delhi i uspostavio islamsko Mogulsko carstvo u Indiji.

Iza pada, koji znači gubitak podsticajne energije izazvanog nedosljednostima u primjeni osnovnih principa koji islam stavljaju iznad puke religije, dolazi na drugim mjestima na planeti Zemlji do bujanja islama koji nalazi pritajenu energiju u skupinama drugih naroda. To dokazuje i tezu da islam nije ekskluzivni arapski model, te da u sebi sadrži ideju čovječanstva, što također dokazuje i prapočetni princip Božije Objave, kao bitni povijesni kontinuitet čovjekovog bitisanja na Zemlji. Prema podacima Organizacije islamske konferencije (OIC-a) u svijetu je na početku XXI stoljeća bilo milijardu i 290 miliona muslimana.

Uprkos krstaškim ratovima i stalnoj težnji da se podstiču unutarislamski ratovi, kao i velikog broja međudržavnih i frakcijskih borbi, te borbi za vlast unutar samih islamskih društava, na početku XXI stoljeća je jasno u svijetu da je islam prisutan na svim naseljenim mjestima zemaljske kugle i da ne postoje geografske, ali ni civilizacijske granice koje bi označile katastrofičnost "sukoba civilizacija". Prije bi se moglo govoriti o „sukobu fundamentalizama," što ispravno primjećuje u naslovu svoje knjige Tariq Ali. Pored religijskih fundamentalizama sve se češće govori i o sekularnom fundamentalizmu. Sukobi ta dva fundamentalizma obilježavaju savremeno doba.[12]

Upravo zahvaljujući vanvremenskoj dimenziji poruke koja se stalno isijava u svom samostalnom kontinuitetu, pronalazeći onu zatomljenu kulturno-povijesnu energiju, koja u suštini znači progresivni napredak ljudske civilizacije, islam opstaje i širi se. Ideološki predložak on ima u svim zajednicama ljudi kroz prisutne univerzalne etičke vrijednosti (zadržane u tim narodima kao dio po vremenskom redoslijedu ranijih, opet, Božijih Objava). Zar onda treba da čudi prijelaz (mnogi kažu umjesto "prijelaz" – "povratak") u islam vrhunskih svjetskih naučnika, sportista, muzičara, književnika, pa i astronauta i istraživača raznih profila? Bez ikakve ideologije, to je povratak ideji ljudske zajednice kao cjeline. I sa tako globalizirajućim pristupom islam je realno jedina alternativa kapitalističkoj ("liberalnoj") globalizaciji kao osnovnom trendu početka trećeg milenija.

1.2. Kako se ljudi mogu (konačno) pronaći kao jedinstvena zajednica?

Činjenica je da danas preko pedeset (državotvornih) nacija u svijetu baštini cjeloviti kulturno-povijesni trag islama, kao bitan faktor samobitnosti svoga nacionalnog bića, samo potvrđuje teoriju da se i u islamu čovječanstvo može naći oslobođeno svih otuđenih ideoloških zastranjivanja i

[12] Tariq Ali: The Clash of Fundamentalisms: Crusades, Jihads and Modernity, Verso, London 2003.
"U tipologiji fundamentalizama susrećemo se i sa sekularnim fundamentalizmom. Potonji brani temelje svjetovnosti na znanosti i razumu postavljene, te promiču odvajanje religije u privatnu sferu društva i privatnost svakoga pojedinca. Taj sekularni fundamentalizam, pretvoren u svjetovnu religiju, izaziva svekolike religijske fundamentalizme. Događanja na globalnoj razini imaju obrise »globalnoga rata« dvaju fundamentalizama koji bi svaki na svoj način htio afirmirati vlastitu istinu.
Sekularizam kao dijete novovjekovlja spada, dakle, u naprednjačku sastavnicu ili u kontekst refleksivne modernizacije, ali ta ista naprednjačka sastavnica i u liberalizmu kao ideologiji potpore sekularizmu vodi zastranama i isključivosti. " Anđelko Milardović: Sekularni fundamentalizam, dnevni list"Vjesnik Zagreb od 29.03.2007. http://www.vjesnik.hr/html/2007/03/29/Clanak.asp?r=sta&c=2 (posjeta 20.09.2007.)
Stuart Sim (Svijet fundamentalizma, Planetopija, Zagreb 2006.) govori o religijskom, tržišnom, političkom, nacionalističkom i o fundamentalizmu uopće smatrajući ih sve, što je ispravno, mračnim dogmama novog doba. Ova napomena je samo uputa čitaocu koji želi da se šire bavi temom fundamentalizma za koju se nakon 2001. godine vezuje najčešće pridodati nastavak "islamski."

približavanje odgovornoj i objedinjenoj zajednici. Problemi savremenog čovječanstva se ne mogu posmatrati izdvojeno, ni po nacionalnom ni po državnom principu, jer su oslobođeni atomi iz Černobila, da samo pomenemo jedan slučaj, pokazali da nekontrolirano i neodgovorno korišćenje nauke, ne poznaju granice i da je sa neodgovornošću na jednom mjestu ugrožena cijela ljudska zajednica. To se u ekologiji pojavljuje kao primarni zadatak spoznaje. Tako je i agresija na BiH shvaćena, sa izvjesnim zakašnjenjem, kao opasnost za mir u širem regionu.

Ove uvodne napomene su neophodne da bi se shvatilo da je ulazak Bošnjaka u kulturno-povijesni krug islama bio jedan normalan proces koji je sa činom formalnog prelaska (ili potvrđivanja već ranijoj pripadnosti) "bir ugurden" kod Jajca, ali i na drugim mjestima u srednjovjekovnoj bosanskoj državi, po svojim izvorišnim vrijednostima sa "prologom na nebu", bio i svojevrsna priprema za događaje koji će se u budućnosti (pola milenija poslije) odigrati upravo na ovom prostoru. Osobitost Bošnjaka se održala upravo u islamu, a bez te osobitosti i baštinjenja kulturno-povijesnih elemenata Bosne i njihovog razvoja kroz stoljeća, očito je ne bi bilo ni kasnije Bosne, a Bošnjaci bi se vremenom jednostavno stopili (ili i fizički „istopili") kroz asimilatorska nastojanja netolerantnih susjeda Bosne.

Bosna i Hercegovina je na pragu XXI stoljeća postala paradigma preispitivanja humanističkih vrijednosti čovječanstva u cjelini, probni kamen propitivanja humanističkih i antifašističkih dometa čovječanstva, probni kamen buđenja zajednice muslimana (izvorne umme) u svijetu. Skloni smo tvrdnji koju dokazujemo kroz ovaj rad, da je to prilagođavanje vremenu i vladajućim modalitetima i odnosu univerzalne ideje ljudske zajednice i vladajućeg oblika organiziranja nacije i nacionalnih država, upravo izraženo i na primjeru BiH i Bošnjaka.

Zato je pitanje nacionalnog određenja Bošnjaka i snažno afirmiranje ideje bošnjaštva proizvod i nametnutog sukoba, agresije i povratka povijesnog pamćenja izraženog kroz snažni otpor agresiji, ali i pragmatično provođenje univerzalne ideje čovječanstva i borbe za goli opstanak. Sa takvim iskušenjem Bošnjaci su u svojoj historiji prvi put suočeni i njihov odgovor je i proistekao na praktičnoj ravni: Da se kroz borbu reafirmira ono što je suština bošnjačkog genija koji se održava kroz historiju na prepoznatljiv i osoben način. Na pojavnoj ravni agresije to se odražavalo drastično kroz uništenje svih kulturno-povijesnih tragova Bošnjaka, sve do pokušaja i njihovog fizičkog uništenja kao naroda i definitivno potiranje povijesno-kulturnih posebnosti i znakova identifikacije.

Sama činjenica da su dosadašnje historije Bosne i Hercegovine pisane uglavnom izvan Bosne i Hercegovine, dovoljno govori sama po sebi. U tipiziranim enciklopedijama period Osmanlijske vladavine u Bosni i Hercegovini je tretiran kao period mračnjaštva i totalne dekadencije. Međutim, prilježnost u uništavanju tragova te kulture dovoljno govori da su ideolozi velikodržavnih projekata u kontinuitetu itekako znali da uzeti (nasilno ili asimilacijom) Bošnjacima islamsku komponentu, znači jednostavno preći i granični prag na putu njihovog potpunog uništenja.

Socijalizam je u svom početnom zamahu kao revolucionarna komunistička ideologija stavio sebi za cilj ukidanje vjere, odnosno religije, a pokazuje se, ne samo na primjeru Bosne i Hercegovine, nego i drugih bivših socijalističkih država, da se u toj svojoj odrednici potvrđivao prije svega kao antiislamski pokret. Naime, dok se kod drugih religija samo čin pripadnosti vjeri očituje obrednim karakteristikama i formalnim prisustvom, dotle iskorjenjivanje islama predstavlja obezličavanje čovjeka koji vjeruje i kao krajnji rezultat ima potpuni nedostatak identifikacijskih karakteristika. Vjera u Boga se pojavljuje kao jedan od bitnih elemenata koji najdublje i najtrajnije prodire u kulturno biće i pojedinca i zajednice i zato se, u najširem smislu, riječ islam može identificirati i sa pojmovnim značenjem riječi kultura.

Naravno, pod razumijevanjem riječi „islam" se podrazumijeva stvaralački princip njegovanja pojedinca i zajednice (umme) ili, kako to kaže akademik Muhamed Filipović, "Islam shvatam kao topos, utemeljenje jedne tradicije u kojoj ja svoje biće razumijem i uključujem u se. Ko isključuje tu toponomičnu dimenziju islama, mene isključuje. Ja ne mogu biti čovjek na opći način." Akademik Filipović ističe i sljedeće: „Islam nije ni u najmanjoj mjeri izmijenio naš izvorni identitet, kao što to nije učinio ni sa jednim narodom koji ga je prihvatio, te su Perzijanci ostali isti kao i ranije, kao što su to ostali i seldžučki Turci ili bilo koji drugi narod koji je prihvatio islam, ali ga je obogatio i osnažio implicitni multilateralizam koji je u islamu i njegovoj toleranciji prema drugim vjerama i drugačijim ljudima uopće, našao snažnu potporu."[13]

[13] Muhamed Filipović: Identitet Bošnjaka, http://www.rijaset.net/muallim/muallim%20br%205/51-57.pdf. (posjeta 10.09.2006.). O značaju islama u formiranju identiteta bosanskih Muslimana je pisala i Cornelia Sorabji: Muslim Identity and Islamic Faith in Socialist Sarajevo (doktorska teza na Univerzitetu u Cambridge, 1989.) cit. prema Tone Bringa: Biti musliman na bosanski način, Dani, Sarajevo, 1997., dijelovi „Muslimanski Europljani" i „Jugoslaven" i Musliman str. 18- 23.

To čvrsto utemeljenje u biću muslimana cijelog svijeta je pripadnost osobitom pogledu na svijet. Ta posebnost ili to "drugo" na udaru je svih nosilaca netolerancije koji se osjećaju s pravom ugroženi, jer sa islamom (u njegovom izvornom obliku) nestaje netoleracije, multikultura je nešto što islam podrazumijeva i podstiče i nesebično tom procesu multikulture, ili istinski većeg broja kultura u pravom smislu te riječi, daruje svoje produkte podstičući integrativne procese. Zar i nije multikulturnoj zajednici i bivše Jugoslavije i Bosne i Hercegovine upravo toj multikulturnosti darivano od strane muslimana najviše i najnesebičnije, bez ikakvog uvjetovanja? S druge strane, oni su od strane uskogrudog nacionalizma uvijek smatrani tuđim elementom i smetnjom svakom historijskom teritorijalnom razgraničenju.

Obrazac je ustanovljen još u islamskoj Španiji i nije promijenjen ni prilikom formiranja prve jugoslavenske države.Tada je na pitanje postavljeno iz hrvatske delegacije šta uraditi sa muslimanima, srpski predstavnik Stojan Protić iznio efikasnu formulu da treba da "se vrate u veru svojih predaka. Oni koji to neće trebaju biti posečeni, kako smo to ranije učinili u Srbiji."

Takvim razmišljanjima se pridružuju brojni srpski intelektualci, pa i sveštenici, a o političarima da i ne govorimo. Tako će Dragoš Kalajić muslimane u bivšoj Jugoslaviji okarakterizirati kao "Kvazi Arapi protiv Evropljana", Jovan Rašković će govoriti o etnokarakterima: edipovcima i kastratima, Dragan Tanasković će elaborirati pitanja nacije i vjere varirajući kod muslimana malo i veliko slovo M, a Miroljub Jeftić će optužiti muslimane da "nastojeći osvojiti svet muslimani koriste rađanja, gradnju džamija i pritisak na ne-muslimane." Naravno, sve do najnovijih napada o "bijeloj al - Kaidi" i zločinima koji su učinjeni u agresiji na BiH protiv Bošnjaka kao "doprinosu civilizaciji" i "preventivnom vizionarskom djelovanju". Da je u takvom pristupu prisutan kontinuitet pokazuje i prisutni animozitet prema svemu što je muslimansko, a džamije i vjerski objekti su na udaru kao simboli i kao osobenost muslimana.

Tako u izjavi Mojsija Zečevića pravoslavnog igumana s početka XIX stoljeća nalazimo: "Nove džamije da se ne grade, a stare da se zabatale." Ili u Njegoševoj izjavi: "Od mečeta i turske džamije napravismo prokletu gomilu, neka stoji za uklin narodu."[14]

[14] O odnosu SPC u agresiji na BiH i ratovima na prostoru bivše SFRJ vidjeti i Milorad Tomanić: Srpska crkva u ratu i ratovi u njoj, Medijska knjižara Krug, Beograd, 2001., a o srušenim i oštećenim muslimanskim vjerskim objektima pogledati Muharem Omerdić: Prilozi izučavanju genocida nad Bošnjacima (1992-1995), Rijaset IZ BiH i Kalem, Sarajevo, 1999.; Ismet Grbo: Ogledalo nasilja: Stradanje sakralnih objekata u BiH 1992-1996. na prostoru koji kontrolira Armija BiH, SDA-Centrala Sarajevo, Centar za analitiku, dokumentaciju i komuniciranje s javnošću, Sarajevo, 1997. O ponašanju spram vjerskih objekata i grobalja bosanskih muslimana u vrijeme Austro - Ugarske u: Bošnjački memorandum (ur. Salko Čampara), Ajsela, Sarajevo, 1999. upućen Benjaminu Kalayu (1900.) i caru Franji Josipu (1901.). Tu su istaknuti brojni primjeri otimanja vakufa, rušenja džamija, poravnavanja mezaretlja, vrijeđanja muslimana i njihovih svetinja u školskim udžbenicima itd. u prvih dvadeset godina Austro – Ugarske vlasti.

1.3. Džamije-svemirski simboli i putokazi

Muslimanska zajednica od samog svog formiranja ima stalnu potrebu za izgradnjom džamija. One sa svojom toplom arhitekturom i polukružnim kubetima i munarama, pretečama svemirskih raketa koje strijeme ka nebu, za sve muslimane svijeta predstavljaju mnogo više od obredno-vjerskih mjesta. One su sjedište džemata, specifične i islamu svojstvene besklasne zajednice koja i danas predstavlja specifičnu zajednicu koja omogućava ljudsku komunikaciju, ali i razmjenu informacija iz svih domena života.

Džamija u nekom mjestu, bilo da se radi o Čikagu, Nju Delhiju, Istambulu ili kineskom gradu, ali i Foči i Bijeljini ili Sarajevu, simbolizira postojanje muslimana i predstavlja sigurno utočište za sve muslimane svijeta.

Džamije su u svom izvornom smislu bile i prvi i najvažniji objekti učenja, to su bile učionice, sastajališta mudrih i prenošenja znanja. Zato se sa velikom silinom agresori na BiH u cijelom trajanju agresije obračunavaju sa džamijama i mesdžidima. Nestanak džamija u Užicu, Beogradu, Nišu, nakon takozvanih srpskih ustanaka, označio je fizički nestanak muslimana iz tih mjesta. A džamije u BiH sa svojom arhitekturom, izborom mjesta za gradnju su jedan od prepoznatljivih simbola Bosne. Šarena džamija u Foči (Aladža), Ferhad - pašina džamija u Banjoj Luci (Ferhadija) su samo neki od najpoznatijih svetih mjesta od preko 1.000 koliko ih je u posljednjoj agresiji na BiH potpuno uništeno ili oštećeno. U dugoročnoj projekciji agresije taj čin je trebao da uništi simbole prepoznavanja identiteta Bošnjaka u tim mjestima.

Logičan je zaključak koji se izvodi iz takvog odnosa jeste da je prisutna stalna satanizacija Bošnjaka, njihovo tretiranje kao niže civiliziranih ljudi, te da je Bošnjake moguće evropeizirati, ali samo sa susjedima – koji će biti ili mentori ili čuvari - policajci. Drugim riječima, da bi se i Bošnjaci evropeizirali moraju da se ogole i izvana i iznutra, kako bi očišćeni od sebe samih (islama, prije svega) bili spremni da uđu u evrop-

sko odijelo i način ponašanja. Ukoliko neće da ostanu Kvazi Arapi, poturice, a kao takvi ne pristaju nikako vladajućem "evropocentričnom kalupu".

Taj stalni pokušaj tutorstva nad Bošnjacima i pokušaji da ih se udalji od njihove vlastitosti, toposa njihovog bića, nailazili su uvijek i na otvorenu i prikrivenu pobunu Bošnjaka.

Na planu kulture Bošnjaci se ne trebaju stidjeti niti svojih susjeda niti Evrope. Tako je Sarajevo dobilo vodovod 378 godina prije Beča i 148 godina prije Londona[15]. Kroz rad se dokazuje teza da se iza foskule o bosanskom plemstvu (koje je direktni nastavljač srednjovjekovnog bosanskog plemstva) kao lezihljebovićima, gotovanima i razvratnicima (kakva je predstava, uglavnom, vladala u historiografiji, ali i popularnoj literaturi, uključujući i TV serije pred samu agresiju) krije priča o visokim dometima tog plemstva na svim poljima djelovanja. To plemstvo je uz njegovanje bosanske pismenosti kroz bosančicu ili begovicu, kako se, nerijetko, nazivalo pismo ćirilične glagoljice, naučilo i turski jezik i arapski i perzijski. Ozbiljne naučne studije, počevši od Safvet bega Bašagića, ističu preko 400 Bošnjaka koji su na Osmanlijskom dvoru došli do visokih položaja ili su bili istaknuti mislioci i naučnici.

Njegujući bosanski jezik, za kojeg svi poznati stručnjaci iz ove oblasti kažu da je najljepši među slavenskim jezicima, oni su iznjedrili i pismo arebicu. To je također jedna disidentska vertikala Bosne i neuništivosti bošnjačkog genija koji je bosansku riječ zaštitio i arapskim pismom. I to je štitilo bosansku riječ i od zaborava koji je, čini se, najveći neprijatelj cijelog ljudskog roda, pa time i Bošnjaka.

Bošnjaci pišu i na turskom jeziku, prevode s originala persijske pjesnike, a narodno blago Bosne i Bošnjaka kroz junačke pjesme, balade, sevdalinke, ilahije i kaside čuva nepregledno bogatstvo mudrosti, tanahnih osjećanja koja su samo mogla nastati u narodu koji je kroz stoljeća akumulirao i brižljivo čuvao mudrost i prefinjenu osjećajnost.

Ti pisani tragovi kulture Bošnjaka nose u sebi islamsku dimenziju, kao vječno preispitivanje odgovornosti ponašanja, stida kao vrline onih koji imaju odgovornost spram sebe i drugih i koji vjeruju u Stvoritelja i samo se Njega boje.

15 Šire vidjeti u knjizi Noel Malcom: Povijest Bosne, Erasmus Gilda, Novo Liber, Dani, Zagreb-Sarajevo, 1995.

Kroz ovu knjigu naglašeni su samo neki od istaknutih Bošnjaka koji u velikom Osmanlijskom carstvu predstavljaju stvaralaške gromade. Svi se oni, redom, ne odriču svog zavičaja i bosanskog porijekla i najčešće uz svoje ime dodaju i jasnu pripadnost zemlji Bosni. Pored velikog doprinosa kojeg su ostvarili u oblasti kulture (kao pjesnici, prevodioci, historičari, filozofi, graditelji) Bošnjaci se pojavljuju i kao veliki državnici i vojskovođe. Bosna s ponosom u realnom i potpunom historijskom osvjetljavanju treba u svojoj historiji zabilježiti da su u vrijeme vladavanine svojevremeno najveće svjetske države i najmoćnije vojne sile - Osmanlijskog carstva, Bošnjaci imali tri velika vezira u Stambolu, devet vezira, deset vezira sa tri tuga, desetine namjesnika, te generala i admirala u osmanlijskoj vojsci. Često je bošnjačka vojska bila udarna pesnica Carstva u ratnim pohodima i odbranama, a to je, naravno, proizvodilo i svoje i dobre i loše strane.

Nadolazeće vrijeme dekadencije, u koje je zapalo Osmanlijsko carstvo i cijeli islamski svijet, te građanske revolucije u Evropi i proizvođenje novog svjetskog poretka, kojeg je diktirao nagli prodor tehničkih inovacija i naučnih otkrića, za Bosnu i Bošnjake su, također, djelovali razarajuće. Nacionalno profiliranje u susjednim zemljama i uspostavljanje jakih nacionalnih država i monarhija za Bosnu je značilo prijetnju prekida sa tradicijom, a kao država još se nije bila profilirala i politički osamostalila niti bila dovoljno jaka da bi mogla da zauzme mjesto u Carstvu koje se urušavalo iznutra.

Veliko je pitanje da li je bilo i mogućnosti za takvo šta, imajući u vidu da je poslije pokreta, pod vođstvom Husein kapetana Gardašćevića, došlo do grubog sprječavanja bilo kakvog autonomnog organiziranja. Svaka neposlušnost prema Porti je kažnjavana drastično, o čemu govore i misije - prvo Dželalija paše, a posebno primijenjene drakonske mjere Omer paše Latasa. Tako se počelo kruniti i osipati bosansko plemstvo, a dolazak Austro-Ugarske je taj proces samo ubrzao. Jedini odgovor koji je mogao biti učinkovit je bilo vlastito samopronalaženje i odbrana samobitnosti kroz apstinenciju prema novoj kulturi.

Za to vrijeme, sredinom XIX stoljeća, pod jakim uticajem iz Hrvatske i Srbije, bosanski pravoslavci i katolici se počinju profilirati nacionalno kao Srbi i Hrvati. Muslimanima Bosne je u tom trenutku (napuštenih i historijskoj vjetrometini prepuštenih od Osmanlija koji su imali dovoljno i vlastitih problema) preostala vjera i zemlja Bosna kao jedini čvrsti oslonci i elementi identifikacije. Držeći se te samobitnosti kroz vjeru i tlo, u kul-

turnom pogledu se formiraju i kulturne institucije koje zadržavaju upravo tu osobitost. Tako je protekla bez velikog odjeka i Kalayeva ideja o interkonfesionalnom bošnjaštvu, ali i vizionarska aktivnost Mehmed bega Ljubušaka i Safvet beg Bašagića sa "Bošnjakom" koja je bila na istom tragu, ali sa jakim uporištem u tradiciji Bosne.

Na kulturnom planu od "Naprednog Muslimana" preko časopisa "Behar", kulturno-prosvjetnog potpornog društva "Gajret", do 1908. godine je formirano čak 129 različitih društava sa muslimanskim obilježjem. To je bilo vrijeme kada islamske zemlje doživljavaju najveći pad i kod mnogih muslimana u svijetu jedino je vezanost za vjeru bila mogućnost kakvog-takvog opstanka. To govori o snazi vjere i njenom kulturno-povijesnom utemeljenju u pojedince i skupine, a i na primjeru Bosne i Hercegovine, imajući u vidu okruženje koje je permanentno manje ili više negativno raspoloženo prema svemu što je islamsko.[16]

I dok jedni autori smatraju da je promašena historijska šansa za nacionalno profiliranje u tom periodu, u ovom radu se dokazuje da je taj period možda bio i presudni da se zadrži ideja bošnjaštva i Bosne upravo kroz njihovo održavanje u tradiciji i u okrilju muslimanske osobenosti. To je bio težak period, ali i kasniji događaji potvrđuju da je akumulirano dovoljno unutarnje snage za još gore događaje i veća iskušenja za Bosnu i Bošnjake. Jer, u kasnijem periodu, nakon Prvog svjetskog rata, Bošnjacima se pokušavaju uzeti i jedina dva uporišna elementa koja su njihova: vjera i tlo. Agrarne reforme i prve Jugoslavije, a i one socijalističke, će najviše pogoditi bosanske muslimane, a plemstvo koje je još uvijek nakon dolaska Austro – Ugarske egzistiralo i bilo pokretački faktor u narodu - će kroz proces razvlašćivanja jednostavno nestati sa historijske pozornice. Prvi proces uzimanja tla je drastično izvršen kroz prvu Jugoslaviju, a drugi proces izvođenja muslimana iz vjere, kao najčvršćeg oslonca, se dešavao drastičnije sa takozvanom socijalističkom revolucijom.

Ateizacija i pauperizacija muslimanskog stanovništva, uz etiketiranje da su bili na strani neprijatelja (Nijemaca, ustaša, domoborana, te pripadnici muslimanske milicije) formirala je stereotipnu sintagmu da muslimani znaju ko nisu, a ne znaju ko jesu. Pređen je dug i mukotrpan put, uz trajni osjećaj privrženosti pripadanja kako ummetu, tako i ljudskoj zajednici kao cjelini, osjećaj koji je u svojoj suštini anacionalan u smislu poimanja nacije građan-

[16] Šire pogledati u Atif Purivatra i Muhamed Hadžijahić: ABC Muslimana, Muslimanska biblioteka, Sarajevo, 1990.

skog doba, osjećaj koji je i na početku trećeg milenija snažno prisutan među Bošnjacima i koji se potvrdio i u toku agresije.

Konačno priznavanje muslimana kao nacije sa velikim slovom "M" je izraz dugogodišnje borbe za priznavanje osobitosti. To priznanje se začelo na zasjedanju ZAVNOBiH-a i potvrđeno na zasjedanju AVNOJ-a, a sâm čin priznavanja je praktično obavljen 1968. godine u sklopu rasprava u Savezu komunista Jugoslavije i zaokružen sa amandmanima na Ustav SFRJ 1971. godine. Priznavanje se desilo u vrijeme previranja u socijalističkoj Jugoslaviji i bilo je praćeno neubičajenim ustupcima spram jakog i hrvatskog i srpskog protivljenja. Jedan od ustupaka je i u samom nazivu nacije, jer za razliku od svih drugih nacija u svijetu nije imalo u sebi teritorijalni elemenat. S druge strane, promjene u grbu (šest umjesto pet baklji) su objašnjene da se radi ne o šest konstitutivnih naroda, nego je riječ o šest socijalističkih republika.

Muslimani su tada jednostavno "osuđeni" da budu bez teritorije na kojoj imaju svoje povijesno-kulturne i čvrste vlasničke korijene, a takav odnos prema njima, u kontinuitetu, je pogodovao lakšem ostvarivanju velikodržavnih projekata u situaciji raspada Jugoslavije.

Negiranje bosanske državnosti direktno negira i postojanje posebnog naroda. Bošnjaci su se u odbrani od agresije na kraju XX stoljeća potvrdili da su i narod koji je organiziran i za rat, i da su narod koji ima i svoju teritoriju i jezik, i kulturu, i specifičnu vjeru, kao i da su nacija organizirana i za proizvodnju.[17]

Armija izrasla u toku same odbrane i oslobođenja je prva bošnjačka (bosanska vojska) poslije srednjovjekovne bosanske države. Bošnjački genij, nukleus interkonfesionalnog bošnjaštva, kakvo je bilo u srednjovjekovnoj bosanskoj državi, također se potvrdio na djelu i u ovom ratu, jer je i u ovoj odbrani od agresije, kao i u vrijeme herojskog otpora brojnoj i moćnoj Austro-Ugarskoj vojsci, bilo i bosanskih Srba i Hrvata. To je i perspektiva za reintegrativne procese u Bosni i Hercegovini, jer je sasvim

[17] Kada je o Evropi riječ, najveći dio država je zasnovan na principu najveće nacije, a Karel Kosik će najbolje ovu situaciju, što je za Bošnjake poučno, okarakterizirati: "Ili je narod sposoban da izdrži napetost i sukobljavanje mnogih mogućnosti i nekoliko osnovnih tokova evropskog zbivanja, a da ga oni ne rastoče ili smetu, već da ih on sam pretvori u samosvojnu i za život sposobnu sintezu, i tako se dokaže kao historijski subjekt, ili će postati igračka uticaja i žrtva pristisaka koji će ga pretvoriti u puki objekt historije", citirano prema Ivan Kuvačić: Država i nacija u knjizi "Savremeno društvo i sociologija", Globus, Zagreb, 1986., str. 204.

sigurno ni bosanski katolici i pravoslavci, sa svojim nacionalnim određenjem kao Hrvati ili Srbi, u situaciji međunarodno priznate vlastite države (Bosne i Hercegovine) neće perspektivno htjeti da budu nacionalna manjina u vlastitoj državi. No, njihovo nacionalno određenje i pozitivni identitet jeste da se osjećaju kao Hrvati i Srbi i to treba poštovati. Ali, se ne smije dozvoliti da poštovanje tog opredjeljenja bude na račun teritorije Bosne i Hercegovine i Bošnjaka.

Zato je perspektiva Bošnjaka (a nimalo manje i bosanskih Srba i Hrvata i BiH u cjelini) u reintegrativnim procesima, a tek onda je moguće govoriti o multikulturi Bosne i o njenoj istinskoj multikonfesionalnosti. Bošnjaci, koji povijesno baštine takav jedan pristup, sadržan u islamu kao načinu života u toleranciji, jesu upravo temelj takvog procesa. I to čvrst temelj koji se nalazi na historijskoj pozornici sa svim svojim osobitostima i bez njih se neće moći ništa više od suštinskog značaja razrješavati na širem prostoru Jugoistoka Evrope.

Suština rada je dokazivanje teze da je kroz burnu historiju Bosne upravo taj elemenat pripadnosti kulturno-povijesnom krugu islama i omogućio na pragmatičnoj ravni afirmaciju Bošnjaka kao nacije. Istovremeno, kroz cijeli rad je jasno da je univerzalna poruka izvornog islama duboko anacionalna:**"O ljudi, mi vas od jednog čovjeka i žene stvaramo i na narode i plemena vas dijelimo da biste se upoznali"**; (Kur'an, XLIX, 13).

To ističe i Muhammed a.s. na svom oprosnom hadžu: **"Nikakve prednosti nema Arap nad nearapom, niti nearap nad Arapom, svi ste vi djeca Ademova, a Adem je od zemlje"**. Međutim, pragmatičnost života muslimana u svjetskoj zajednici, koja jeste takva kakva jeste – podijeljena na nacije – države, ne može značiti striktnu zabranu podjele i muslimana na narode (i oni i **jesu** podijeljeni u nacije – države).

Poznati islamski teoretičar Sejjid Husein Nasr[18] ističe da je nacionaliziranje muslimana najveća opasnost za muslimane sâme i da je nacija kao politička doktrina nanijela najviše štete islamu.

Islam je u toj nacionalnoj osobitosti Bošnjaka u savremenom trenutku objedinjavajući faktor upravo kao kulturni identifikacijski model, mnogo

[18] Intervju Sejjida Huseina Nasra u listu "Preporod", Sarajevo, od aprila 1996. (broj 4/587 str.19) pod naslovom "XXI stoljeće neće biti stoljeće sudara velikih religija, nego velika titanska borba između nijekanja religije i religije." O suprotstavljenim konceptima ummeta i nacije inspirativna studija Abdulah al – Ahsan: Ummet ili nacija (Kriza identiteta u savremenom muslimanskom društvu), Libris, Sarajevo, 2004., posebno dio str. 45- 58.

više nego kao čisto "religijski fenomen." On je povezan sa tradicijom u kojoj je bio isključivi pogled na svijet i predstavlja dio vaspitavanja generacija i u pojedinim segmentima, što je kod Bošnjaka vidljivo, kao prepoznatljivi trag prošlosti i kroz jezik, te kroz način razmišljanja. Ova knjiga i ima za cilj da pokaže da je taj uticaj veoma izražen i kroz kulturne tvorevine Bošnjaka, od pjesme, do umjetničke slike, gdje se prepliće unutarnji doživljaj u kojem ima mjesta i za druge poglede, ali koji je usmjeren na svijet oko sebe, ljubav prema običnim stvarima, njegovanje čistoće i kulta vode, voćnjaka i njegovog behara, okrenutosti kuće prema suncu i građene na "četiri vode" i sa čardakom i specifičnim pendžerima i vratima, izuvanjem pred vratima da se ne uprlja šareni tepih i ćilim bosanski, zilija. U toj kući, bez obzira na druge vrste bogatstva, knjiga - Mushaf ili neka druga knjiga ima značajno mjesto. U toj kući se porodici pridaje velika pažnja, a majka, odnosno žena, ima posebno poštovano mjesto koje joj i Kur'an daje podsjećajući na njenu tegobu dok nas je nosila i bol i žrtvu koju je podnijela. Bošnjak je, uglavnom, merhametli i on osjeća patnje drugih, ne napada druge i iskreno prilazi drugima, ali se brani i svoje strpljenje i snagu crpi iz dubokog morala pravednosti. Spreman je na mir kada to napadač iskreno prihvati. Nježan je i brižljiv otac i domaćin, poslušan prema starijim i mudrijim. To se ogleda i u općoj kulturi života u kući, ali i ispunjavanju svojih obaveza. I da ne bude zabune: sve ove osobine spadaju u moralni sêt ukorijenjen u islamskoj i teoriji i praksi (Kur'anu i hadisu kao osnovnim putokazima i markerima ponašanja muslimana).

Naravno, ovo je opći okvir, a život i koegzistencija sa drugima donio je i umjetničko ispoljavanje i u pozorištu, filmu, savremenoj pop i rok muzici, poeziji i književnosti uopće, visoke domete na planu nauke, sporta što je kulturna slika savremenog stanja Bošnjaka. I njihova sklonost ka demokratiji (najzorniji primjer je da Bošnjaci, uprkos agresiji kojoj su bili izloženi, imaju razvijenu opoziciju i slobodne medije i slobodu kretanja i suživot svih nacija) jeste njihova značajna prednost, a ne negativnost ili pokazatelj slabosti.

I na kraju da kažemo ono što je čuveni Gete rekao, kada se upoznao sa baladom "Hasanaginica," da narod koji ima takva umjetnička djela i takav način izražavanja misli zaslužuje da bude slobodan. Slobodan je za to vrijeme značilo da je državotvoran i da ima svoju državu. To je bilo pred kraj XVIII stoljeća. Pred kraj XIX stoljeća će austro-ugarski car Franjo Josif upozoriti svoje vojskovođe koji su poveli trupe za okupaciju Bosne i Hercegovine na taj muslimanski elemenat u narodu koji je na

višem stupnju kulturnog razvoja od svojih susjeda. A Krleža će za srednjovjekovnu Bosnu reći da je bila međunarodni manihejski intelektuelni centar Evrope i kao svjetionik je svjetlila na drugu obalu Jadrana, pa preko Južne Francuske sve do Španjolske. To su ti i Bosna i Bošnjaci uvijek svojatani, uvijek bili nečiji miraz, kako kaže Mehmed Meša Selimović u "Dervišu i smrti" i nastavlja: "Sila nam je dosadila, i od nevolje smo stvorili vrlinu: postali smo plemeniti od prkosa".[19]

Nakon svega što su Bošnjaci prošli, sve navedeno je tako jasno i jednostavno.

1.4. Metodološki pristup

Aktuelna zbilja Bošnjaka, suočenih sa izvršenjem desetog po redu genocida nad njima, traži preispitivanje suštine nacionalnog određenja i sa stanovišta aktuelne zbilje Bošnjaka, ali i strateškog opredjeljenja za opstanak i prosperitetno življenje u budućnosti. U tom kontekstu se istraživanje svih faktora profiliranja nacionalnog bića Bošnjaka, kao autohtonog naroda i ujedno najmnogoljudnijeg naroda u Bosni i Hercegovini, postavlja kao prioritetan zadatak opstanka.

Kulturno-povijesna komponenta islama kao jednog od faktora profiliranja nacionalnog bića Bošnjaka se u otvorenim i tajnim planovima agresora na Bosnu i Hercegovinu pojavljuje kao jedan od osnovnih razloga fizičkog uništenja ovog naroda. Mada se u posljednje vrijeme pojavilo više eseja, studija i predavanja, kao i obnovljenih i iz zaborava izvučenih ranije objavljenih studija, te obrade sličnih pitanja kao komparacije iskustava iz drugih zemalja, u suštini se i sa naučnog stajališta postavlja kao opravdano svako istraživanje na ovu temu. Dosadašnja sociološka saznanja su dosta štura, što se posebno odnosi na aspekt istraživanja bošnjačke nacije, posmatranja kulturno-povijesnog koncepta nastajanja, razvoja i perspektivnosti u društvenom okruženju u kakvom je Bosna i Hercegovina. To se posebno odnosi na komponentu kulturno-povijesnog kruga islama u nacionalnom biću Bošnjaka, faktoru razilaženja kršćanstva na katolički i pravoslavni dio na području Bosne i Hercegovine gdje se u cijeloj historiji odvija "susret bliske vrste" Istoka i Zapada.

Dosadašnja naučna saznanja iz ove oblasti su fragmentarnog i historijskog karaktera i često se svode na nivo ličnog doživljaja autora i uskog

[19] Mehmed Meša Selimović: Derviš i smrt, Sarajevo, 1966., str. 282-283

ugla posmatranja. U nedostatku cjelovitih socioloških istraživanja koristit će se saznanja fragmentarnog istraživanja srodnih predmeta, kao i srodnih naučnih disciplina.

U širem kontekstu, naznačeni problem je dio šireg društvenog problema uticaja islama na profiliranje bošnjačke nacije i njegovog uticaja na ukupne prilike, način života i društvene odnose unutar Bosne i Hercegovine, kao i cjelokupnog jugoistoka Evrope (Balkanskog poluostrva, odnosno prostora bivše Jugoslavije).

Povijesno-kulturna komponenta islama je dio islama, kao društvene pojave, civilizacijskog dostignuća, odnosno načina života i društvenih odnosa u cjelini.

U svjetskoj povijesnoj zbilji Bosna i Hercegovina (u srednjem vijeku - B o s n a) u nekoliko navrata svoje historije privlači izuzetnu pažnju na sebe, mada se objektivno radi o relativno maloj zemlji. Prvi momenat povijesnog značaja je pojava "bosanske hereze" - bogumilstva, karakterističnog za skoro cijelo vrijeme trajanja srednjovjekovne bosanske države. Protiv bogumilstva, ili patarenstva, usmjeravaju se krstaški ratovi i sa Istoka i sa Zapada. Bogumilstvo se u Bosni zadržalo skoro pet stoljeća u kontinuitetu.

Drugi značajan faktor, unikatan za Evropu, je masovno prihvatanje islama od strane Bošnjaka odmah po dolasku Otomanskog carstva. Uz Albaniju, Bosna je jedina evropska zemlja kod koje je ta pojava bila izražena u značajnom obimu i islam se u Bosni i Hercegovini zadržao također pet stoljeća i danas je, uzimajući u obzir sve evropske autohtone narode, tu najviše prisutan.

Bosna i Hercegovina postaje područje pojačanog zanimanja i Francuske, ali posebno kod rješavanja tzv. "Istočnog pitanja" kada 1878. godine Austro-Ugarska dobiva mandant okupacije Bosne i Hercegovine.

To je bio i period kada se u evropskim okvirima konstituira moderna nacija. Bošnjaci, suočeni sa novom kulturom Zapada, politički ne zaokružuju taj proces. Ponovo Bosna i Hercegovina ostaje zabilježena u historijskim udžbenicima u svijetu 1914. godine, jer se ubistvo princa Ferdinanda i njegove trudne žene Sofije dogodilo u Sarajevu, što se smatra neposrednim povodom Prvog svjetskog rata.

U Drugom svjetskom ratu najveći broj bitaka i ofanziva (kada je o bivšoj Jugoslaviji riječ) se vodio upravo na terenu Bosne i Hercegovine,

što je također nedovoljno istražena specifičnost. Također je nedovoljno istraženo i stradanje Bošnjaka u tom ratu, gdje su oni iskazali svoju antifašističku orijentaciju, ali ni tada nisu bili priznati kao narod. Zvanično priznanje jednog od konstitutivnih naroda u SFRJ 1968. godine samo je bilo uvod u agresiju koja je nastupila u periodu 1991. -1995. godine. Ta agresija je do kraja otvorila sva pitanja i Bosne i Hercegovine i Bošnjaka, i, s obzirom na svoj intenzitet i brutalnost, privukla pažnju svih relevantnih faktora u svijetu. Rasprave koje se vode tim povodom u cijelom svijetu mnogo prostora posvećuju bošnjačkoj "neevropskoj" specifičnosti: pripadnosti islamu.

Imajući u vidu da je u toku agresije ova komponenta nacionalnog bića Bošnjaka, islam, bila najviše negirana i u "objašnjavanju" agresije najčešće pominjana kao glavni razlog pokušaja fizičkog uništenja Bošnjaka i Bosne, to se tim više postavlja zadatak nauci da se kroz analize i istraživanja mnogo više bavi ovim problemom.

U ovom radu operacionalne definicije osnovnih pojmova iz teme su:

Povijest se u ovom radu tretira u širem obliku od pojma "historija", u smislu kojeg je G. Lukacz definira kao "dijalektičko posmatranje totaliteta - i samo njega! da shvati zbilju kao povijesno događanje". Blisko posmatranje iznosi i B. Klaić u definiranju povijesti kao nauke o konkretnom razvitku ljudskog društva (ili kojeg njegovog dijela, odnosno nadgradnje društva).[20] Prema islamskom tumačenju, istinska ljudska povijest je direktno povezana sa slijeđenjem Božije Objave upućene svim narodima, a koja se u ljudskoj povijesnoj dimenziji okončava sa poslanstvom Muhammeda. U ovom radu polazimo od definiranja povijesti kao kategorije ljudskog roda i stvaralačke funkcije istinskog napredovanja čovječanstva kao odgovorne ljudske zajednice.

Kultura se u ovom radu definira kao "posebna zbilja koja se u povijesti očituje preko pojedinačnih kultura" i predstavlja način na koji jedna ljudska zajednica živi i regulira (njeguje) svoje odnose sa prirodom, drugim ljudima, živi i regulira svoj odnos prema Bogu i te odnose prenosi na nauku, tehniku i umjetnost, u svoj privredni život i svoje državne ustanove.[21] Kulturu čini sve što su ljudi proizveli u svojoj povijesti, svi materijalni i duhovni proizvodi.

[20] Georg Lukacz: Povijest i klasna svijest, Naprijed, Zagreb, 1970., str. 68.; Bratoljub Klaić: Rječnik stranih riječi. Nakladni zavod MH, Zagreb, 1983., str. 549.

[21] Definicija kulture dijelom preuzeta od Eduard Kale: Povijest civilizacija, Školska knjiga, Zagreb, 1991., str. 10 i 11, te Roger Garaudy: Živi islam, Mešihat IZ BiH, Sarajevo, 1990., str. 114.

Imajući u vidu nužnost razgraničenja pojmova i za ovaj rad je bitno razlikovanje pojmova "kultura" i "civilizacija". Civilizacija je širi pojam od kulture i ona po svom određenju može obuhvatiti više kultura onih zajednica koje imaju kulturna dostignuća višeg stepena kao što su: pismo, vjera i ideologija, zajednički službeni jezik, da su zajedno tvorile barem jednom u historiji državnu zajednicu većeg obima, posebnost stilova u umjetnosti, filozofiji, mišljenju, odijevanju, upravljanju, te da su imale razvijen privredni život.[22]

Pitanjima kulture i civilizacije se bavi veliki broj teoretičara u svijetu, a da je tako govori i činjenica da je do sada poznato preko 250 raznih definicija kulture.[23]

I iz navedene definicije kulture je očito da je pojava islama kao posebne kulture označila i pojavu onoga što zovemo islamska civilizacija i da to traje i danas. Pri ovome svemu je nužno naglasiti da se ni kultura ni civilizacija u ovom radu neće posmatrati šablonski i shematizirano, nego se moraju posmatrati u povijesnom događanju kao susretanje i prožimanje civilizacija, pa time i kultura. Primjer „islamske civilizacije" je s te strane i u povijesnom i teološko-suštinskom smislu veoma plastičan. Za jedinstveni povijesni hod ljudskog roda (kao ljudske zajednice) podjela na „kulture" i „civilizacije" može biti samo uvjetna, mada u pojedinim oblicima ispoljavanja etnocentrizma podjele dobivaju „sudbonosni" značaj.

Islam u doslovnom smislu znači predanost Bogu (Jednom i Jedinom - Allahu dž.š.). Ta predanost-pokornost u sebi podrazumijeva cjelinu koja obuhvaća čitav život i ne zanemaruje niti jedno područje čovjekove djelatnosti.[24]

Imajući to u vidu, pojavljuje se objektivna metodološka prepreka izdvojenog uzimanja bilo koje komponente ovakve cjeline. Islam se jednostavno ne može posmatrati samo kao kulturni, ili još manje kao vjerski ili "religijski" fenomen. U definiranju kulture, kako smo naglasili, moguće je posmatrati osnovne aspekte povijesno-kulturnih komponenti islama na profiliranju osobenosti nacionalnog bića Bošnjaka. Svjesni smo, također, da postoje određene protivrječnosti koje proizilaze iz bazičnosti "ana-

[22] Vidjeti šire cit.djelo E. Kalea str. 11 i 12.

[23] O definiciji kulture šire pogledati - dr Miloš Ilić: Sociologija kulture i umetnosti, Naučna knjiga Beograd, 1983. i dr Hidajet Repovac: Klasne protivrječnosti kulture, Veselin Masleša Sarajevo, 1995., a od novijih izdanja: Tery Eagleton: Ideja kulture, Naklada Jasenski i Turk Zagreb, 2002.

[24] Muhammed Hamidullah: Uvod u islam, Starješinstvo IZ Sarajevo, 1989., str. 69

cionalnog" stava islama, ali i realnosti povijesne zbilje vremena s kraja XIX stoljeća, pa do danas, koje su profilirale nacionalne države modernog tipa. Profiliranje nacija je vidljivo i u čisto islamskom svijetu kao proizvod savremenog doba borbe protiv kolonijalizma i izgradnje nacionalnih država.

Nacija je društvena pojava novijeg datuma nastala u epohi ekspanzije kapitalizma i građanskog društva. I u XX, pa i na početku XXI stoljeća svjedoci smo političkom aritkuliranju narodnih pokreta u nacionalne pokrete za oslobođenje i time i stvaranju novih nacija. Na taj način se demantiraju teorije koje ističu da je oblikovanje nacija proces koji je "završen" u XIX stoljeću. Nove nacije nastaju iz političkih pokreta za oslobođenje od kolonijalizma, ali i kroz otpor agresiji koja se čini nad (u principu) manjim narodima, etničkim i vjerskim skupinama od strane samoproglašenih "historijskih naroda". Sam čin „priznavanja" nekog naroda za naciju govori više o onima koji taj narod politički priznaju kao čin „dobre volje", odnosno više govori o prethodnom negiranju samobitnosti „novih nacija" učinjenog iz raznih razloga, a najčešće radi ekspanzionističkih namjera spram tog naroda (i teritorije na kojoj on živi).

Naciju, kao specifičnu društvenu zajednicu čine kulturne, političke i socijalno-ekonomske specifičnosti. Nju karakterizira: kompaktna teritorija, zajednički jezik i bliskost etničke i kulturne srodnosti. Pod kulturnom srodnosti se podrazumijeva niz historijskih i kulturnih ispoljavanja, među kojima je i odnos prema Bogu (religijsko uvjerenje i vjerovanje) vrlo bitan segment. Nije zanemarljiv ni lični osjećaj pozitivne identifikacije kojeg svaki pojedinac ima kao osjećaj pripadnosti određenoj etničkoj grupaciji što je izvan brojnih definicija nacije. Umjesto "statičnog" shvatanja etniciteta, Fredrik Barth nudi "dinamičko" poimanje etniciteta. To znači da etnički identitet nije nepromjenljiv i da predstavlja jednom zakovani historični skup "kulturnih crta" (vjerovanja, vrijednosti, jezika, normi, simbola, obreda, običaja i td.) koje bi se, kao takve, prenosile sa "generacije na generaciju" u okviru jedne etnije. Prema Barthu, etnicitet ishodi iz akcija i reakcija između etničkih grupa, a unutar društvene organizacije koja se neprekidno odvija i razvija. To znači da se etnički identitet formira i mijenja u interakciji između etnija, a zahvaljujući procesima uključivanja i isključivanja koji uspostavljaju granice među etničkim grupama. Imajući u vidu čestu promjenu društvene organizacije i državnog ustrojstva BiH to je sigurno imalo uticaja i na formiranje etničkih, odnosno nacionalnih identiteta kako su se mijenjale „granice" i „dodiri".[25]

[25] Fredrik Barth u djelu "Etničke grupe i njihove granice" obavljeno u: Filip Putinja, Žoslin Stref-Fenar: Teorije o etnicitetu, XX vek, Beograd, 1997. str., 211-259

Bošnjaci - su autohtoni i u historiji Bosne i Hercegovine najčešće po broju stanovništva i najbrojni narod u Bosni i Hercegovini.

Historijski naziv Bošnjaci/Bošnjani potječe iz perioda srednjovjekovne bosanske države i označavao je cjelokupno stanovništvo države Bosne. Iz arhivskih dokumenata iz tog perioda je poznat naziv i Bošnjani. U dužem periodu vladavine Osmanlijskog carstva često se uz muslimansko stanovništvo Bosne vezivao naziv Bošnjaci. Sa buđenjem nacionalne svijesti u susjednim državama - Hrvatskoj i Srbiji sve se više bosanski katolici i bosanski pravoslavci, od sredine XIX stoljeća, nazivaju Hrvati i Srbi. Sve do 1968. godine Bošnjaci, mada proporcionalno najbrojniji narod u BiH, nisu imali priznat nacionalni status. Od te godine njihov nacionalni naziv je Muslimani, a od 1993. godine im se vraća historijski naziv - Bošnjaci.

Imajući u vidu osnovnu ideju ovog rada razrađenu kroz formulaciju i definiranje problema, polazi se od osnovne hipoteze:

Povijesno-kulturna komponenta islama je jedan od najbitnijih faktora u profiliranju nacionalnog bića Bošnjaka.

Razrađujuće hipoteze:

1. Bogumili - Bošnjaci srednjovjekovne države Bosne su u velikom broju prihvatili islam, zato što je on bio blizak njihovom vjerovanju i što su u Osmanlijskom carstvu vidjeli spas od krstaških ratova i progona od strane kršćanstva.

2. Islam, kao univerzalna vjera i način života, je ostavio neizbrisiv trag na kulturne, političke i privredne tvorevine Bošnjaka i time ih profilirao kao posebnost u svim ovim oblastima.

3. Islam, kao vjera tolerancije spram drugih vjerovanja, je omogućio suživot i multikulturnost u Bosni i Hercegovini, u koju (multikulturnost) su Bošnjaci uvijek kroz historiju najviše ulagali.

4. Bošnjaci su iskazivali posebnost spram Osmanlijske centralne vlasti, razvijajući bosanski patrotizam, koji je njegovan i kroz afirmaciju bosanskog jezika i njegovanje specifičnih formi umjetničkog i ukupnog kulturnog ispoljavanja kroz ukupnu svoju historiju.

5. Zahvaljući islamu, koji je sa svojom pojavom baštinio civilizacijska dostignuća prethodnih kultura i bio raširen na širokom geografskom

prostoru svijeta, Bošnjaci su uvijek bili u neposrednom dodiru sa najnaprednijim kulturnim i civilizacijskim dostignućima, što im je omogućilo da razviju plemenitost, visoku etičnost i mogućnost adaptacije i opstanka kroz historiju.

6. Bošnjaci su, kao evropski narod, dali značajan doprinos ukupnoj islamskoj kulturi i civilizaciji, njegujući svoje specifičnosti, sa prepoznatljivom evropskom pripadnošću i vezanošću za Bosnu i Hercegovinu kao svoj povijesni zavičaj.

7. Kulturno-povijesna komponenta islama u nacionalnom biću Bošnjaka je jedan od osnovnih uvjeta opstanka i njih kao nacije i države Bosne i Hercegovine.

U naučnom smislu ovaj rad ima za cilj da dadne naučno objašnjenje sa elementima naučne prognoze u vezi sa temom koja se obrađuje. Istovremeno se kroz ovaj rad želi dati kritički osvrt na, u teoriji i praksi prisutne, stereotipe u posmatranju ove oblasti. Ti stereotipi su rezultat dugogodišnjeg prekrajanja historije od strane, prije svega, Srbije i Hrvatske. U takvom tretiranju historije, Bošnjaci kao narod i kontinuitet države Bosne i Hercegovine jednostavno su - zaobilaženi.

Da se nije desila agresija na Bosnu i Hercegovinu i planirani zločin progona i fizičkog uništenja Bošnjaka pri kraju XX stoljeća, sigurno da bi i dalje prisustvovali novim i još grubljim pokušajima svojatanja i asimilacije Bošnjaka i daljeg "dokazivanja" njihove "historijske" pripadnosti srpskom - ili hrvatskom narodu. Dosadašnja historija Bosne i Hercegovine i Bošnjaka pokazuje da se u mirnim vremenima (a takvih je malo u historiji Bosne) spram Bošnjaka primjenjuje politika asimilacije, a u kriznim vremenima pristupa se genocidu nad Bošnjacima. Najčešće se kao izvršioci genocida pojavljuju komšije sa Istoka, a u posljednjoj agresiji njima su se pridružili i susjedi sa Zapada. A usud zemlje Bosne i Hercegovine je što ima samo dva susjeda - na Istoku Srbiju (i Crnu Goru), a na Zapadu - Hrvatsku. Usud je i to što oba susjeda imaju aspiracije u svojim velikodržavnim projektima upravo prema Bosni i Hercegovini. Iz dosadašnje historije je vidljivo da su im jedina značajnija prepreka u tome upravo Bošnjaci.

Pri tome i jednim i drugim je najčešći "argument" kojeg variraju i kroz historiografiju i kroz druge discipline, ali najviše kroz političke ideologije, da se treba susprotstaviti "islamskom elementu" u Bosni i Hercegovini. Kod Hrvata češće susrećemo koncept o jednom (hrvatskom)

narodu sa mogućnošću da se Bošnjak opredjeljuje i kao Hrvat islamske vjere, uz naglašenu potrebu da se Hrvat-katolik mora treirati kao tutor. U konceptu sa Istoka "povratak u pradedovsku veru" je povezan samo sa tri mogućnosti: pokrštavanje, iseljavanje ili nestanak. Sva tri metoda su do sada u historiji obilato korištena. Zajedničko i za jednu i drugu stranu je da se pravdanje agresije nad Bosnom i Bošnjacima - da se pred (kršćanskim) vladajućim silama u svijetu ističe ista argumentacija: i jedni i drugi su "kršćanska brana" ("predziđe") nadirućem islamu!

Evropa, odnosno Zapadna civilizacija u cjelini, uz male otklone, kakav je recimo protestantski duh, svoj ideološki kôd ima u dva izvora: grčko-rimskog i jevrejsko- kršćanskog načina razmišljanja i iz njih proistekle svijesti (nadgradnje).[26] Takav pristup je razvijao individualizam u odnosima među ljudima, pozitivizam u nauci, te osjećaj superiornosti prema drugim civilizacijama i stalnu težnju da se "primitivnim" smatra svaki drugačiji pogled na svijet. To proizvodi stalnu potrebu za vlastitom misionarskom ulogom vođenja "neukih". Na ekonomskom planu i u političkim odnosima to snažno podstiče kolonijalizam, što se u formi neokolonijalizma, kao potrebe širenja svoje ekonomske i političke imperije (pa time i bitno kulturne) i glorificiranja svog pogleda na svijet, javlja snažno i danas.

Tomaž Mastnak, u povodu agresije na BiH i analizirajući odnos Evrope spram genocida koji je u toj agresiji činjen, ističe: "Musliman je simbolički neprijatelj Europe, i ja ne vjerujem da je slučajnost što je eurosrpska politika Bosance učinila Muslimanima. Bila to slučajnost ili ne, ovo zasigurno nije nedosljedno (...), i najnovija sablast, ona "islamskog fundamentalizma" uznemirava zapadne političare i intelektualce. Kada su jednom bili nazvani "Muslimanima", Bosanci koji su se odbili pridružiti ili predati, bilo srpskim ili hrvatskim etno-fundamentalističkim formacijama, postali su totalni stranci za Europu. Da su, kao Muslimani, bili isključeni iz Europe, religijski, kulturno i politički, to je bilo za očekivati. Više iznenađuje forma njihove rasne isključivosti. Zato što su Bosanci - Slaveni, najčešće korišten argument protiv pružanja efektivne pomoći bosanskoj vladi - da bi ovo moglo ražalostiti Ruse koji duboko suosjećaju sa svojim "prijateljskim Slavenima", Srbima - je zapravo nonsense. Čak izvan takvog predmeta, europska politika je "komponirana i napravljena". Slaveni su, to je točno, samo druga klasa, ili potencijalni Europljani, ali Muslimani jednostavno ne pripadaju Europi. Zato je prihvaćeno da Bo-

[26] R. Garaudy: Op.cit.str.114

sanci nisu Slaveni."[27] Ovaj stav treba posmatrati u svjetlu eksalacije političke krize u BiH u drugoj polovici 2007. godine. Slike predsjednika Rusije na mitinzima u Banja Luci i rusko suprotstavljanje mjerama Međunarodne zajednice samo potvrđuje da, u izokrenutoj vizuri, niti Hrvati, a još manje Bošnjaci, nisu Slaveni!

Dokazivanje vlastite "pravovjernosti" svim sredstvima, a samim time i kroz teoriju "izabranog" naroda bilježimo kroz evropsku historiju u kontinuitetu. Tome u prilog idu i krstaški ratovi u kojima se, kao na primjeru " istrjebljenja bosanske kuge – bogumilstva " srednjovjekovne Bosne, dešava "kulturna intervencija", "prosvjećivanje mačem i ognjem", ili rečeno jezikom kraja XX stoljeća - "etničko čišćenje". Tako Evropa u kontinuitetu dokazuje da iza njenog "anđeoskog" lica stoji, ustvari, netolerancija spram drugačijeg, teorija sile (ravnoteža straha i makijavelistički princip "cilj opravdava sredstvo").

Takva Evropa tretira Balkan u najboljem slučaju kao vlastitu periferiju ostavljajući ga namjerno kao mističnu nepoznanicu i razumijevajući ga kao značajno vojno- strategijsko područje, tek značajan putni pravac i sirovinsku bazu i kao izvor jeftine radne snage. U takvom kontekstu je i odnos prema Bosni i Hercegovini i nije slučajno što je ovo geografsko područje u cijeloj svojoj historiji izazivalo pozornost i borbu za prevlast za njegovo kontroliranje. Zato je hronologijski zapis sa terena Bosne i Hercegovine zapis o ratovima i sukobima, stradanjima, vojskama koje su dolazile i odlazile harajući po ovoj zemlji, to je zapis "tamne strane" Bosne.

"Pored tamnih strana, koje su vremena kao prokletstva nosila sa sobom, ovi historijski časovi ostavili su dosta svijetlih tragova u prošlosti bosanskohercegovačkih muslimana. Ti svijetli časovi to su njihove duhovne i kulturne tekovine koje nose jedan naročiti ton u sebi i koje danas - karici kulturnih tekovina našeg naroda daju jednu posebnu niansu. Ta niansa, iako u suštini slična ostalim, pokazuje jednu vidnu disonancu u svojoj sredini, ali zato ne i disharmoniju. Ta niansa vuče svoj korijen iz duboke prošlosti, mijenjajući vremenom snagu svog naglaska, ali ostajući uvijek jasna i postojana", ističe Hamza Humo[28] 1928. godine.

[27] Tomaž Mastnak: Dnevnik kužnih godina (Bilješke o evropskom antinacionalizmu), Most br. 102., Mostar, 1998., http://w1.500.telia.com/ (posjeta 23.01.2003.)

[28] Hamza Humo: Od prelaza na Islam do novih vidika, u: Spomenica dvadesetipetogodišnjice Gajreta, Sarajevo, 1928., str.7.

Maglovito sjećanje na prošlost, ali i postajanje samosvijesti o povijesnoj osobitosti, koja je Bošnjake razlikovala i isticala njihovu posebnost, najviše je vidljiva upravo na kulturno-povijesnoj razini.

Islam shvaćen u najširem civilizacijskom smislu i predstavlja otklon koji je, u vrijeme nacionalnog buđenja u cijeloj Evropi, suštinski odredio osobitost Bošnjaka kao naroda.

1.5. Islam - kulturološki i povijesni fenomen

U svjetskim okvirima Objava Kur'ana (VII stoljeće) se pojavljuje u vrijeme kada se nazire sumrak velikih carstava i civilizacije koja je zapala u mračnjaštvo i misticizam. To je vrijeme kada su se u svijesti razbijenog čovječanstva prelamali daleki i sve tiši odjeci propitivanja suštine vlastitog postojanja i na djelu bila prisutna zapletenost u filozofske sisteme aplogetskih mislilaca, rimske pravne škole, mnogoboštvo, orijentalne mistike i neprevaziđeno robovlasništvo.

Od velikih svjetskih religija, u klasičnom smislu te riječi, na sceni su bili judaizam, kršćanstvo i budizam (prema izvornom tumačenju Kur'ana eksplicite se ne pominje Božja Objava narodima Dalekog Istoka, ali to ne znači da među mnogim neimenovanim poslanicima nije bilo i sa ovog područja, to samo Bog zna!). Objava Evađelja, (Radosna vijest, kako se imenuje u Kur'anu i Isusu Kristu ('Isâ a.s. prema Kur'anu) predstavlja nesumnjivo novu etapu u razvoju čovječanstva. I Objava Knjige Tevrat ranije **Mûsä** - u a.s. (Mojsiju) kao i Objava Knjige Indžil **'Isâ**-u a.s. upućene su na adresu jednog naroda - jevrejskog, a i jedna i druga Knjiga nisu sačuvane u svom izvornom obliku. Na razvalinama Rimskog carstva se pojavilo kršćanstvo koje se razvija na terenu osporavanja i izloženo progonstvu i judaizma i politeističkog zvaničnog Rima. Sa širenjem broja sljedbenika narasta sve više i uloga crkve, koja postaje tumač i autoritet u svim pitanjima.

To je imalo odraza i na povijesno-kulturnu zbilju obilježenu ratovima i institucionaliziranjem crkvenih simbola i njene uloge u svim segmentima života. Nema nikakve sumnje da je kršćanstvo, u oblicima u kojima se razvijalo, davalo, kao vjera, pogled na svijet, sistem ponašanja i moralni kodeks, osnovicu za ono što se zove Zapadna civilizacija savremenog doba.

Ovaj uvod je bio neophodan da bi se shvatile prilike i povijesno-kulturni milje kakav je vladao prilikom dolaska islama. Objave, ili Božije

Upute ljudima, barem kada je riječ o onim osnovnim upućenim preko **Ibrâhim**-a a.s. (Abrahama), **Mûsã**-a a.s, **'Isã**-a a.s. i posljednjeg **Muhammeda a.s.** dešavaju se na prostoru koji je geografski smješten od Palestine do Arabijskog poluotoka. To je, u ovom diskursu, i prostor gdje bi trebala biti kolijevka istinske povijesti. Naravno, ovakva konstatacija se duboko kosi sa ukorijenjenim shvatanjima o "nosiocima progresa", a posebno onima, najčešće prisutnim, koja ističu da je Stari svijet (Evropa) "civlizacijska prijestolnica čovječanstva". I geografsko smještanje u evropski prostor centra kršćanstva, u našem modernom vremenu, kod velikog broja ljudi izaziva osjećaj da je kršćanstvo evropski model i da je i njegova kolijevka u Evropi.

Bez shvatanja suštine islama teško se može posmatrati istinska vezanost događaja u ljudskoj povijesti koji, bez Božijeg određenja, predstavljaju zbir napreskok nabacanih historijskih činjenica, fragmentarno bilježenje nasilništva ili "naučnog progresa", ili porodičnog stabla careva i vlastodržaca. I, naravno, glorificiranje uloge čovjeka koji sve više sebe samog (drugog čovjeka, ženu, državu, političku partiju) inaugurira i preferira na pijedestal obožavanja.[29]

Objava islama je započela na Arabijskom poluotoku, koje je strateški značajno u planetarnim razmjerama zbog svog geografskog položaja na prostoru jugoistočne Azije. Ono je vezano na sjeverozapadu za ulazak u Afriku, a na sjeveroistoku za Evropu. Istočna strana je otvorila puteve i veze sa Indijom i Kinom, a ujedno je veza sa Dalekim Istokom. Sjeverna granica je veza sa Bliskim Istokom.[30]

Na tom prostoru je objavljen Kur'an koji čvrsto utemeljuje principe čistog monoteizma, pokoravanje i obožavanje samo Jednog i Jedinog Boga. On zagovara neprekinuti kontinuitet Božije Milosti prema ljudima kroz poslaničke misije živih ljudi koji žive, jedu, piju, žene se, stradaju, govore jezikom svoga naroda, pozivajući ljude monoteističkoj vjeri. Islam od

[29] O svjetovnoj religiji u: Nikola Dugandžija: Svjetovna religija, Mladost Beograd, 1980., kao i Ronald Ingelhart i Pippa Norris: Sveto i svjetovno (Religija i politika u svijetu), Politička kultura, Zagreb, 2007.

[30] Od samog ulaska u islam kod Bošnjaka postoji veliko zanimanje za učenje svih detalja iz života Muhammeda a.s. U posljednje vrijeme na bosanskom jeziku je objavljeno više studija o životu posljednjeg Božijeg poslanika: Safijjurrahman El Mubarek Furi: Zapečaćeni dženetski napitak, štampano u ŠIP DD Borac - Travnik, 1995. godine, Martin Lings (Ebu Bekr Siradžuddin): Muhammed, Ljiljan, Sarajevo, 1995. godine, Muhammed Hamidullah: Muhammed a.s. Život, El Kalem, Sarajevo, 1990. godine i brojna druga izdanja.

samog početka ima globalizacijski i kosmopolitski značaj, on predstavlja obraćanje čovječanstvu *(svi ljudi su sinovi Ademovi/Adamovi – prvog čovjeka)*. Norme koje islam postavlja kao uvjet pojedincu i zajednici, koegzistencija sa "drugim stvorenim svjetovima" (prirodnim okruženjem), kao i poštivanje različitosti kao uzvišenog principa prepoznavanja Božijeg stvaralačkog čina, profilira i povijesno ponašanje i kulturu kao oblik tog ponašanja na svim mjestima gdje je islam uhvatio duboke korijene. Svaka od odredbi je okrenuta ka stvaranju čvrste zajednice i osnovni islamski principi od prvog očitovanja pripadnosti islamu, molitve - namaza, posta, godišnjeg doprinosa - zekjata i obavljanje obredne posjete Kabi u Meki - hadž, imaju pored jačanja individue i duboko širi socijalni značaj. Kada ističemo ovu socijalnu dimenziju osnovnih islamskih principa onda to ističemo samo zbog toga da bi pokazali da je islam - način života i stvaranja ljudske zajednice i samim tim da bitno utiče na ispoljavanje ljudi i kao zajednice i kao naroda.

Islam se u svom izvornom poimanju pojavljuje kao kulturološki fenomen na nivou njegovanja čovjeka kao odgovornog halife (ovlaštenog zastupnika na Zemlji) razvijajući kod njega odgovoran odnos spram drugih ljudi i prirodnog okruženja, te stalno preispitivanje svojih postupaka. Islam njeguje kult čistoće, visokog morala, tolerancije, skromnosti i ograničava pretjerivanja u bilo čemu. Stran mu je asketizam i prisilno odricanje od onog što je priroda čovjeka. Razvija divljenje prema ljepoti koja nas okružuje i koja je i ispod i iznad nas kao dokaz veličanstvenosti Božijeg stvaranja. Islam je i svjetska civilizacija (potencijalna globalizacija) jer se obraća svim narodima.

Islam je spajanje različitih kultura kroz njihovo upoznavanje. Islam je stalno učenje, putovanje po drugim zemljama da se upoznaje znanje i sudbina drugih naroda. Kur'an i Hadis (provjerena zbirka izreka Muhammeda a.s.) su prepuni primjera da bi oni "razumom obdareni" (ljudi) to uzeli za pouku i učili na tim primjerima. Nihilizam savremenog doba i opći nemoral, uz izraženo bježanje od stvarnosti pomoću fantazije, savremenih sredstava komuniciranja, korištenje droge i alkohola, nisu prevaziđeni uprkos tome što je "civilizacija" napredovala i "definitivno sahranila religiju". O razbijenoj porodici, veličanju nacije, masovnoj histeriji, brutalnim zločinima i općoj otuđenosti i drugim asocijalnim pojavama, skoro da se svakodnevno piše i analizira. Da li se u tom pogledu (suštinski) razlikuje stanje duha čovječanstva XX stoljeća od stanja idolopoklonstva kakvo je bilo u VII stoljeću kada je islam nastao? Zato je islam bio tada, a takvu ulogu ima i danas, svjetlo u mraku posrnule civilizacije.

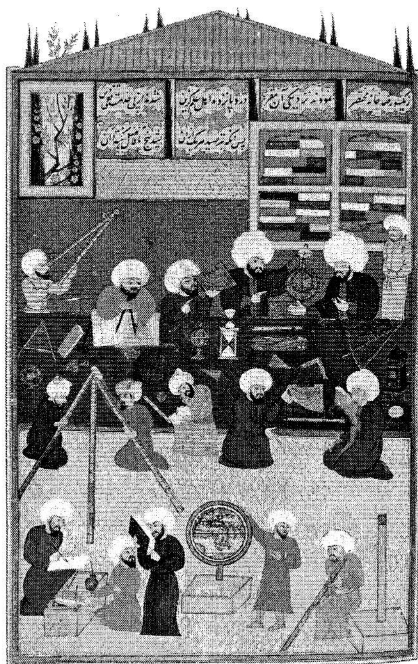
Islam je i tada, a nema sumnje da je to i danas, u ekspanziji koja omogućava traženje i pronalaženje nu'ra (svjetlosti - Istine). Prve riječi Objave islama upućene ljudima su *"Uči, u ime Gospodara"*... Ta prvotna okrenutnost ka učenju (čitanju) i spoznaji daje islamu dimenziju otvorenosti ka saznavanju, istraživački duh pronicanja u tajne stvaranja i na toj osnovi veličanja Onog koji je sve to stvorio. To je kanalisanje svijesti čovječanstva u povratku "prirodnim" elementima simbioze i na početak odgovorne uloge čovjeka kao zastupnika na Zemlji i na njegove na razumu zasnovane veze sa Onim koji je i čovjeka i sve druge svjetove stvorio. Taj kosmički zahtjev istraživanja i sebe i okoline ostavio je dubokog traga u razmahu svih segmenata prirodnih nauka, medicine, astronomije, filozofije, književnosti. Na raznim stranama svijeta počela je da buja probuđena i samo privremeno zatomljena nauka. Generalna konferencija UNESKO-a je na svom 12. zasjedanju (novembar- decembar 1962. godine) zadužila egipatsku nacionalnu komisiju UNESKO-a da sačini izvještaj o uticaju arapsko- islamske kulture na evropsku renesansu. U radu ove komisije uzeli su učešće eksperti iz cijelog svijeta koji su utvrdili veliki uticaj kojeg je islamska kultura ostvarila na evropsku renesansu u oblastima: književnosti, filozofije, prirodnih nauka, medicine, geografije, moreplovstva, historije, arhitekture, umjetnosti i muzike. Nakon toga je objavljeno više knjiga od 1964.- 1970. godine sa bibliografijom radova koji nesumnjivo potvrđuju veliki doprinos islamske kulture procvatu evropske nauke, ali i umjetnosti i svih oblasti života. Naravno, to je i dvosmjerni proces koji je kroz kontakte, pa makar i kroz ratove, doprinosio međusobnom uticaju. Odnosno, svjedoči o jedinstvenosti ljudskog roda i „ukazuje da je kulturni procvat kojim se odlikuju neke zemlje savremenog svijeta rezultat sukscesivnog ulaganja svih velikih kultura koje su ostavile neizbrisive tragove na historiju čovječanstva i njegov progres i da svi narodi i narodnosti imaju pravo da učestvuju u raspodjeli njihovih dobara, te da se koriste dostignućima njihove primjene, kao i da kulturna historija čitavog čovječanstva počiva na saradnji, uzimanju i davanju i da nema mjesta za osjećanjem bilo kakve vrste superiornosti strane koja daje, niti za osjećanjem bilo kakve inferiornosti strane koja uzima."[31]

[31] Muhammed Halefullah Ahmed: Islamsko- arapski uticaj na evropsku renesansu, Islamska misao (I)br. 8, Sarajevo, 1979. str. 18 (cijeli tekst 17- 24, u prevodu Ahmeda Smajlovića, daje obiman pregled rezultata do kojih su došle eksperine komisije UNESKO-a). Zanimljivost je, svakako, da su istraživanja pokazala veliki uticaj enciklopedističkih djela („El- Kanun" Ibn Sine ili „El- Havi" od El- Razija na medicinu, farmaciju, hemiju, hirurgiju), ali su osvijetlila i nesumnjivi uticaj islamske kulture i na neke druge sfere života poput muzike, poezije, pripovjedništva itd.

Nije slučajnost da "moderna nauka" svoje istinske osnove duguje upravo iznjegovanim tekovinama umme - zajednice muslimana Meke i Medine koja se za vrlo kratko vrijeme proširila širom poznatog svijeta. Murad Hofmann pominje ličnosti koje su u historiji svjetske nauke nezamjenjive veličine: Ibn Firnas (umro 888. godine) kojem se pripisuje prva mašina za letenje, Muhammed b. Mu'sa' 'Al-Hawarizmi (umro 846.) otac algebre, Abu Bakr 'Al - Razi (Rhazes - 864-935.) sa udžbenicima iz medicine, filozof i liječnik Ibn Sina (Avicenna, 980-1037.), Al-Hasan bin Al-Haytan (Ahazen 965-1039.) izumitelj mračne komore, Abu Rayhan -Al Biruni (937-1050.) univerzalni genije svog vremena, Umar Al-Hayyam (umro između 1123-1131.) pjesnik, ali i matematičar. Filozof Ibn Rušd (Averroes 1126-1198) komentator Aristotela, otkrio i sunčeve pjege, egipatski ljekar Ibn Al-Nafis (umro 1288.) otkrio cirkulaciju krvi, Ibn Batuta (1304-1368.), svjetski putnik iz Maroka, Andaluzijac Ibn Haldun (1332-1406.) utemeljitelj sociologije i moderne historiografije, moreplovac Ahmad Ibn Magid, turski geograf i admiral Piri Reis (1480-1553.). Zastoj u ovakvom burnom razvoju nauke nastupa u XVI stoljeću, a ako posmatramo dobivanje najviših svjetskih priznanja kao kriterij - samo je jedan musliman u XX stoljeću dobio Nobelovu nagradu – u egzaktnim naukama, pakistanski fizičar Ahmed Abdus - Salam.[32] Naravno, u poimanju jedinstva ljudskog roda možemo samo da se složimo sa mišljenjem profesora Cuyler Jounga koji ukazuje na ..."veliki kulturni dug koji dugujemo islamu od onog momenta kada smo kršćani, u periodu od hiljadu godina, putovali u islamske zemlje i njihovim profesorima da kod njih učimo umjetnost, znanost i filozofiju života, a u tome se ogleda naša klasična kultura koju je islam tako divno čuvao sve dok Evropa nije bila sposobna da je po drugi put prihvati i preuzme na čuvanje. Sve ovo treba da se pomiješa sa dušom s kojom mi idemo prema islamu, noseći mu naše kulturne i druge darove. Kad je tako, idimo mu onda u susret sa osjećajem ravnopravnosti vraćajući mu stari dug."[33] Taj kružni tok susretanja, a nikako sukobljavanja, jeste spoj raznolikosti i različitosti u činjenici da je ljudski rod ne samo genetski, nego i kulturno - historijski povezan mnogo više nego što nam izgleda iz uske etnocentričke perspektivnosti iz koje se, nažalost, još uvijek najčešće gleda.

[32] Murad Hofmann: Islam kao alternativa, Bemust, Sarajevo, 1996., vidjeti dio "Religija i nauka" str. 59-73 sa popisom literature.

[33] M. Halefullah Ahmed, op. cit. str. 18-19

Astronomiji su muslimani dali veliki doprinos[34]

"Bliski susret" Bosne i Bošnjaka sa islamom dolazi (XIII i XIV stoljeće) u vrijeme kada ortodoksne pravne škole u islamskoj državi već propagiraju dogmatiku spram nauke, ali i u vrijeme kada je u tradiciji islama već bilo čitavo jedno bogatstvo sazdano na prvom uzletu umme u svim oblastima. Bio je to susret bogumilstva Bosne sa jednim grandioznim civilizacijskim uzletom, ali istovremeno taj susret je tekao i sa jezičkim teškoćama koje je premošćivao islam kao vjera.

Zato i nije slučajno što se u Bosni na djelu iskazivalo miješanje kultura, jedne heretičke („bogumilske") spram vladajućih ideoloških pristupa u Evropi, kojoj Bosna pripada i koja je bila u silaznoj liniji i druge ("islamske") koja je već dostigla vrhunac moći. Iskorjenjivanje islama u Španiji, u kojoj je postojao osam stoljeća, i zaustavljanje vojnog pohoda u opsadi Beča kao da je nagovještavalo drugu etapu. Nagovještaj se nalazio u pokušaju "zaustavljanja vremena" i prekidanja bilo kakvih propitivanja, pri čemu se sve više nametao stav da se spoznaja smatrala završenom. To se posebno odnosilo spram nauke i inovacija i u tehnici i u društvu. Kao ilustraciju ovakvog stanja neka posluže samo neki primjeri: u Istanbulu je

[34] Iz cit. knjige Akbar S. Ahmad: Živi islam

1580. godine nasilno uništen od strane „ortodoksnih" grupa opservatorij koji je izgrađen samo godinu dana ranije, tada jedan od najsavremenijih u svijetu, a 1745. godine su predstavnici jake dogmatske struje uspjeli zabraniti rad prvog štamparskog stroja u islamskom svijetu koji je u Istanbulu postojao od 1728. godine. Možemo se složiti sa Hofmannom da se radi o dekadenciji, koja se, poslije kolonijalne faze u kojoj su bile islamske zemlje i oslobođenja izvršenog u XX stoljeću, ipak polahko prevazilazi.

Nakon perioda kojeg obilježava fatalistički pristup i proglašavanje svakog znanja za "novotariju", islam u savremenom vremenu nalazi nove poticaje u ispoljavanju autentičnosti poruke čitane u duhu novog vremena. To novo vrijeme je ispunjeno tehnološkim dostignućima i definiranjem nauke u svjetlu iskonskih ljudskih potreba.

Prvo upoznavanje islama i kršćanstva je, računa se, počelo sa upućivanjem poruka od strane Muhammeda a.s. kršćanskim vladarima Negusu u Abisiniji, Kisri II u Perziji i istočno - rimskom imperatoru Heraklu da prihvate islam.

Islam je doživio brzo širenje i dao nesumnjivo krupan podsticaj ukupnom ljudskom nastojanju da se uspostavi ljudska zajednica od "svijeta ljudi" jedinstvenog po svojoj anatomskoj građi, ali i prepoznatljivog po usmjerenosti ka zvijezdama, stalnom propitivanju vlastitog položaja i otvaranja humanističke perspektive. Sa padom Kordobe i Bagdada taj progres na općem civilizacijskom planu je za trenutak zaustavljen i odložen za neko drugo vrijeme. Osmanlijsko carstvo, kao posljednji nosilac halifata u islamskom svijetu, historijsko zaustavljanje svoje ekspanzije doživljava u Evropi kod neuspješne opsade Beča. S obzirom da se Osmanlijama prigovara ta ratnička ekspanzija, nužno je naglastiti da je to bio "ratnički duh" vremena koji nije bio samo odlika Osmanlija. Uostalom, kako su to "kultivizirane" Afrika, Azija, Južna i Sjeverna Amerika ako ne "pravom osvajača" koji je uspostavio princip: **čija zemlja, njegova i vjera**.

Orijentalisti (među njima najviše Evropljana) XIX stoljeća otkrivaju "Orijent" i kršćanski svijet se sve više upoznaje sa "svjetlošću Istoka". Taj primamljivi zov otkrivanja novog, još je uvijek povezan sa mističnim doživljajem tog jednog tajanstvenog svijeta "magijske kulture". Takvo otkrivanje, čak i na naučnoj ravni istraživanja, ostaje u granicama promocije superiornosti Zapadnog modela kulture i unaprijed proglašene inferiornosti i "primitivizma" islama. Od Hegelovog kategoričkog stava o ahistoričnosti orijentalne kulture, nije se daleko odmaklo ni u savremenom vremenu početka XXI stoljeća.

2. BOSNA I BOŠNJACI U KULTURNO-HISTORIJSKIM KONCEPTIMA

Savremeni koncept historije, utemeljen još od Herodota, ne daje mogućnost da se izvlače primjeri, iz jednostavnog razloga što ljudi nisu postali jedinstvena zajednica koja se ponaša po univerzalnim zakonima međusobne tolerancije u različitosti kao načina "boljeg upoznavanja" i nadopunjavanja iskustava u progresu razvoja, koegzistencije ljudi i prirodnog okruženja (okruženja drugih svjetova biljaka, životinja, mikroba, nevidljivih svjetova, brda, planina, mora, zraka - što su sve kategorije svjetova kao zadate množine u Kur'anu). Mnogi historičari, među kojima i Noel Malcom, u svom djelu "Povijest Bosne", upravo iz naprijed navedenog razloga - u nemogućnosti praćenja kontinuiteta i zarobljenosti u šablonizirane modele historiografije, zapadaju u brojne teškoće. Tako Noel Malcom u Slavenima islamske vjere (Bošnjacima) vidi tragičnu figuru okruženu nedobronamjernošću prvih komšija i Zapada i Istoka braneći ih njihovom specifičnošću u odnosu na ostali "fundamentalistički islam".[35]

Bez imalo dvojbe, knjige poput "Povijesti Bosne" N. Malcoma mnogo znače za osvjetljavanje povijesti Bosne, prije svega da se pokuša na objektivan način razumjeti elemente posljednjeg genocida koji se desio nad Bošnjacima na pragu XXI stoljeća. I da je samo to razlog bilo bi dovoljno, uz nužnost (za Bošnjake, prije svega) da se čine dalji napori u istraživačkim pokušajima analize dokumenata iz prošlosti Bosne i Bošnjaka. U tim istraživačkim naporima Bošnjaci i ovaj posljednji genocid, kao i prethodne u historiji, moraju posmatrati isključivo kao primjer za pouku, jer samo takav pristup omogućava i fizički i kulturni opstanak Bošnjaka.

Imajući u vidu da je islam način života i život sâm, u svom izvornom tumačenju, svakako da bi laskalo Bošnjacima - muslimanima da se dobronamjerno kod njih poistovjećuje vjersko uvjerenje sa suštinom njihovog osobenog nacionalnog bića. Međutim, do sada smo prisustvovali upravo suprotnom - ono "islamsko" u njihovom biću im je uzimano kao

[35] N. Malcom: Povijest Bosne op.cit. (Vidjeti odjeljak Islamizacija Bosne str.71-92 i Bosna i smrt Jugoslavije str.285 - 307.

"najveće zlo" i "otežavajući faktor" u njihovom nacionalnom profiliranju, a posebno priznavanju te nacionalne osobitosti od strane susjeda Bosne i Hercegovine. Čak i onda kada im je "priznata" nacija (Muslimani) to nije bilo uz dodatak "bosanski" ili "jugoslovenski", čime su na neodređeno vrijeme pripadnici ovog naroda, i formalno, ostali bez zemlje kojoj pripadaju. Prije toga im je vlasništvo nad zemljom uglavnom bilo oduzeto "revolucionarnim sredstvima."

Mada su i marksisti posmatrali naciju kao otuđeni produkt građanskog društva, u praksi socijalističkih zemalja je to postao pojam pod kojim se moglo podrazumijevati učvršćivanje uticaja najbrojnijeg naroda, uz zagušivanje nacionalnih prava manjih naroda, a posebno onih koji su u sebi imali oznaku "islamski". To se najbolje vidi u postsocijalističkom periodu gdje se u zemljama bivšeg socijalizma bilježi prava nacionalistička eksplozija. Kao kritičari građanskog poimanja nacije, zanimljivo je da su se socijalistički vladari, pa i teoretičari, izuzetno puno bavili pojmom nacije i iz tog perioda su ostale brojne šablonske definicije. U klasičnoj marksističkoj teoriji je izuzetno prisutno bavljenje kritikom religije (ponajviše judaizma i kršćanstva), ali vrlo malo ili nikako samom suštinom islama. Islam je od strane klasika marksizma shvatan neozbiljno i zbog nepoznavanja, a samim tim i marginalno posmatran (odnosno nipodaštavan kao predmet razmatranja), čime je i marksizam ne htijući doprinio općem mišljenju da je "Evropa centar svega što je značajno." Taj evropski egocentrizam nije prisutan samo kod teoretičara marksističke provenijencije, nego je odraz svekolike teorije, koja i dan-danas marginalizira kulturni, pa i civilizacijski doprinos svega što je izvanevropsko (pa čak i o Japanu, a o Kini, Indiji, da i ne govorimo) smatrajući to prolaznim fazama u kojima će ipak pobijediti evropski "neuništivi duh". Taj svojevrsni kolonijalizam u kulturi traje i dalje i pored formalnog oslobođenja od kolonijalizma. On se plasira kroz informacije, filmove, TV serije, stil života, političke uzore...

Negativna sterotipna predstava o islamu je vidljiva i kroz odnos prema borbi za oslobođenjem od bivših država socijalističkog lagera. Tako je sa simpatijama dočekana borba Litve, Latvije, Estonije, Jermenije, Gruzije, DR Njemačke, Slovenije, pa djelomice i Hrvatske, ali se kao separatizam ili čak terorizam kvalificirala borba Azerbejdžana, Uzbekistana, Nahičevana, Čečenistana, a kao "građanski rat" kvalificirana agresija na Bosnu i Hercegovinu.[36]

[36] Šire o tome Muhamed Filipović: Muslimani - Bošnjaci u uvjetima političkog pluralizma (op.cit. Bosna i Bošnjaci) str. 34 i dalje.

2.1. Islamska bošnjačka prethodnica - fenomen bogumilstva

Da bi se shvatila suština prijelaza na islam u Bosni i Hercegovini moraju se znati prilike i vladajući oblici svijesti u toj zemlji. Ranije pokorene zemlje od strane Osmanlijskog carstva, među kojima je bila i Srbija, nisu imale masovnijih prijelaza na islam, što je činjenica koja pobija u historiografiji naših susjeda preko Drine i teoriju da je na nasilan način došlo do "islamizacije" (izraz koji je dugo vremena bio odomaćen i krajnje je vrijeme da bude zamijenjen adekvatnijim "ulazak u islam" ili "prihvatanje islama").

Nažalost, malo je zvaničnih izvora, ali i ono što ih ima u prepiskama vladara i Bosne, Dubrovnika i Vatikana, kao i kameni svjedoci na stećcima i knjige dubrovačkih trgovaca koje govore o trgovini sa "dobrim Bošnjanima" ukazuju na to da su u Bosni postojali ljudi koji su činili specifičnu zajednicu. Ta zajednica, kao i njena vjerska ideologija nije "mirisala" crkvi niti Rima, niti Carigrada. Kroz spise o krstaškim ratovima nailazimo i na skromne tragove onog što je u Bosnu došlo kao odraz pobune protiv svemoći zvanične crkve.

Od pokreta siromašnih i izvornih i proklamiranih principa milosrđa ostalo je vrlo malo. U prvoj fazi kršćanstva je postojao sukob ideja i promišljanje koji su još uvijek bili blizu originalnom tumačenju učenika **'Isâ-a a.s.**, i tada se pojavljuje i gnosticizam i manihejstvo, koji će se u raznim oblicima javljati i kasnije. Poslije će svi reformatorski pokreti biti samo dalje učvršćivanje položaja crkve kao institucije.

Cijeli period od Konstatinovog proglašenja kršćanstva (sredina četvrtog stoljeća) državnom religijom do perioda renesanse, cijela Evropa, kao i osvojena zemlja na drugim kontinentima, su pod jakim uticajem crkvenih vlasti. Crkva je bila presudna za davanja saglasnosti na krunisanje careva i kraljeva, njihovog razvođenja u braku, oprosta grijeha, umiranja jedino uz sveštenika da bi se " stiglo na nebo" itd. Tome je dodavana institucija kupovine svešteničkog položaja, širenje papinskih posjeda (a time i biskupskih i nadbiskupskih) itd. Protiv takvih ponašanja su nastajali čitavi pokreti, od kojih su oni monaški imali poseban uticaj. Ali, i oni su se vrlo brzo pretvarali u samo nove redove crkvene hijerarhije. Za takav period su bili potrebni i simboli i totemi i razni sveci, ogromne katedrale kako bi se dobila neophodna scenografija i sjaj koji bi opravdao postojeće stanje. Naravno, duh tog vremena je i na "drugoj strani" (islamskoj)

proizveo slične tendencije: raskošnog života vladara, borbe za prevlast, izgradnje ogromnih džamija itd.

Svi oni koji su se bunili protiv takvog stanja udaljavanja od proklamiranih principa vjere bili su nasilno sprječavani u svojim namjerama. Tako je u kršćanstvu nastala i inkvizicija, koja će za dugo vrijeme sprječavati bilo kakav razvoj nauke. Drugi faktor koji je također sprječavao svako heretičko razmišljanje i praksu, suprotnu vladajućim kanonima crkve, bili su krstaški ratovi. Stalni ratovi, upadi "barbarskih plemena" su postepeno mijenjali "civilizacijsku sliku", ali se mora reći da je sa povijesnog stanovišta vrijeme apsolutne dominacije kršćanstva bilo period koji je dao mali doprinos istinskoj povijesti čovječanstva. Istovremeno, ova stagnacija u odnosu na grčku civilizaciju je značila i akumuliranje potencijala koji će u susretima sa drugim civilizacijama i preuzimanja njihovih dostignuća dovesti do "eksplozije" naučno - tehničke revolucije.[37]

Za razumijevanje teme koju istražujemo izuzetno je značajno pitanje bogumilske vjere. Da li je to samo jedna od heretičkih sekti kršćanstva, ili se po svojoj osobitosti može nazvati i vjerskim pravcem?

Još iz ilirskog perioda i vladavine Rima na području Bosne i Hercegovine bilo je više božanstava kojima se klanjalo i poštovalo ih.

Pored Silvana (djelimično poistovjećenje sa rimskim Silvanom i grčkim Panom) bio je i kult Dijana, boginje lova, divljači i divlje prirode, kult gorskih vila, kult boga izvora Birda... U urbanim sredinama Rimljani su donijeli kult Jupitera, Junone i Minerve, a već tada je bila na djelu vjerska tolerancija, jer je prema nekim historijskim izvorima na relativno malom prostoru sadašnje BiH egzistiralo čak 40 raznih vjera i da je bio kult pedestdvojice "bogova" raznih zemalja i naroda. Tako je čak pronađeno i nekoliko kultnih spomenika od kojih su neki svojevrsni unikati kakav je spomenik Mitre, pronađen u Konjicu.[38]

Dolasku Slavena je prethodio veliki broj upada barbarskih plemena u provincije Rimskog carstva, a iz tog perioda nema puno ni historijskih tragova. Sloveni su sa sobom donijeli svoje kultove i idole, a od IV stoljeća historijska dokumenta bilježe na prostoru BiH djelovanje i kršćan-

[37] O ovom periodu vidjeti u Bertrand Rasel: Historija Zapadne filosofije, Karijatide - Beograd, 1962. god., str. 303-471, a o odnosu Evrope prema drugim civilizacijama: Džait Hišam: Evropa i islam, Starješinstvo IZ BiH, Sarajevo, 1989.

[38] Grupa autora: Bosna i Hercegovina od najstarijih vremena do kraja II svjetskog rata, Štab VK OS BiH, Sarajevo, 1994. godine, str. 29.

skih misionara koji šire kršćanstvo. Treba imati u vidu da je u Bosni šireno rano-kršćansko učenje, kao i činjenicu da je i dolaskom Slavena, a prije toga i Avara, konsolidacija domaćeg stanovništva tekla uporedo sa upoznavanjem novih osvajača, uz miješanja kultura itd. Bosna je ostala izolirana izvan uticaja Rima i Vizantije. Na tim temeljima su i slavenski osvajači primali krišćanstvo od starosjedilaca, a ne od misionara.

Imajući u vidu konfiguraciju terena sadašnjeg teritorija Bosne i Hercegovine (brdsko-planinski pretežni dio), to je bilo i idealno mjesto za sakrivanje onih koji su u susjednim zemljama bili proganjani zbog svojih ideoloških (religijskih) pogleda.

Upravo ta konfiguracija terena bila je prepreka mnogim osvajačima, ali je omogućavala i znatnu samostalnost i autohtonost stanovništva Bosne i Hercegovine. Tako neki autori ističu i činjenicu da je to moglo biti sudbonosno i za zadržavanje i opstanak autohtonog ilirsko-romanskog stanovništva koje je činilo stanovništvo prije najezde Slavena.[39] I ta činjenica, u teoriji nedovoljno istražena, mogla bi reći nešto više o posebnosti Bošnjaka o čemu je kroz historiju ostalo zabilježeno više pisanih iskaza, posebno kada je riječ o fizičkom opisu Bošnjaka (visoki, stasiti, lijepi) kao i mentalitetu kojeg karakterizira tipični bošnjački merhamet, milostivost i poštenje.

Jedna od tih karakteristika, koje su se zadržale kroz historiju, je formirani karakteristični tolerantni duh koji se u Bosni i Hercegovini, kao geografskom prostoru, zapaža kroz cijelu historiju. Značajno je napomenuti da se na tom prostoru dotiču i Istok i Zapad i tu je prirodni most jadranskog (mediteranskog) i panonskog (srednjeevropskog) bazena.

Bogumilsko vjerovanje se zadržalo dugo vremena u Bosni i preživjelo je i krstaške ratove pokrenute upravo zarad strateškog značaja Bosne.

2.2. "Kontrapunkt" kultura srednjovjekovne Bosne

Bosna, država na jugoistoku Evrope se kao posebnost pominje prvi put u spisima rimskog cara Porfirogeneta u X stoljeću. Najveći procvat doživljava u srednjem vijeku kada su joj "granice bile stabilnije i od srp-

[39] Pavao Anđelić: Periodi u kulturnoj historiji Bosne i Hercegovine u srednjem vijeku, GZM n.s.sv. XXV, Sarajevo, 1970., kao i: Rezultati naučnog simpozijuma "Predslavenski etnički elementi na Balkanu u etnogenezi Južnih Slavena", ANUBiH, pos. izd. knjiga XII, Centar za balkanološka ispitivanja, Sarajevo, 1970.

skih i hrvatskih, a od 1180. do turskog osvajanja 1463. bosanska država je razvijala postepeno specifičan vlastiti identitet."[40] Specifičnost ove države, koja ima historijsko ime Bosna, je tolerantan život različitih vjerskih skupina, s tim što je do osvajanja Bosne od strane Osmanlija najveći dio stanovništva Bosne, uključujući i visoko plemstvo pa i kraljevsku porodicu, bio privržen bogumilstvu. I pored pokretanja i križarskih ratova protiv "bosanske hereze", "Bosanci su, međutim, ostali lojalni svojoj "bosanskoj crkvi", uprkos tome što su bogumili proklinjani kao jeretici, kako od strane katoličkog sveštenstva, tako i od pravoslavnih sila." U teritorijalnom pogledu od vremena vlasti Kulina bana Bosna se afirmira kao država, pa preko Stjepana Kotromanića se širi i u nju ulazi, između ostalog, i Zahumlje (Humska zemlja, Hum). Već 1378. godine Hum se nalazi u sastavu države Bosne, a Stjepan Vukčić uzima titulu hercega 1448. godine i od tog vremena se ova oblast počela nazivati "Hercegova zemlja." Može se prihvatiti mišljenje Dalibora Brozovića da je kovanica **Bosna i Hercegovina** nastala od njemačkog Bosnien und Herzegovina i da je novijeg datuma.[41]

Za Katare (albigeneze) se zna da su nakon krstaških pohoda i djelovanja inkvizicije izbrisani kao sekta, a papa je dao zadatak ugarskom kralju Emeriku da spriječi širenje bogumilstva ("patarenstva", "manihejstva") i da Kulin-ban prestane da daje zaštitu pobjeglim hereticima iz Splita i Trogira. Kulin ban je pribjegao diplomatskom lukavstvu da bi izbjegao rat i to na taj način što se na Bolinom (Bilinom) polju (današnja Zenica) 8. aprila 1203. godine zajedno sa prvacima Crkve bosanske i uz prisustvo velikog broja vjernika bogumila pred papinim izaslanikom javno, te uz potpis i jamstvo, odrekao "heretičkih zabluda" i obećao da će se držati crkvenih kanona zvaničnog kršćanstva.

To nikakao nije predstavljalo kraj bogumilstva. Naprotiv, Bosna je samo jedno vrijeme ostavljena na miru.

Kulin ban je u toj izjavi o odricanju od bogumilstva obećao da će u svakom mjestu imati kršćansku bogomolju, u crkvama će imati oltare i križe, da će se čitati knjige Starog zavjeta, da će imati svećenike, koji će

[40] Jasminka Udovički: Istorija Balkana, Spone i sukobi, Republika br. 186. Beograd, 1998.

[41] U ovoj knjizi korištenja termina "Bosna" u samom naslovu i često u tekstu nema nikakve političke konotacije, nego se više stilski uklapa u temu: Historijski naziv Bosna prisutan je u većem dijelu historije Bosne i Hercegovine, a napomena se ističe radi poznatih slučajeva reagiranja od strane posebno hrvatskih autora sa argumentacijom da se na ovaj način namjerno izbjegava naziv Hercegovina. Od 1878. godine u zvaničnoj je upotrebi naziv Bosna i Hercegovina potvrđen i kroz Daytonski Mirovni sporazum za BiH iz 1995. godine i tu nema nikakve dileme.

čitati mise i vršiti ispovijedi, da će se najmanje sedam puta na godinu primati tijelo Gospodnje, da će obdržavati poste, svetkovati svece, da neće između sebe primati Manikeje, da će se zvati braćom, a ne samo kršćanima kao do sada, da se ne bi tim imenom nanijela uvreda drugim kršćanima (jer se iz tog imena razumije da drugi osim njih nisu kršćani).[42]

Progoni katara i njihovo istrjebljenje iz Italije i južne Francuske razlog su njihovom pojavljivanju na prostoru "mjesta koje se zove Bosna". Neke činjenice ukazuju da je u to vrijeme bio pravi heretički univerzitet. Pominje se da je Jakov Bech iz Chicria 1378. u Bosnu poslat da se tamo savršeno i potpuno nauči patarenstvu. On se 1387. našao pred inkvizicijom zbog hereze i tada je otkrio da su u Bosnu bili slani i: Moreto Rabellator iz Chiera 40 godina prije njega, zatim Ivan Narroi, Granoni Beucio oko 1360., Peter Patrizi oko 1377., Bernardo Roscherio oko 1380. i Peterov brat Jacobini oko 1382. godine.

Ne smije se smetnuti sa uma da se vrijeme procvata bogumilstva desilo odmah poslije raskola u kršćanstvu (1054. godine) na katoličanstvo i pravoslavlje. I da je Bosna bila pod uticajem i jednih i drugih. I, što je najvažnije, da su i jedni i drugi bili jasni u tome da su "trećeg" (bogumilstvo) odbacivali i proglašavali heretičkim.

Tako je Bosna od svog najranijeg pominjanja bila izložena raznim uticajima, a borba za ideološku prevlast bilo koje od grana kršćanstva u njoj uvijek je bila usmjerena protiv njene samostalnosti, jer je svojatana i od jednih i drugih. Iz historije vladajuće crkve je jasno da vjerska dominacija znači i političku i državnu dominaciju, a želje za tim područjem Bosne nikada nije nedostajalo. Zato "Crkva bosanska" uvijek i iznova izaziva polemike i svojatanja. To se posebno događa u određenim historijskim prijelomnicama otvaranja "bosansko – hercegovačkog pitanja".

Sa sociološkog stanovišta, Crkva bosanska predstavlja značajan društveni fenomen koji prevazilazi značaj kršćanske sekte. Ona je profilirala stanje svijesti kod bošnjačkog naroda koje nosi elemente samosvojnosti i osjećaja samostalnosti, a to se u historiji srednjovjekovne Bosne ispoljavalo kroz odlučan otpor svim zavojevačima.

[42] Iskaz preveo Franjo Rački u: Bogumili i patareni (posebno izdanje Srpske kraljevske akademije, knjiga LXXXVII Beograd, 1931. Citiramo u H. Mehmed Handžić: Islamizacija Bosne i Hercegovine i porijeklo Bosansko-hercegovačkih muslimana, originalno izdanje Sarajevo, 1935. - korišteno reprint izdanje knjige izašle u izdanju Islamskog centra Tešanj, Tešanj, 1993., str. 7. i 8.; Salih Jalimam: Osam stotina godina Bilinopoljske izjave, Glasnik Rijaseta Islamske zajednice u BiH, broj 3-4, Sarajevo, 2004.

Miroslav Krleža[43] će pojavu bogumilstva okarakterizirati riječima: "kao malo tko, bogumili su jedini kontrapunt usred našeg srednjovjekovnog rasula". Bogumilstvo se javlja kao tihi, ali sadržajno bogati odgovor Bosne na " etatiziranu, otrcanu diplomatsku mistiku, satkanu od neoplatonizma i aleksandrijskog postplatonskog epigonstva, izmješanih sa grubim neprevladanim, još paganskim praznovjerjem, u obliku raznih rituala i političko hijerarhijskih koterija, koje kršćansku formulu smatraju rentabilnim barjakom, za pobjedu vlastitih vladalačkih strategemana, " kako Krleža opisuje kršćanstvo. U tom kršćanstvu "car carigradski luduje u klupku promiskuiteta, u kolopletu rodoskrvnuća i nastranog vladarskog ludila ... tu i tako živjeti kao paganin i tu i tako ne pokrstiti se, bilo je svakako opasnije nego prignuti koljeno i pomolit se Duždevima, Bazileusima ili Rimskom biskupu". U tom i takvom okruženju se pojavljuje bogumilstvo ("kolo ljutih zmija", uzvikuje rimski papa ili "oni nisu u hrišćanstvu", govori carigradski patrijarh). Svi traže njihov progon i nasilno preobraćanje, a grčki izvori (pravoslavni) ih nazivaju "kudugeri".[44]

Krležin "kontrapunkt" kojim on označava pojavu bogumilstva je, ustvari, izraz za muzičku figuru, umijeće da se dvije ili više melodija tako ukomponiraju i povežu da izvedene istovremeno skladno zvuče. Boljeg izraza za bogumilstvo, ali i za ukupne prilike u Bosni, teško da se može naći.[45]

Dubrovački arhiv također obiluje brojnim dokumentima o "paterenima".

"Testament gosta Radina" je u tom smislu veoma interesantan, jer je Radin bio u časti gosta, tj. biskupa kod bosanskih krstjana (i to je čest naziv za "patarene", odnosno "bogumile").

On u svom testamentu dijeli vjernike u Bosni na krštene, koji su prave vjere apostolske, prave krstjane, kmete i prave kmetice krstjanice i mrsne ljude. "Krstjani su, dakle, bili vegetarijanci "nemrsni". Prema nekim

[43] Miroslav Krleža: O religiji "Oslobođenje", "Mladost", Sarajevo, 1982., (o bogumilima 87-121)

[44] U poslanici carigradskog patrijarha Genadija 2 Skilarija sinajskim kaluđerima odgovara se na upit da li smiju primati darove od Herceg Stjepana, bosanskog vladara za kojeg kažu da je u duši pravoslavni, ali to ne smije ispoljavati, jer u državi ima mnoge "kudugere" (1453-1459). Patrijarh odgovara da se javno ne pominje dar od ovog vladara "jer javno ne ispoljava hrišćanstvo" (citirano u 63. knjizi Glasnika Srpskog učenog društva str.11. Priopćio Ljuto Kovačević u zadarskoj "Istini" br.5. god. II maj 1888. Priložio arhimandrit N. Dučić prema rukopisu iz Prizrena). H.M. Handžić, op.cit. str. 9.

[45] Inspirativna je u tom smislu nadahnuta studija Avdije Alibašića: Trajanje Bosne, KDM "Preporod", Zenica, 1995.

autorima običaj sušenja šljive u Bosni potiče iz tog perioda, jer se za zimu intenzivno sušila šljiva koja je bila glavna hrana u hladnom periodu godine. Iz ovog dokumenta je vidljivo da su, patareni ("krstjani") slavili uz nedjelju i petak. Poznati historičar dr. Ćiro Truhelka u obradi arhive iz tog perioda Bosne iznosi, na osnovu dokumenata, da su patareni mogli biti i prodavani kao roblje.[46]

Sljedbenici kršćanske crkve nisu mogli biti prodavani, što govori o odnosu okoline Bosne prema bogumilstvu koje je jednostavno trebalo svim sredstvima iskorijeniti. Taj period srednjovjekovne Bosne ostao je u pamćenju naroda do današnjih dana kroz izreku "od Kulina bana i sretnijih dana". U jednom dužem periodu od vladavine Kulina bana (1180-1204), pa do kralja Tvrtka (1353- 1391) Bosna je značajno balkansko kraljevstvo koje je nadaleko čuveno i po svojim rudnicima, posebno srebra i zlata, kao i po vojnoj sili od koje su mnogi zazirali. To je i period kada je bogumilstvo bilo značajan faktor unutarnje kohezije kao "domaća vjera" uz koju su bili i vlastela i obični narod. Zanimljivo je svakako da se ni u jednom historijskom dokumentu iz tog perioda ne pominje u Bosni bilo koji drugi narod izuzev Bošnjani ili Bošnjaci. To je matični narod i najbrojnija etnička skupina u srednjovjekovnoj Bosni. Kao etničke (narodnosne) skupine u srednjovjekovnoj bosanskoj državi su prisutni u izvorima Vlasi (doseljeni stočari), Sasi (Germani koji su dolazili u Bosnu radi rudarskih poslova), Latini i, posebno nakon pada muslimanske Španije, Jevreji – Sefardi.

Nedžad Hadžidedić s pravom naglašava da se "s obzirom na geografski položaj Bosne i Hercegovine i društveno historijska zbivanja, kontakte i međusobne kulturne utjecaje i miješanja u ranijim periodima potrebno je istaknuti da se u tradicijskoj kao i savremenoj kulturi naroda BiH, mogu izdvojiti sljedeće komponente:

[46] Ćiro Truhelka: Testament gosta Radina, Glasnik Zemaljskog muzeja Sarajevo XXIII, str. 355-376., a do sada najširu studiju je napisao Salih Jalimam: Studija o bosanskim bogumilima, Grafotisak Tuzla, 1996., koja je značajna uputa i do sada najobimnija bibliografija iz ove oblasti, te isti autor: Salih Jalimam: Historija bosanskih bogumila, IPP Hamidović, Tuzla, 1999. Novo svjetlo o bosanskim bogumilima daje i studija John V.A. Fine Jr.: Bosanska crkva, novo tumačenje, Bosanski kulturni centar, Sarajevo, 2005. Ovaj autor je sredinom šezdesetih godina XX stoljeća boravio u Sarajevu kada je pripremio građu za dvije studije o bosanskim bogumilima. Knjiga je objavljena na engleskom jeziku 1975. godine (The Bosnian churc a new intepretation). Inače je profesor Fine, zajedno sa Robert J. Donia, napisao knjigu posvećenu nevinim žrtvama rata u BiH (Robert J. Donia, John V.A. Fine Jr.; Bosna i Hercegovina: tradicija koju su izdali, Sarajevo: FAMA, 1995. Knjiga je prvi put na engleskom jeziku izdata u Londonu 1994. godine).

1) Stara slovenska baština, zajednička za sva tri naša etnički srodna naroda, donesena prilikom doseljenja u ove krajeve i ovdje dalje razvijana.

2) Značajan je i udio romanskih etničkih i kulturnih elemenata i utjecaja koji se pojavljuju u više slojeva: preko poromanjenih starosjedioca, stočarskih Vlaha u srednjem vijeku te Cincara u XVII i XVIII stoljeću a dosta je romanskih elemenata kulture ušlo u kulture naših naroda i u kontaktima sa romanskim zapadom i posredstvom katoličke crkve. Ovi utjecaji i miješanja različito su raspoređeni kod naroda Bosne i Hercegovine i predstavljaju elemente njihovih specifičnih kultura.

3) Islamsko- orijentalni utjecaji koji se pojavljuju sa dolaskom Osmanlija u ove krajeve i traju kroz vrlo dug period izazvali su krupne kulturne i etničke promjene putem prelaska na islam jednog dijela stanovništva, a prenosili su se i na druge grupe stanovništva. Ovi utjecaji doprinijeli su daljnjoj međusobnoj kulturnoj i etničkoj diferencijaciji.

4) Također je moguće izdvojiti, u manjoj mjeri i na ograničenom prostoru panonske utjecaje. Razumije se da je BiH kao evropska zemlja u svim historijskim periodima bila izložena srednjeevropskim i evropskim utjecajima, dijeleći s drugim evropskim narodima zajedničku povijest i zajedničko naslijeđe. Ovi utjecaji i elementi najčešće imaju međuetnički karakter i značaj premda su različito raspoređeni kod tri bosansko-hercegovačka naroda."[47]

Historičar Enver Imamović ističe: "Bosna je u srednjem vijeku bila sasmostalna država, imala je svoje vladare (banove i kraljeve), svoju zastavu i grb (sa ljiljanima), vojsku, strogo određene i čuvane granice, svoj dvor i diplomatsku službu, vlastiti jezik (bosanski), vlastito pismo (bosančicu), svoju vjeru (bogumilsku), svoj narod (Bošnjani), svoju monetu, i sve drugo što karakterizira jednu državu, pa i više od toga, jer mnoge zemlje nisu imale ono što je imala i što je bila Bosna."

Srednjovjekovna Bosna i njena ekonomska i vojna ekspanzija su se dešavali u jednom, za svjetski povijesni okvir koji broji velike careve i carevine, ipak relativno marginalnom prostoru. Istovremeno, to je značajan geostrategijski prostor za puteve koji su vodili i na Istok i Zapad, a svakako da je kroz ta trgovačka i vojna putovanja, zajedno sa trgovcima i raznim vojskama, dolazilo i do različitih kulturnih uticaja, miješanja kultura i svjetonazora.

[47] Nedžad Hadžidedić: Etnografski pregled Bosne i Hercegovine (skripta FPN Sarajevo), Sarajevo, 1997., str. 9 i 10. Profesor Hadžidedić je utemeljitelj predmeta Etnologija na Fakultetu političkih nauka u Sarajevu.

Dobrodošlica – miroljubiva poruka iz prošlosti Bosne – sa stećaka

Ali, zadržavao se i autothoni, često arhaični, vlastiti pogled na svijet i osobenost kulture bosanskog podneblja. Ostala su "mramorja", "stećci", koji svojim osobenim i često grubim simbolima upravo predstavljaju odraz tog vremena. Na njima su često ispisane i poruke, mahom tužbalice i to pismom koje ima zvaničan i naučni i narodni naziv -bosančica.[48] Uz stećke sačuvan je i dio nakita bosanskih vladara i vlastele, kao i posuđe visoke umjetničke vrijednosti. Također tu je i veliki broj štitova, grbova, pečata, povelja i dokumenata. Uz prepisivanje odlomaka biblijskih tekstova, koji nose "bogumilski izbor", njihovog slikovnog ukrašavanja, iz ovog perioda su nam ostali i književnički tragovi. Među njima je tzv."Berlinska aleksandrina", priča o podvizima Aleksandra Makedonskog. Knjiga je prepisana u srednjovjekovnoj Bosni, danas se čuva u Berlinu. Takva je

[48] Šire o natpisima na stećcima Nusret Idrizović: Kolo tajnih znakova, "Globus", Zagreb, 1988., a njihove poruke su inspiracija mnogim piscima, svakako, tu značajno mjesto zauzima Mehmedalija Mak Dizdar: Stari bosanski tekstovi, Sarajevo, 1969., Kameni spavač, (Pjesme) Sarajevo, 1966. Naravno, i ovdje je nezaobilazna inspiracija o bosanskom duhu u tekstu dr. Muhameda Filipovića: "Bosanski duh u književnosti-šta je to?" koji je objavljen u sarajevskom časopisu "Život" u broju 3 od 1967. godine. Filipovićev tekst je inspiriran upravo objavljenom knjigom poezije Mehmedalije Maka Dizdara "Kameni spavač".

sudbina i brojnih drugih umjetničkih predmeta bošnjačke kulture koji se nalaze širom svijeta.

Stećak iz Zgošća kod Kaknja

Miroslavljevo jevanđelje, oko 1180-90. (nastalo u Bosni-Hum, Narodni muzej Beograd)

Govoreći o duhu bosanskom, koji je Bosnu u njenoj hiljadugodišnjoj historiji održavao kao "povijesnu opstojnost", Muhamed Filipović ističe da su mnogi značajni elementi toga mozaika (koji je šareni ćilim najboljeg, najstrpljivijeg, najnježnijeg i najustrajnijeg tkanja), koji predstavlja duhovnu supstancu, nestali, ali i da i pored toga imamo toga i malo i mnogo: "Malo prema onome šta smo sve stvarali i mnogo prema onome što smo pustili da netragom nestane. To su u prvom redu naši stari gradovi, naša arhitektura, urbanizam, stećci i uopće sakralni spomenici, naše stare knjige, vez, odjeća, zanati, najzad naš način života uopće. Agresivni nacionalizmi, raznih vrsta i dugo odsustvo bosanske pozicije, doprinijeli su mnogo propadanju i razaranju kulturnog blaga bosanske provenijencije. No i to propadanje, ma koliko ono široko i obimno bilo, nije nas lišilo onoga što je sa stanovišta kulturne funkcije duhovnog nasljeđa najvažnije, ono nas nije lišilo potrebe da držimo i uporno čuvamo svijest o Bosni i ono što Bosnu čini tako čudnom i neobičnom, da držimo i čuvamo bosan-

ski duh. To je taj teški, gromadni, kameniti i goroviti dug, velikana iz skaski, taj spori uronjeni i zaronjeni u sebe zatvoreni duh čovjeka prirode. To je kontemplativni duh uronjavanja u ono što je bilo i prošlo, u vječno iza granica prolaznog, u ono sa one strane teškog, nestalnog i tegobnog ovozemaljskog zbivanja i zbitka. To negiranje granica vremena i prostora kao uvjeta ljudskosti, to vječno tradicionalno i tradicionalističko bivanje kao čovjek, ljudi koji jesu, koji su bili i koji će biti, sve u jednom neprekinutom nizu... To je duh posebnog bosanskog puritanizma, istjerivanje istine, preganjanje pravde, ispravnosti i časti, za što se sve gine, podjednako pod svim barjacima, koji su se ikada vili nad ovim našim gudurama i dolinama, a pod ovim našim teškim i maglovitim nebom. Radi toga Bosna nikad nije bila podijeljena, razbijena i uništena kao cjelina, kao teritorij, kao tradicija, kao mentalitet i kao duh, ali istovremeno nikad nije bila jedna svjetovna, vojna i politička tvorevina, država ili jedna jedinstvena partija."[49]

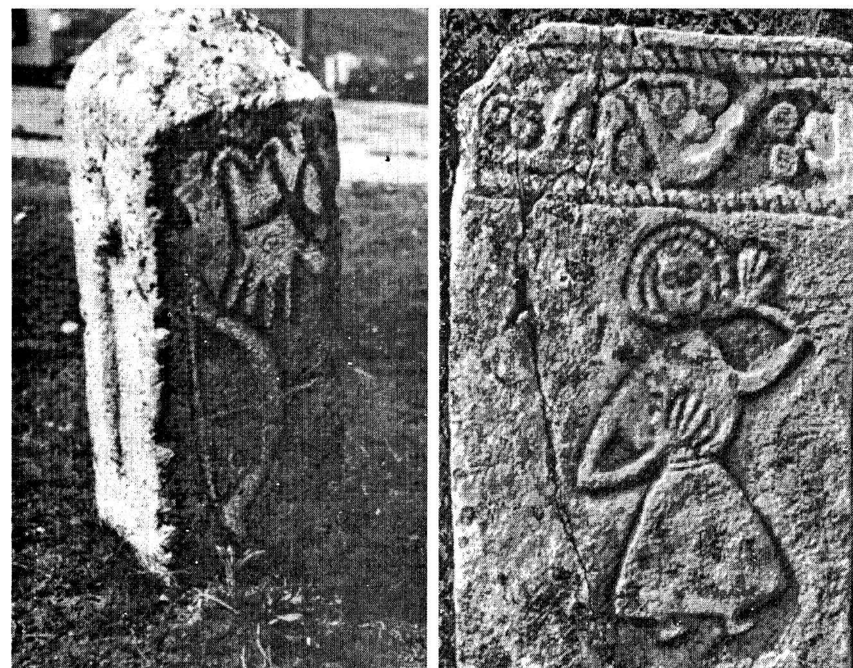
Bilo bi svakako historijski netačno da se Crkva bosanska proglašava za jedinu vjersku instituciju i da se samo na temelju toga gradi dokazivanje hipoteze o bošnjačkoj osobenosti. To je ista opasnost kao što je i svojatanje istočnih i zapadnih susjeda Bosne i proglašavanje bogumilstva za "pravoslavlje ili katolicizam". Po nama je slična greška jednog pravca historiografije koji marginalizira bogumilstvo kao kuturno-povijesnu činjenicu male (ili velike) "zemljice Bosne". Posmatrajući u kontinuitetu, takve tendencije su se ponavljale i imale su za cilj u svim periodima jednu prozaičnu ovosvjetsku ideju: ostvarivanje vlasti nad Bosnom i njenim stanovnicima i njeno prisajedinjenje bilo susjedima ili velikim carstvima kakva su se nalazila u neposrednom okruženju.

Uz tu vrstu agresivnog kontinuiteta spram Bosne i Bošnjaka, pojavljuje se i kontinuirani otpor autohtonih stanovnika Bosne i njihovo, u svakom pogledu, bezalternativno vezivanje za Bosnu. To govore i poruke sa stećaka, simboli u crtežima kao i burna historija Bosne. Rano kršćanstvo, kao i njegov kasniji razvoj su ostavili traga na profiliranju svijesti naroda, a danas predstavlja naučni diletantizam (kakvih pokušaja i dalje ima) poistovjećivanje nacija u savremenom shvatanju te riječi, sa pojmom naroda koji se javlja u periodu do srednjeg vijeka. Međutim, razumijevanje prilika i uticaja na narodnu svijest na određenom geografskom području svakako da je vrlo značajno i na toj tezi će se složiti svi i his-

[49] Muhamed Filipović: Bosanski duh u književnosti – šta je to? Rad objavljen u časopisu „Život" broj 3. Sarajevo 1967. (korišteni citat u ponovljenom izdanju u knjizi „Bosanski duh", Odbor savjetovanja Bosna i Hercegovina mogućnosti i perspektive razvoja, Sarajevo, 1997., str. 158 – 159.)

toričari i teoretičari nacije. Krivotvorenje činjenica vuče za sobom, kada je u pitanju BiH, ne samo naučne falsifikate, nego ima za posljedicu i permanentno obnavljanje velikodržavnih projekata zasnovanih na takvim "činjenicama".

Uzaludno je opominjanje Miroslava Krleže da je "bosanska kuga" bila nešto najoriginalnije što je po njemu ostavilo tragove u kipovima i ornamentici čitavog niza bogumilskih kipara: Bolašina, Begevića, Drage Dijaka, Grubača, Osrada, Prerada, Radoja, Ratka, Semorada, Zenan Morača, Radića, Radana Hranića, Dragiše, Ugarka. Iza njih su ostali su ostali tragovi, slični tragovima sa stećaka, koji su, kako kaže M. Krleža: *"vedre slike o životu, gdje je sve skladno-uznemireni ritam pojava i stvari, ornamenata, ljudskih likova, leoparda, konja i flore".*

Razigrani motivi (slika lijevo: nišan iz početka islamskog doba u Bosni – Hrasnica u Sarajevu, i slika desno: motiv sa srednjovjekovnog stećka Premilovo polje Ljubinje)[50]

[50] Šefik Bešlagić: Nišani XV i XVI vijeka u Bosni i Hercegovini, Akademija nauka i umjetnosti Bosne i Hercegovine, knjiga LIII, Odjeljenje društvenih nauka, Knjiga 30., Sarajevo, 1978., sl. 20 u prilogu

Historijska činjenica je da u tom periodu, i pored upornog nastojanja, Rimska crkva nije podigla nijednu katedralu u Bosni, a radi razvijanja inferiornosti kod domaćeg stanovništva o bogumilima se zvanično iznosio stav da se radi o primitivnoj kulturi. Valjda zato i nisu čuvani ni dokumenti iz tog vremena, a o bogumilskim mramorjima je osamdesetih godina prošlog stoljeća govoreno sa estetskim prezirom.

Bogumilstvo je kao i svaka vjerska sekta prošlo faze idealiziranja kada su ideje i najprijemčivije kod širokih narodnih masa. Međutim, kada se govori o ideološkom uticaju, pa time i religijskom, svakako da treba imati u vidu da su nosioci ideja bili obrazovani ljudi, vlastela i crkveni velikodostojnici što se događalo u uvjetima komunikacijske nepovezanosti svake vrste i nepismenosti kmetova i drugih podanika. Puk je, praktično, preslikavao ideje gospodara dodajući u primjeni i dio naslijeđene folklorne tradicije.

Formiranje nacija i na njima zasnovanih država su procesi najnovijeg datuma i u nekim elementima i početkom XXI stoljeća se svjedočio "rađanju" novih nacija. Iz teorije države i prava poznato je da se dugo vremena jedino legitimnim smatralo Rimsko carstvo. U takvom posmatranju, Vizantijsko carstvo je bilo jedini nasljednik Rimskog carstva, a prijestolnica Konstentinopolj (Carigrad) je Novi Rim. Da postoji taj kontinuitet "svjetske vlasti" pokazuju i osmanlijski historijski dokumenti, jer je po osvajanju Carigrada sultan Mehmed II el Fatih smatrao da je u svojoj ličnosti sjedinio islamsku, tursku i rimsku tradiciju, a Carigrad proglasio centrom univerzalnog suvereniteta. U skladu s tim, sâm sultan je mogao biti "car", a postojalo je u Evropi još sedam vladara. Od kraljeva - njemački, francuski, engleski, moskovski, kralj-latin, duždmletački i leh (poljski kralj). Sve ostalo što je zaostalo iz srednjeg vijeka (po takvim shvatanjima) nema karakter države. Taj stav je dugo vremena bio kriterij za državu.

Tek na razvalinama feudalnih imperija niču nacionalne države i uspostavljaju se "nacionalni" interesi. Bura historijskih promjena i nestanak čitavih naroda, o čemu zorno svjedoči i Kur'an, nije shvaćena kako bi trebalo, pa stalno prisustvujemo povratku "historijskom kontinuitetu" u kojem se stalno dodaje "nezaboravljena" patina starih maglovitih sjećanja, zbirke grbova i štitova, nacionalnih junaka i bitaka čiji su porazi pretvoreni u pobjede. Da se u historiji mnogo toga dodavalo, uopćavalo, uzimalo od drugih, pa i izmišljalo, nije nikakva novost. Tako se na početku trećeg milenija u beogradskim prvo književnim i novinarskim krugovima, a vrlo brzo i u ozbiljnim tekstovima SANU i uz redovno citiranje u naučnim krugovima pojavilo "Zaveštanje Stefana Nemanje o jeziku", kojeg je - i to "tačno" 13. februara 1200! - bolesni monah Simeon (Nemanjino kaluđersko ime), ostavio svome sinu Savi i svom narodu. I zaista, ono što u svom tobožnjem "amanetu o jeziku" kazuje monah Simeon neodoljivo podsjeća na brojne srpske književnike i stručnjake iz oblasti " rješavanja nacionalnog pitanja". Tako se govore sada već poznate rečenice s kojima započinje TV i radio program i u Beogradu i u Banjoj Luci: "Čuvajte, čedo moje milo, jezik kao zemlju", poručuje u ovom tekstu Savi i Srbima za njihovu sudbinu zabrinuti monah Simeon. "Reč se može izgubiti kao grad, kao zemlja, kao duša. A šta je narod izgubi li jezik, zemlju, dušu? Ne uzimajte tuđu reč u svoja usta. Uzmeš li tuđu reč, znaj da je nisi osvojio, nego si sebe potuđio. Bolje ti je izgubiti najveći i najtvrđi grad svoje zemlje, nego najmanju i najneznatniju reč svoga jezika..."

Na ovom mjestu Nemanja poručuje Srbima da, ako su sačuvali svoj jezik, ne treba da očajavaju zbog vojnog poraza, jer taj poraz ne može biti konačan. Ne zato što narod, zahvaljujući očuvanom jeziku, nastavlja da živi kao nacionalni kolektiv, nego zato što će u jeziku naći snagu da se s više uspjeha vrati. " Ako je jezik ostao nedirnut, ne boj se... Carevi se smenjuju, države propadaju, a jezik i narod su ti koji ostaju, pa će se tako osvojeni deo zemlje i narod opet kad-tad vratiti svojoj jezičkoj matici i svome matičnom narodu". Ovo smo citirali da bi pokazali kako se izmišljaju i zamišljaju poruke za pouke. Tekst je izmislio izvjesni Mile Medić, i ne samo to nego i druga zavještanja (u stilu šta bi Simeon od prije 800 godina poručio današnjim Srbima, farbajući to sa dnevno političkom zbiljom), ali kada se želi onda se pomoću moćne mašinerije propagandnih mogućnosti to širi i u moderno "naučno" vrijeme da bi se to već uzelo kao **autentična tzv. Hilandarska povelja**, te na osnovu te knjige se prave scenski prikazi, snimaju pjesme, knjiga se citira kao naučni izvor prvog reda. Nije isključeno da se na isti način "pojave" i drugi „novootkriveni" dokumenti.[51]

I na toj osnovi se razvija teorija o supermaciji vlastite nacije, mađioničarskim iluzionističkim makazama nacionalnog mesijanstva se stvaraju iluzije o "nadčovjeku", "nebeskom narodu", "izabranom narodu". Prekrajaju se granice i utvrđuju "povijesna prava" vlasništvo nad zemljom i zrakom i to pomodarstvo slijedi najveći dio čovječanstva. To je ono što R. Garoudi

[51] Mile Medić, Zaveštanja Stefana Nemanje, III izdanje, "Filip Višnjić", Beograd 2001. Kritički osvrt na ovu pojavu "izmišljanja tradicije" dao je dr Ivan Čolović, Srpska kultura posle Miloševića, Republika, broj 288-289, Beograd, 2002. Iz ovog teksta je i citirano „zaveštanje."

iznosi kao gubitak cilja savremenog čovječanstva i obraćanje pažnje na sredstva, te nametanje vlastite nadređenosti koja se "podrazumijeva" i proizilazi iz kršćanskog i jevrejskog stava koji je i profilirao pojam nacije kao odraz mišljenja formiranog stoljećima. Ovakvi vladajući pogledi (a još više praksa savremenog svijeta u kojem vlada koncept nacionalne države) djeluju negativno na izvorni islamski način razmišljanja koji polazi od bipolarnog shvatanja jedinstva Univerzuma obraćajući se ljudima - čovječanstvu, a ne narodima. Tako se savremeno definirani pojam nacije, po mišljenju nekih autora, bitno kosi sa islamskim poimanjem čovječanstva. Riječ *ummet* se često koristi i na prostorima BiH pri čemu se termin nacija neposredno sukobljava sa konceptom ummeta. U identitetskom smislu to jeste stvarni problem. I on ima svoga uticaja i na Bošnjake u BiH. Nacionalna država je "izum" ponajprije Evrope i proširila se kao vladajući model pri čemu svaka od nacionalnih država ima svoj jedan ili više matičnih političkih naroda – nacija. Možemo se složiti sa Anthony D. Smithom da teorija nacije i nacionalizma može predstavljati tri pristupa:

1. **Nacija kao etičko i filozofsko pitanje.** To se odnosi na ulogu nacije u ljudskom životu.

2. **Nacija kao antropološko i političko pitanje.** Ono se odnosi na društvenu definiciju nacije. Kakve je vrste zajednica nacija i kakav je odnos pojedinca prema toj zajednici? Je li nacija u osnovi etnokulturalna zajednica, zajednica (stvarnog ili izmišljenog) porijekla čiji su pripadnici od rođenja vezani rodbinskim vezama, zajedničkom poviješću i jezikom? Ili je uglavnom društvena i politička zajednica utemeljena na zajedničkom teritoriju i boravištu, građanskim pravima i zajedničkim zakonima, pojedinci mogu sami birati žele li joj pripadati.

3. **Nacija kao sociološko i povijesno pitanje.** Tiče se mjesta nacije u povijesti čovječanstva: da li je to zajednica od pamtivijeka, ili su nacije novije društvene tvorevine ili kulturni artefakti, istodobno krute i savitljive, tipični proizvodi određenog stadija razvoja društva i kao takve osuđene na nestanak.[52]

[52] Anthony D. Smith: Nacionalizam i modernizam, Fakultet političkih znanosti Zagreb, 2003., str. 8- i 9i 101 -146. Naravno, nije nam cilj istraživanje teorije nacije, ali u ovom kontekstu nas zanimaju teoretičari koji naciju smatraju nadomjestkom za religiju, odnosno oni koji smatraju da je i sama religija upregnuta u vrlo moćno vozilo zvano nacija kao što s pravom ističe Mark Juergensmeyer: The Now Cold War? Religous Nationalism confronts the Secular State, Berkley CA and Los Angeles CA: Univeristy of California Press, 1993.

Još je Durkhem (1915.) u analizi Francuske revolucije istakao da su određene svjetovne stvari, kao što su Domovina, Sloboda i Razum dobili oznake svetosti i uspostavljena je jedna religija koja je imala svoje dogme, simbole i oltare. Na toj liniji je razmišlja i Eli Keduri. Eric Hobsawn govori o izmišljanju tradicije, a tu je i teorija o nacijama kao zamišljenim zajednicama (Benedict Anderson). Karakteristika brojnih teoretičara jeste isticanje svojevrsnog nacionalnog mesijanstva kao osvojenog praznog prostora u eri Moderne koje je umjesto religije u povlačenju (sekularizacija) zauzela nacija. Mark Juergensmeyer ističe da tzv. religijski nacionalizam predstavlja eksplozivnu otpornost saveza između religije i nacionalizma (analiza Pakistana, Malezije, Jevreja u Izraelu, pravo-slavaca u Grčkoj).

S druge strane, koncept ummeta također je zajednica koja ima svoje religijsko uporište, jer se direktno kao zajednica, ali u različitim kontekstima pominje u Kur'anu. Odomaćen je izraz ummet Muhammeda a.s. kao primarna lojalnost (manje ili više i sa različitim intenzitetom u povijesti) kao konstanta svih muslimana svijeta koja se iskazuje prema ummetu (zamišljenoj svjetskoj zajednici muslimana). Kako je i veliki broj tzv. islamskih zemalja, nastalih kao produkt nacionaliziranja u vrijeme kolonijalne vlasti i sa tipično evropskom "aromom" postao nacionalna država, to je stvarni sukob sekularizacije (posebno nakon ukidanja halifata – vlasti koja je objedinjavala i vjersku i državnu funkciju) i pripadnosti islamu izazivao i izaziva krizu identiteta koja se često potiskuje u ime ovog ili onog pragmatičnog interesa. Iz te perspektive lakše će se razumjeti promjena koja je zahvatila Bošnjake, njihovo realno odvajanje od ostalih vjerskih skupina, čime je formiran i specifični identitet, ali i način života, jer islam jednostavno zahvata sve pore života. I u povratnom uticaju se prepoznaje i kroz kulturu, način odijevanja, način ishrane, i korištenja pića, posebne higijenske i sanitarne uvjete, razvijajući skrušenost, bogobojaznost, neprihvatanje nikoga koji bi bio apsolutno nadređen izuzev Boga kao Jedinog vlasnika svega. Naravno, tu je i specifičnost trgovanja, zabrana kamate itd. itd. Iz ovakvog shvatanja lakše je i razumjeti i čežnjivi pogled kojeg Bošnjak u kontinuitetu upućuje prema Meki, ali i identifikacija sa kulturom, ali i više vjerom Osmanlija, pa i lojalnosti ummetu kao višem obliku lojalnosti od nekih čisto nacionalnih elemenata. Da li je to tako u tzv. islamskom svijetu na početku trećeg milenija, svakako je diskutabilno, ali je činjenica da nacionalna država ne mora biti ukinuta, nego da se samo zamijene prioriteti i da ummet stvarno dobije priroritet nad nacionalnom

državom. Da je tako ne bi dolazilo do krvavih ratova u samom islamu (Irak i Iran i brojni drugi sukobi i nesporazumi).[53]

2.3. "Bliska susretanja" Bosne i Bošnjaka sa islamom

U geografsku sredinu, kakva je srednjovjekovna Bosna, gdje su tolerancija i suživot bili uvjet opstanka i pojedinaca i skupina, dolazi islam. Prvi počeci "susreta bliske vrste" sa islamom na području BiH dešavaju se upravo na planu kulture i privrede (trgovine). Islam za Bosnu nije bio nepoznanica. O tome govore i tragovi najstarijeg arapskog novca koji je čak iz perioda 744-750. godine (za vrijeme vladavine Mervana II el Himara) nađeni u Bijelom Potoku kod Mostara. Zna se pouzdano da je Ćirilo poznavao islam, te da su se vodile rasprave u Vizantiji sa islamskim teoretičarima.

Blizina od Arapa osvojene Sicilije i trgovina preko Primorja, te upadi Arapa na Balkan, svakako da su donosili određeni uticaj islama. Iz rukopisa Abu-Hamid al- Andalusi, koji je boravio u Ugarskoj od 1150-1153. godine, vidljivo je da ima muslimana koji javno ispovijedaju vjeru i doseljeni su iz Magriba (Španija), te drugih koji su javno pokršteni, a tajno ispovijedaju islam. I jedni i drugi uzimaju učešća u ratovima na strani Ugarske protiv Vizantije. Među zarobljenim muslimanima bili su i oni pod imenom Halisije ili Kalisije. Da li i to upućuje na vezu sa Bosnom i eventualno na naselje Kalisiju (današnja Kalesija?).

Ove fragmentarno nabrojane historijske činjenice, koje govore o fizičkom dodiru Bosne sa islamom, nisu u funkciji dokazivanja teze da je to pripremilo unaprijed Bosnu za lahkoću prijema islama, nego više da dokažu osnovnu činjenicu da nema niti jedne zemlje u svijetu koja je hermetički zatvoren i koja bi mogla da spriječi protok svjetskih civilizacijskih tekovina. To je posebno vidljivo u sferi kulture, čija djela pripadaju istinskom hodu povijesti u čemu je svako starije (historijski period) bitno, jer skoro vanvremenski prenosi duhovnu poruku (stanje duha, strijepnje, radosti, žalosti) čovjeka koji je u svakom historijskom periodu suočen sa

[53] Abdullah al-Ahsan: Ummet ili nacija? Libris, Sarajevo, 2004., korisna knjiga koja široko tretira ovo pitanje i u njoj se nalazi objavljen nedovršeni prilog Ismeta Kasumovića o Bošnjacima u kontekstu ove rasprave (Prilog nosi naziv "Uloga vjere u formiranju nacionalnog identiteta sa posebnim osvrtom na identitet Bošnjaka" (str. 183- 189). Također, pogledati i studiju Akbar S. Ahmeda: Islam pod opsadom, koja se bavi pitanjima islamskih zemalja nakon 11. 09. 2001. godine i terorističkih napada na USA. Islamske zemlje, a i muslimani širom svijeta su postali antropološka tema broj jedan u svijetu.

suštinskim pitanjem "zašto". Zato smo skloni promišljanju kojeg iznosi Alija Izetbegović da se segment kulture mora (kao i etika) posmatrati izdvojeno i da on ima svoj statični kvalitet u svim epohama "sa svojim prologom na nebu", a civilizacija bilježi samo naučno (tehničko) napredovanje ili progres. Zato je scientističko shvatanje historije zasnovano na golim činjenicama "napretka" sa početnim "polaskom od nule" u bîti nedovoljno da sagleda stvarni povijesni civilizacijski okvir. Kao odgovor na takvo što iskrsne (sa najvišim umjetničkim dometima) obredna maska „primitivnih" plemena Afrike, bljesne antička statua, progovori Ksenofanov ili Homerov lik ili "kameni spavač" sa bogumilskog stećka.

Današnje prodiranje u to vrijeme i objašnjenje događaja ostaje nijemo ispred jednostavne monumentalnosti "divskih mramorja" koja ostaju kao svjedoci onoga što je za bosansko podneblje ostalo u historiji zabilježeno: stalni napadi na bosansku samobitnost, te nametnuta borba od strane potencijalnih porobljivača protiv bosanske tolerancije. Mnogo krvi je proliveno da bi se ispisale stranice historije ratova, malo je zabilježeno one svakodnevnice u životu stanovnika Bosne. Samo je poneki putopisac ostajao zadivljen i zatečen ljepotom kulturne baštine, ljepotom i skladom bosanske balade, sevdalinke, skladnošću kuće bosanske i njene arhitektonske topline. Svaki dolazak tuđinskih vojski je značio remećenje tog reda i sa sobom je nosio grubi zahvat noža u bosansko tkivo i ignorirao je dobrog Bošnjanina. Taj dolazak je nosio sobom pečat tuđine i svojatanje svojstveno grubim i osvajačima i onim koji, po vlastitom mjerilu bilježe i "razvoj" naturajući etnocentristički svoju "civilizaciju" kao progresivnu i povijesnu, gledajuću u Bosni "leglo guja" (rimski papa iz XI stoljeća) ili "balije" i "tursku gamad" koje treba iskorijeniti (nacionalistički pokret stvaranja Velike Srbije sa kraja XX stoljeća), ili ih (Bošnjake) treba "skrbnički europeizirati" (nacionalistički pokret stvaranja velike Hrvatske sa kraja XX stoljeća).

Ako bi se izuzeli ideloški predznaci i količina stradanja - na području bosanske države, barem što se tiče težnji osvajača i sudbine Bošnjana ili Bošnjaka, kao da je zamrznuta povijest. Međutim, ono što se dešavalo "između" ima itekako kulturno-povijesni značaj i neće se moći u bilo kakvim analizama ignorirati.

Možda je najbolje to stanje duha, kao dramatiku egzistiranja Bošnjaka u Bosni kroz historiju, ocijenio jedan od najvećih književnika Bošnjaka Mehmed Meša Selimović:

"Mi nismo ničiji, uvijek smo na nečijoj međi, uvijek nečiji miraz (...) Najnesrećniji ljudi na svijetu, gubimo svoje lice a tuđe ne možemo da

primimo, otkinuti a neprihvaćeni, strani svakome, i onima čiji smo rod, i onima koji nas u rod ne primaju (...) Sila nam je dosadila, i od nevolje smo stvorili vrlinu: postali smo plemeniti od prkosa."[54]

Umjetnička vrijednost stećaka i kulturnog blaga srednjovjekovne Bosne traži stalna istraživanja i svojim značajem nadilazi ono što se danas o tom blagu zna. M. Krleža ističe, recimo *"da su detalji na stećcima blizu savremenih postimpresionističkih tehnika sa bogatom partiturom punom hirizma, znanja i moralne svijesti "*, a to je lirska crta koja će u historiji imati karakteristiku koja će pratiti umjetnička djela i u kasnijem periodu. Taj tanahni osjećaj, iskazan kroz umjetnost, je bitna odlika šarenila bosanskog ćilima sa predivnim bojama, i prisutan je od najranijih kulturnih ispoljavanja u Bosni. Nije onda slučajno da su kod Bošnjana nalazili utočište i prognani heretici i izgnanici raznih vjera koji su bježali pred Rimljanima, Španjolcima, Mađarima, Vizantijcima, austrijskim regimentama, njemačkim SS divizijama, ustaškim i četničkim hordama...

Svi su dodavali novu šaru "kulturnom ćilimu" koji je i najljepši zapis o toj zemlji Bosni, koja je, kako kaže pjesnik Bošnjak Mehmedalija Mak Dizdar, "uz to i prkosna od sna".

U tom smislu, istraživanje tog mentaliteta, koji je nastao, između ostalog, i sa dodatkom bogumilske hereze, koja je najistrajnije od svih heretičkih pokreta uspijevala da se održi, nužno je nastaviti. Najveći nedostatak za takva istraživanja je da su mnogi tragovi te kulture jednostavno nestali ili pljačkom ili paljenjem i rušenjem.

Ako su tragovi kulture, pa i brojni pisani tragovi nestajali u požarima ratova i na inkvizicijskim lomačama, utemeljeni oblici svijesti se nisu dali uništiti. Način razmišljanja u Bosni i o Bosni, koja se opirala i vlasti Istoka i Zapada, sa kojih je strana stizala prijetnja i prokletstvo, je kao otpor iznjedrio bosančicu, ali i korištenje i glagoljice i ćirilice. Tu su se zadržale i prastare legende o Perunu, Babi Jagi, o čemu govore i toponimi i zadržana narodna predanja i narodni nazivi pojedinih mjesta. Jake trgovačke veze sa Primorjem, a i sam geostrateški položaj Bosne, omogućavali su joj da se na nju naslanjaju uticaji sa svih strana svijeta.[55]

[54] Meša Selimović: Derviš i smrt, Sarajevo, 1966., str. 282 - 283.

[55] O sinkretizmu kultura na području Jugoistočne Evrope vidjeti prilog u listu "Republika" Olga Zirojević: Alahovi hrišćani, Republika, broj 282-283, Beograd 2002. Među raznim uticajima interesantno je istraživanje uticaja iranske mitologije u predaji bošnjačkih muslimana (obilježavanje Đurđevdana, Jurjeva i Alećuna - Ilindana) - vidjeti šire u Bećir Džaka: Iranski motivi u predaji bošnjačkih muslimana, časopis "Znak Bosne", Zenica, broj 3/95 str. 42 i 43.

Slaveni dolaze na Balkan upravo u vrijeme kada u svijetu počinje da odzvanja zvuk posljednje Božije Objave (Objave Kur'ana Muhammedu a.s.).

Period bogumilstva se počinje pominjati upravo kada islamska država doživljava svoju ekspanziju. Bliski susreti sa islamom, koji je stigao u Siciliju i obuhvatio Španiju, idu dotle da se čak na jednom srednjovjekovnom grbu iz Bosne nalaze dva "Saracena".

Svakako da je za ovu studiju vrlo važno da uzme sve relevantne činjenice o potencijalnom susretanju civilizacija i dodirne tačke nadolazećeg islama i vjerovanja i "ideološke matrice" kakva je vladala u Bosni. Da li su patareni (bogumili ili krstijani) u nadolazećem islamu vidjeli oslobađanje od krstaškog mača koji je stalno prijetio, pogodnosti oslobađanja od poreza, ili su u Muhammedu a.s. prepoznali onog Parakleta, duha utješitelja kojeg je Isus ('Isâ a.s.) obećao svojim učenicima na Tajnoj večeri... Pitanja koja ostaju bez odgovora koji bi prekinuo rasprave koje se vode dugo vremena oko pojma "islamizacija" Bosne. Činjenica koja više, poslije nedavno okončanog posljednjeg genocidnog rata nad Bosnom i Bošnjacima, definitivno nije sporna je da se islam zadržao na prostoru Bosne i Hercegovine i da je i formalno "vraćeno" povijesno ime Bošnjak najbrojnijem narodu u BiH. Nacionalna određenost je jedan od najosporavanijih elemenata bosanske povijesti i tek sedamdesetih godina ovog stoljeća taj narod je i formalno priznat u jednoj jugoslovenskoj državi i to pod imenom Muslimani. To pravo („priznavanje") jugoslovenska država (stara Karađorđevićeva i nova socijalistička su bili oduzeli bosanskim Muslimanima, jer je Austro – Ugarska, prvi put u historiji Evrope, priznala upravo bosanskim Muslimanima pravo ravnopravnog građanstva unutar, u suštini, kršćanske Evrope. U konceptualnom smislu čak je u početnoj fazi to priznavanje trebalo da bude u okviru interkonfesionalnog bošnjaštva. Ima još jedna zanimljivost vezana za dugogodišnju borbu za priznavanje nacionalne posebnosti toga naroda u Jugoslaviji, a ona je vezana za činjenicu da je u principu vladajući komunistički (ateistički, makar samo i obojen) pogled na svijet dao ovom narodu tipično **vjerski naziv**. U imenu naroda je, naime, dat naziv sljedbenika vjere islama koji se u cijelom svijetu, bez obzira na državu u kojoj se nalaze, nazivaju muslimani još od prvih muslimana koji su prihvatili islam. Međutim, i to je bio veliki napredak poslije silnih progona, izgnanstva i stalnog i fizičkog i duhovnog tjeranja na zaborav. Tim prije je "povijesni povratak" imenu Bošnjak logički slijed nakon što su u ratu odbranjeni osnovni elementi samobitnosti.

U tom logičkom slijedu događanja, svakako da je vrlo bitno sagledati političku i socijalnu strukturu srednjovjekovne Bosne. U njoj se ističu slijedeći elementi:

a) Stanovništvo Bosne i Hercegovine je bilo heterogenog socijalnog sastava, ali je najveći dio stanovništva bio u klasičnom feudalnom odnosu sa prevladavajućim dijelom poljoprivrednog stanovništva i stočara, s tim da su postojale i zanatlije, te intenzivna eksploatacija rudnika posebno zlata, srebra, ali i soli. Klasična državna uprava je bila razvijena solidno za ono vrijeme, a Bosna je bila podijeljena u osam oblasti (regija) koje su imale oblasne nasljedne gospodare kao vladare. Te oblasti su bile: Gornja ili Prava Bosna, Soli, Usora, Donji Krajevi, Zapadne Strane (naziv je i Završje), Hum ili Zahumlje (ova oblast kasnije dobiva naziv Hercegova zemlja pošto je oblasni gospodar vojvoda Stjepan Vukšić uzeo titulu "herceg", a iz tog naziva je nastao naziv Hercegovina), Primorje (od Dubrovnika do Boke Kotorske) i Podrinje.

Svaki od oblasnih gospodara bi na poziv kralja imao obavezu da prikuplja vojsku kada su to prilike zahtijevale. Predstavljanje zemlje, vanjski poslovi, kovanje novca, carine, neke vrste poreza su bile u nadležnosti kralja. Sabor velikaša se zvao "stanak" i odlučivao je o svim značajnim pitanjima.[56] Iz ovog perioda ostala su brojna dokumenta - ugovori i povelje, pečati i druga historijska dokumenta koja dokazuju kontinuitet bosanske države od njenog prvog pominjanja sredinom desetog stoljeća.

b) Bosna ovog perioda je karakteristična po rodovskom uređenju, sa velikim porodicama zadružnog tipa i po podaničkom položaju najvećeg broja stanovnika spram vlastelinske gospode. Ako je suditi po, najvjerovatnijem, nastavku poreskog sistema, kojeg su priznale Osmanlije (jedan dukat na baštinu), poreski sistem je bio povoljan. Većinu stanovištva činilo je seosko stanovništvo, a gradovi su najčešće bila utvrđenja koja su se branila, ali su bili i političko-administrativni, kulturni i trgovački centri.

c) U zlatno doba Bosne (u vrijeme Tvrtka) razvila se i jaka vojna organizacija, a česti napadi na Bosnu su izoštrili ratnički duh.

Bosanska vojska je bila dobro naoružana, ovladalo se i proizvodnjom oružja u samoj Bosni. Posebno su bili na cijeni bosanski mačevi. Čak je

56 Vidjeti šire, Enver Imamović: Korijeni Bosne i bosanstva, Međunarodni centar za mir, Sarajevo, 1995., str 149-150. O diplomatiji srednjovjekovne Bosne u Anto Babić: Diplomatska služba u srednjovjekovnoj Bosni, Međunarodni centar za mir, Sarajevo, 1995., kao i Mihajlo Dinić: Državni sabor srednjevekovne Bosne, SAN posebna izdanja, knjiga CCXXXI, knjiga 13, Naučna knjiga, Beograd, 1955.

bila formirana i bosanska mornarica na čijem je čelu bio Mlečanin Nikola Basej. Međutim, unutarnji sukobi, osamostaljivanje oblasnih gospodara i sve češće navale osvajača su oslabile bosansku državu, a to se posebno odrazilo na drugu polovicu XV stoljeća. U pokušaju da se dodvori papi Piju II u traženju pomoći protiv sve veće opasnosti od moćnog Osmanlijskog carstva, bosanski kralj Tomaš je odlučio da iz Bosne, kao "dokaz dobre volje", protjera bogumile i u tom periodu od 1450. godine izvještaji govore da je "dvije hiljade manihejaca pokršteno, a čak 40.000 protjerano i oni su našli utočište kod herceg Stjepana". Njima su oduzeta i sloboda i imovina. Ova persekucija, nezapamćena u dotadašnjoj historiji Bosne, je sasvim sigurno bila jedan od razloga da nije pružen odlučan otpor nadiranju Osmanlija.[57]

d) Kroz cijelo historijsko postojanje srednjovjekovne Bosne, države koja je u vrijeme Tvrtka I Kotromanića dostigla najveći sjaj i veličinu (1376-1391), je pored Crkve bosanske, koja je dugo vremena bila najjača vjera domaćeg stanovništva, ali zbog svoje heretičnosti nikada nije bila zvanična državna vjera, bilo je prisutno i katoličanstvo i pravoslavlje. Katoličanstvo se u prvi mah širilo skromno uz misionarski uticaj dominikanaca, ali je značajno za cijelu bosansku povijest bilo upućivanje franjevaca, koji su svoj strpljivi rad u Bosni započeli krajem XIII stoljeća. Oni su, nema sumnje, u širenju uticaja rimokatoličke crkve u Bosni učinili više nego svi krstaški ratovi koji su protiv Bosne vođeni.

Istovremeno, oni su svojim specifičnim metodama i kroz vezu sa Rimom i najveći "krivci" za iskorjenjivanje bogumilstva. Ovime nimalo ne umanjujemo veliki i neprocjenjivi značaj kojeg u zaštiti bosanske samostalnosti, te očuvanja historijskog blaga i principijelnosti imaju franjevci "Bosne Srebrene". Pravoslavlje se širilo priključenjem Humske zemlje Bosni, te prebjezima pravoslavaca u Bosnu pred najezdom Osmanlija. To je bila "ideološka slika" bosanskog kraljevstva koje se poslije Tvrtkove smrti našlo u silaznoj putanji svoga razvoja. Tada ugarski uticaj, kao i sve veće prisustvo Osmanlija, te razjedinjenost feudalne vlastele i borbe za proširenje vlastitih posjeda, rastaču unutarnju strukturu Bosne.

Već smo istakli da je susret sa islamom na području Bosne i Hercegovine bio posredno i neposredno izražen sa širenjem te vjere u svijetu, a Osmanlijski prodori na Balkan sa krajem XIV i početkom XV stoljeća su

57 Muhamed Hadžijahić: Porijeklo bosanskih muslimana, Bosna, Sarajevo, 1990. str. 42 i dalje. Pogledati i: Islam i muslimani u Bosni i Hercegovini (grupa autora) Starješinstvo IZ u SRBiH, Sarajevo, 1977.

bili veoma česti. Prema nekim historičarima potkopavanje Bosne od strane Osmanlija je trajalo punih 77 godina (od 1386. do njenog konačnog zauzimanja 1463. godine).[58]

Osvajanjem utvrđenih gradova Bobovca i Jajca i pogubljenjem bosanskih velikaša, na čelu sa posljednjim bosanskim vladarem Stjepanom Tomaševićem, Bosna je ostavljena na milost i nemilost jakoj vojnoj sili, rastočena unutarnjim sukobima i razmiricama svoje vlastele, iscrpljena davanjem harača i Veneciji, Ugarskoj i Osmanlijama, nalazeći se pred potpunim državnim bankrotom - Bosna je pala bez velikih borbi. Izraz ("Bosna je šaptom pala" - bez velike buke od borbi) je kazano u Evropi koja ništa nije učinila da se Bosni zaista pomogne. Naprotiv, čekalo se na njenim sjevero-zapadnim granicama (Mađari) da se eventualno ušićari od nove situacije. Historijska dokumenta govore da su bosanski kralj Tomaš, kao i njegov nasljednik, skoro desetak godina upozoravali na nadolazeću Osmanlijsku opasnost, upozoravajući i moleći za pomoć sve evropske značajne vladare .

Tomaš čini i veliku koncesiju - progoni pripadnike crkve bosanske kao posljednji korak da odobrovolji rimskog papu. Strah od Osmanlijske carevine na Zapadu pojačao se poslije pada Istočnog Rima, kako je nazivan Konstantinopolj/Carigrad, pod Osmanlije 1453. godine. I sami razjedinjeni, kršćanski vladari nisu imali ni snage, a po svemu sudeći, ni interesa da pomognu bosanskom kralju. Zato je osvajački pohod sultana Mehmeda el Fatiha, kojim je dovršeno osvajanje Bosne, bilo samo finale,

58 Bosna i Hercegovina od najstarijih vremena do kraja drugog svjetskog rata, op.cit. (prilog dr Marka Šunjića strana 54-65), a h. Mehmed Handžić iznosi podatak da je Timurtaš paša još 1384.godine harao po Istočnoj Bosni (Islamizacija Bosne i Hercegovine... op.cit. str.19). O bosanskom kraljevstvu šire pogledati Mustafa Iamović: Historija Bošnjaka, Preporod, Sarajevo, 1997., str.27-82, o bosanskim kraljevima, posebno krunisanju kralja Tvrtka I Kotromanića u: Srećko M. Džaja: Bosansko srednjevjekovlje kroz prizmu bosanske krune, grba i biskupije, "Odjek" Sarajevo iz oktobra 1991. posvećen 600-godišnjici smrti od bosanskog kralja Tvrtka (tu su i prilozi Sime M. Ćirkovića: "Prenošenje kraljevstva u Bosnu," Miroslava Brandta: "Tvrtkov uspon na kraljevsko dostojanstvo" i Dubravka Lovrenovića: "A zemlja ostaje"). Na osnovu toponomastičke građe, K. Draganović iznosi pretpostavku da su u sjevernim dijelovima Bosne bile prisutne zajednice muslimanskih etničkih skupina Kalisija i Pečeneza, koji su u XII i XIII stoljeću živjeli u Ugarskoj (Krunoslav Draganović: Katolička crkva u sredovječnoj Bosni, u knjizi Poviest hrvatskih zemalja Bosne i Hercegovine, HKD Napredak, Sarajevo 1942., str. 717). To preuzimaju i dalje razrađuju i drugi autori (npr. Adem Handžić: Tuzla i njena okolina u XVI vijeku, Svjetlost, Sarajevo, 1975., str. 116 i dalje; Muhamed Hadžijahić: Prvi susreti s islamom na Balkanu, u knjizi Islam i muslimani u Bosni i Hercegovini, izd. "El-Kalem", Sarajevo, 1991, str. 19-28).

jer je prije toga osvojeno Nevesinje, Gacko, Zagorje, Foča, Ustikolina, Podrinje, Pljevlja, Višegrad, Čajniče, Sokol, Srebrenica, Zvornik, Vrhbosna.

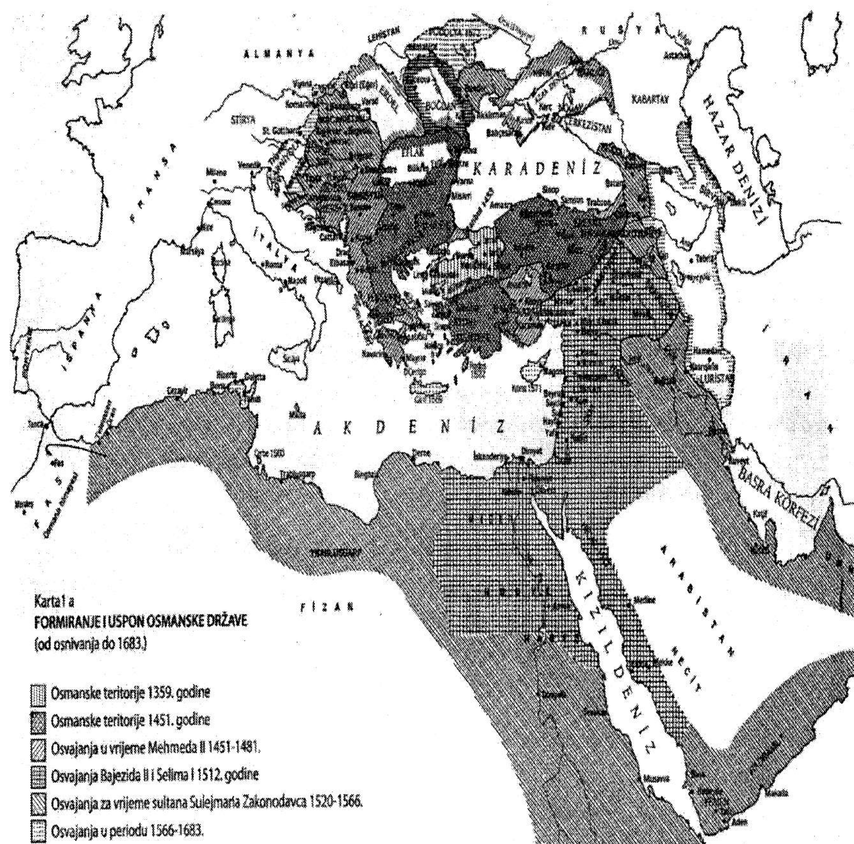
U nekim turskim spisima pominje se Ishak begova vakufnama godinu dana prije osvajanja Bosne, a spominje se da je još 1452. godine Nesuh beg u Sarajevu izgradio svoju džamiju. Kao tragovi prisutnog islama pojavljuju se i nišani (muslimanski nadgrobni spomenici) sa porukom ispisanom bosančicom iz druge polovine XV stoljeća u rogatičkom kraju, a nišani uz stećke na mnogim mjestima u Bosni i Hercegovini. Islam se širio i službeno i neslužbeno, a u potpunosti se možemo složiti sa h.M.Handžićem da se islam širio bez prisile, jer su Osmanlije pored osnovnog islamskog stava da u vjeri nema prisile pokazali da su i dobri političari, jer bi bez svake sumnje svako nasilno širenje vjere izazvalo u susjedstvu loš glas o sebi. Oni koji su imali dugo godina brižljivo pripremane planove o zauzimanju Bosne, kao važnom strateškom pravcu za prodiranje na Zapad, nisu mogli sebi dozvoliti takav "luksuz". Tako se još kralj Tomaš (1461.) žalio u jednom pismu da *"Turci laskaju seljacima i postupajući ljubazno, ostavljaju ove u nadi da će tek pod njihovom upravom postati slobodni ".*

Povijesni nastup Osmanlijskog carstva u Evropi, koja je još bila u grču srednjovjekovne uljuljanosti u dogme i anateme, je bio nesumnjivo od velike važnosti.

Islam, koji je postajao sve više način života stotina miliona ljudi i povijesna odrednica čovječanstva, je pored oslobađanja unutarnje energije u unapređenju nauke, vladavine državom i uređenju ljudskih zajednica, povratka "prirodnom" moralu i sprječavanju bilo kakvog idolopoklonstva, donio značajna unapređenja i u vojnoj nauci i doktrini ratovanja.

Mogućnost moblizacije velikog broja ljudi, kao i stalna otvorenost za prihvatanje tuđih iskustava i dostignuća, ali i ideološka jednoobraznost zasnovana na vjerskom zakonu, doveli su do toga da su u vrijeme osvajanja Bosne, Osmanlije bile najjača vojna sila u svijetu koja je prethodno srušila Vizantijsko carstvo, ostatke srpske i bugarske države i dobro uzdrmala Ugarsku i Vlašku. Postajala je i sve značajnija sila na moru i njena mornarica se mjerila sa venecijanskom. Njena artiljerija je jedina u svijetu koristila topove teške 150 kvintala (koje je vuklo 60 volova) i izbacivale na protivnika kugle teške i do 360 kg. Sigurno je da je i ta jačina i dobra organizacija osmanlijske vojske doprinijela postojanju straha koji se, kroz

pisma bosanskih kraljeva upućenih papama i vladarima susjednih zemalja, mogao jasno primijetiti. Bosna, suočena sa unutarnjim dezintegracionim procesima i "topljenjem ideološke matrice", matrice koja je fizički nestajala u progonima i brojnim ratnim pohodim preduzetih protiv nje, suočena sa kalkulacijama susjeda, nije se mogla ozbiljnije oduprijeti takvoj jednoj vojnoj sili koja je bila u punom zamahu. Za jedan broj bošnjačkih vlastelina, koji su otvoreno pozivali Osmanlije i za običan narod koji je bio zbunjen i u iščekivanju - dolazak Osmanlija je bio - spas.

Formiranje i uspon Osmanske države do 1683.[59]

[59] O značaju Osmanske države pogledati i Historiju Osmanske države i civilizacije, veliki projekat čije je objavljivanje započelo i u Bosni i Hercegovini – prvi tom, priredio Ekmeleddin Ishanoglu, Orijentalni institut, Sarajevo, 2004., (odatle i geografske karte i napredovanja i povlačenja Osmanlija.)

Propast Osmanske države (1683- 1923.)

2.4. "Islamizacija" ili prožimanje bliskosti Bošnjaka i islama

Kroz do sada poznatu historiografiju je vidljiva tendencija da se prijelaz na islam stanovnika Bosne različito tumačio, a dokazivanja su išla od klasičnog - da je silom domaće stanovništvo (pravoslavno i katoličko - pa time, "razumljivo" - Srbi i Hrvati) "islamizirano". Takva "dokazivanja" svojstvena historiografiji iz susjedstva BiH negiraju i postojanje Bosne kao države i time negiraju bilo kakav oblik autohtonog naroda te države. Već smo vidjeli da se bogumilstvo u takvoj vizuri historiografije, eventualno, tretira kao manja sekta bilo pravoslavlja ili katoličanstva. Za kulturnu povijest Bosne i Hercegovine je bitna činjenica da je najveći broj

knjiga o historiji Bosne i Hercegovine napisan od strane autora - izvan ove zemlje. I ta činjenica govori sama po sebi mnogo toga.

Teze da je prelazak na islam izvršen silom (kako to sugerira P. Petrović Njegoš u "Gorskom vijencu") ili da je "islamizacija" nastupila i silom, kao i doseljavanjem Turaka i drugih stranaca, ili kroz pojavu izbjeglog stanovništva iz susjednih zemalja poslije povlačenja Turaka (kako tumače npr. Vaso Glušac, Svetislav Davidović, Petar N. Gaković, Milan Vasić i drugih, pa sve do "novog talasa" na čelu sa Miloradom Ekmečićem) nisu naučno održive. Naime, svaki od tih stavova uzima u obzir i interpretira samo jedan od historijskih izvora ili (što je najčešći slučaj) nekritički prenose neku raniju intepretaciju. Određeni broj autora pridaje i veliku važnost janjičarskom zakonu (devširmi). Puno je ozbiljnih povijesničara koji posmatraju realnije ovaj proces (Ćiro Truhelka, Vladimir Ćorović, Nada Klaić, Halil Inaldžik, a osobito Aleksandar Solovjev).[60]

Istovremeno, u krajnjem, od irelevantne važnosti mogu biti sve "akademske" rasprave koje kroz izokrenutu vizuru vide porijeklo Bošnjaka.

[60] Aleksandar Solovjev: Nestanak bogumilstva i islamizacija Bosne, Godišnjak historijskog društva Bosne i Hercegovine, Sarajevo, 1949. On ističe da 1463. godine Bosanci nisu htjeli da se bore za katoličkog kralja. Većina raje i plemstva (ukoliko nije bilo posječeno ili izbjeglo) najednom je prešlo na islam nadajući se oslobođenju od poreza nalazeći u islamu sličnost sa svojim vjerovanjem. Ti poturi, prezreni od strane pravih Osmanlija, činili su u početku XVII stoljeća tri četvrtine stanovništva Bosne i davali sultanu najbolje janjičare i vojnike. I kao što ističe Krleža: "Slom kršćanstva na Balkanu nije bogumilima iz njihove dijabolizirane perspektive izgledao takvim elementarnim historijskim zlom, koje ne bi bilo manje od onog da je to satansko kršćanstvo nad njima trijumfiralo. "Ad vidanta mala maiora", ("Da bi se izbjegla veća zla", prim. DŽ.I.) bogumili "priklonuše svoje barjake pred Islamom". (M.Krleža, "O religiji, " op.cit. str.109 i 110.). Šira literatura o islamizaciji: Ahmed S. Aličić: Širenje islama u Hercegovini, Prilozi za orijentalnu filologiju, 41, Sarajevo, 1991. ; Nedim Filipović: Islamizacija u Bosni i Hercegovini, Centar za kulturu i obrazovanje, Tešanj, 2005,; Bojan Aleksov: Poturica gori od Turčina: Srpski istoričari o verskim preobraćenjima, u knjizi Historijski mitovi na Balkanu, Institut za historiju, Sarajevo, 2003.; Adem Handžić: O širenju islama u Bosni s posebnim osvrtom na srednju Bosnu, Prilozi za orijentalnu filologiju, 41, Sarajevo 1991.; O značaju janjičarskog zakona i njegovoj preuveličanoj ulozi: Nenad Maočanin: Islamizacija seljaštva u Bosni od XV do XVII stoljeća: demistifikacija, Zbornik Mirjane Gros, Zagreb, 1995., i Srećko Džaja: Konfesionalnost i nacionalnost Bosne i Hercegovine, Mostar, 1999.; Thomas W. Arnold: Povijest islama – historijski tokovi misije, El-Kalem, Sarajevo, 1990., u kojem se naglašava sličnost vjerskih dogmi bogumilstva i islama; Sima Ćirković: Historija srednjevekovne bosanske države, Srpska književna zadruga, Beograd, 1963,; Inspirativan tekst u modernoj internetskoj formi autora Edina Šakovića: Prihvaćanje islama u osmanskoj Bosni: mitovi i realnost http://folk.uio.no/palk/Dubrovnik/ Edin%20Sakovic%20-%20essay.htm (posjeta 10.11. 2007).

One ne uvažavaju osnovnu činjenicu, a to je da je u stvarnosti i u historiji Bosne i Hercegovine prisutan autentični narodni elemenat stanovništva koji je prihvatio islam, koji ima svoju kulturu, svoju tradiciju, svoju osobenu prepoznatljivost, koju je nemoguće nijekati .

Taj narod se osjeća i identificira se sa nazivom Bošnjak. Oni koji to negiraju niječu životnu realnost Bosne. U savremenom trenutku historije Bosne i Bošnjaka u nacionalnom određenju Bošnjaka je islam značajan faktor njihove afirmativne nacionalne identifikacije. Naime, gotovo od sredine XIX stoljeća Bošnjaci su bili prinuđeni da se spram nacionalnog određenja odnose u negativnom kontekstu - morali su dokazivati uporno da *n i s u* ono što drugi za njih govore da oni jesu.

Inače, do sada najcjelovitiju studiju, koja na osnovu postojećih dokumenata iznosi dragocjene odgovore na razne "teorije" o etnogenezi bosanskih Muslimana je pionirski uradio Muhamed Hadžijahić.[61]

Polazeći od ovog stava, koji je suštinski, a poučeni dosadašnjim iskustvom pokušaja zatiranja istinskog narodnog pamćenja, pojavama asimilacije Bošnjaka, teorijskog nadmudrivanja i svojatanja, sa posljednjom agresijom na kraju XX stoljeća je došla još jedna - jedino do kraja neiscrpljena mogućnost - iskorjenjivanje života (ubijanje i raseljavanje) Bošnjaka - i uništenje njihovih povijesnih tragova u Bosni. Postoji li i Bosna u takvom projiciranom slučaju zatiranja i "higijeničarskog čišćenja od legla guja" (etničkog čišćenja, kako je to mudri svijet Zapada i Istoka rekao, naravno onaj kršćanske orijentacije)? Odgovor je bez dvoumljenja - N E. Inače najčešće korišteni termin "islamizacija" sugerira na jednu "pošast", na jednu nepogodu katastrofalnih razmjera koja nikako ne prestaje.

Naravno, još uvijek smo na terenu klasičnog načina razmišljanja (dogovorenog) koje na pravi način ne valorizira istinitost historijskih zbivanja i čitavu lepezu uzročno – posljedičnih veza. Sa manje – više prisutnim animozitetima spram islama, od njegovog samog pojavljivanja, negiranja poslaničke misije, autentičnosti Objave, pa sve do vojnih pohoda usm-

[61] Muhamed Hadžijahić: Porijeklo bosanskih Muslimana, op.cit. (cjelovita studija je od izuzetne važnosti). Inače, prema obavještenju Zilhada Ključanina na okruglom stolu u povodu "Ajvatovice '97" (Bugojno, 29.06. 1997. godine) u rukopisu se neobjavljene nalaze dvije značajne studije Muhameda Hadžijahića: jedna govori o historiji Bosne u devetom i desetom stoljeću, a druga je vezana za predislamske elemente kulture Bošnjaka - inače prva od tih knjiga "Povijest u IX i X stoljeću" se pojavila 2004. godine u izdanju Preporoda Sarajevo. Vidjeti i zanimljivu i sadržajnu studiju: Mustafa Imamović: Bošnjački etnos: identitet i ime, Prilozi, 32, Institut za historiju, Sarajevo, 2003., str. 315-329.

jerenih prema njemu. I na početku XXI stoljeća pokušavaju se i "naši korijeni" i "naš način života" vezati za religijske primjese u kojima se negira doprinos ne samo islama nego i drugih i religijskih i naučnih učenja. Tako je i sa historijskom, ali i sa svim društvenim naukama u kojima vladaju brojne "naučne" zakovanosti, nemogućnost sagledavanja drugog i drugačijeg ako ne ravnopravnog, a onda barem sa primjenom samoproglašene tolerancije spram njegovog postojanja i stava. Reći da je jednom za svagda stepen dostignutog znanja (vlastitog) parametar znanja za sva sadašnja i vremena i ljude i da je to obrazac budućnosti, jeste, u najmanju ruku, smiješno. Smiješno iz perspektive da su se mnoge ideologije promijenile, nestala brojna moćna carstva, a obrasci, pa i shvatanja historije, geografskog prostora, pa i poimanje vremena, su doživjeli brojne promjene. I teško bi ovo što se danas tumači kao "istina" ili kao "mit" moglo da doživi valorizaciju u nekim prošlim vremenima, a još manje da služi kao obrazac budućnosti. Zar nisu, uostalom, spaljene brojne knjige za koje se mislilo da su objasnile sve - jednom za svagda? I zbog kojih su mnogi ljudi izgubili glave? U tom smislu je i dosadašnje definiranje onog što se naziva historija nešto što veliča i kao jedini odgovor nudi stalni "napredak", u kojem silnici smjenjuju silnike, pa historija nije nikako ono što je suštinski po islamu - primjer za ljude razumom obdarene. Samo duh, koji je iznjedrio inkviziciju, krstaške ratove, antisemitizam, rasizam i sve oblike fašizma uključujući i ovaj posljednji na kraju XX stoljeća, može da govori o "napretku civilizacije" dok većina čovječanstva umire od gladi, dok se projiciraju lokalni ratovi i vrše eksperimenti nad siromašnim, nad malim narodima, nad pripadnicima druge nacije, gdje se vrši nekontrolirani rez u prirodu i ne postoji spoznaja o mogućnosti da takva stihijnost prijeti u nezamislivim katastrofama. Kako drugačije gledati globalno zatopljavanje, uništavanje ozonskog omotača, nekontroliranu sječu šuma koje su pluća planete Zemlje, zagađivanje vode za piće, neracionalno korištenje energenata, čime se proizvodi globalno društvo katastrofičnog rizika.[62]

U takvom svijetu realnog horora, očajnički krik predstavlja umjetnost koja svojim porukama traži izlaz za čovječanstvo i nudi povratak ljepoti i čežnji ili stanju koje nadilazi stanje svijeta koji je definitivno sve stavio u funkciju prodaje i novac stavio na najviše mjesto ljudskog uzdizanja

62 Među brojnim izdanjima posvećenim ekološkom, ali i moralnom sunovratu savremene civilizacije, pogledati i knjigu Toma Hartmana: Posljednji dani planete Zemlje, Metaphisica, Beograd, 2005.; Tim Frannery: Gospodari vremena, Algoritam, Zagreb, 2007.; Karel Kosik: O dilemama suvremene povijesti, Razlog, Zagreb, 2007.

i mjerila vrijednosti. Zbog toga, u našem promišljanju teme, pobuna "dobrog Bošnjanina" (patarena, bogumila), jeste pobuna protiv oholog vladara i osmanlijskog i bečkog i budimskog i onog jajačkog, ali i onog beogradskog i paljanskog, kao i onog zagrebačkog, što je izraženo u njegovom neposrednom (bez posrednika) obraćanju Bogu.

Ona je tužbalica na stećku, ali i sablja u ruci i tu nema ništa vještačkog. Bošnjak ima ljiljan, on ima grozd i sunce, on hoće samo jedno, da bude dobar domaćin na ovom komadiću zemaljske kugle. Kosi li se to i sa jednim principom milosrđa i evanđelja, kojeg također poštuje i štuje taj Bošnjanin, koji odlazi u svjetske metropole da pronađe na svom jeziku knjigu ? Naime, originalni bosanski (bošnjanski) tragovi rane pismenosti se nalaze širom svijeta, valjda da bi se dokazao primitivizam i barbarizam i "nestašica" historije i kulture. Često se dešava da u propagandnom "višku" kulture i historije susjeda i komšija BiH i kultura i historija, a ponajviše živi (i mrtvi) ljudi iz BiH, bivaju svojatani "jedan kroz jedan" od strane tih jedinih komšija i sa Istoka i sa Zapada.

Poslije progona iz Španije, nakon krstaškog rata protiv muslimana sjajne civilizacije Kordobe, među istim tim Bošnjanina utočište nalaze i protjerani španski Jevreji koji zajedno sa muslimanima dođoše u Bosnu. I oni ne smetaju Bošnjanima, kao i prognani Srbi, doseljeni Vlasi, čuveni su i sa zahvalnošću se pominju germanski Sasi koji podučavaju Bošnjane rudarstvu, slobodno se kreću i s njima žive Latini, trguju i daju im se privilegije, franjevci su dobrodošli, Romi često stvaraju upravo naselja među Bošnjanima ... Život uz iskustvo drugih, razmjenu tih iskustava, poštovanje vlastitosti i samobitnosti drugog, poštovanje tuđeg svjetonazora, pa čak i poštovanje tuđih vjera kroz vijekove, dobrodušno primanje svakog gosta i putnika - namjernika, sve je to prisutno u onoj istinskoj povijesti Bosne i prije dolaska islama (onog formalnog). I ovako fragmentarno i, bez sistematizacije, nabrojane osobine i osobenosti tih Bošnjana, svaka za sebe, imaju mjesto u porukama Kur'ana.

Zar je onda slučajno, kada je već upoznat sa Porukom, moglo da se desi drugačije i da taj Bošnjanin ne prepozna sebe i svoju porodicu i svoju zemlju blisku i u simbiozi sa tom Porukom? Ovdje ne govorimo o negativnoj praksi u primjeni islama, čega je bilo i na bosanskim prostorima i što je hranilo stalnu antiislamsku propagandu i sa Istoka i Zapada. Dekadencija Osmanlijskog carstva se poklapa sa periodom kada se pokušalo "zaustaviti vrijeme" i kada su dinastički sukobi i stalna borba za vlast dovela do odrođivanja od islama i njegovih principa. Dekadencija je

nastupila onda kada se pokušalo pobjeći od dinamičkog (povijesnog) hoda islama, nažalost često - u ime islama sâmog. Kada se islam u izvornom smislu šablonizira i dogmatizira (najčešće da bi u iskrivljenom obliku poslužio kao opravdanje oholim vladarima i proizvođenje idolopoklonstva u kojem su lažni idoli ljudi) dolazi do jednog u suštini antiislamskog načina života. Tada se "Uči, u ime Gospodara, " (Kur'an) pretvara u privilegiju pojedinaca i tada muslimani kao zajednica teško mogu da funkcioniraju. Imajući u vidu duboku vezu sadašnje bošnjačke zbilje sa poznatim korijenima iz historije Bosne, nužno je duže zadržavanje na predislamskom historijskom razdoblju Bosne da bi se shvatio uticaj na savremena zbivanja. Tako se i na početku trećeg milenija s pravom može ustvrditi da je krivotvorenje historije Bosne imalo svoj korijen i kada je riječ o srednjovjekovnoj Bosni i svoj "logički" nastavak vezan za period vladavine Osmanlija. Sve je bilo u funkciji dokazivanja "narodnog i državnog diskontinuiteta", kada je Bosna kao državna posebnost u pitanju, odnosno kada su Bošnjaci kao narodna posebnost u pitanju.

Stereotipno i "enciklopedijsko" (zvanično) mišljenje je proizvod dugog i strpljivog krivotvorenja historije. I rezultat takvog prikazivanja je bio, savremenim rječnikom rečeno - političko-marketinški veoma dobro urađen posao. Tome su se pridružili i školski udžbenici od osnovnih škola do fakulteta. I tako je formiran nametnuti osjećaj inferiornosti koji proističe iz markiranja predaka kao nosilaca "zaostalosti", nepoznavanje vlastite prošlosti i bježanja od nje (jer je naučena stereotipna slika - ružna, pa je najbolje i ne gledati je). U raznim nacionalističkim vizurama, iz kojih je najčešće pisana historija Bosne (najčešće i fizički izvan Bosne i sa ljudima kojima je to ili podmoranje, ili su to oni prihvatali da se "svete" zemlji u kojoj su rođeni, e - sve da bi se udvarali politikama najčešće Beograda i Zagreba) ispadalo je da bosanska povijest od 1463. do 1878. godine predstavlja nešto što je bilo izvan i južnoslavenske, pa i evropske i svjetske povijesti.

U funkciji zadržavanja tih stereotipa poguban doprinos su dali i mnogi poznati književnici čija su djela bila nezaobilazna lektira.

Između ostalih, to su: Ivo Andrić, Petar Petrović - Njegoš, Ivan Mažuranić. Među velikim brojem književnika iz novijih vremena taj stereotip u funkciji velikodržavnog projekta Srbije razvijaju: Vuk Drašković, Rajko Petrov Nogo, Matija Bećković, Dobrica Ćosić, Momo Kapor ...

Pitanje je da li je uopće bilo želje da se sa jednog realnog kulturnopovijesnog stanovišta osvijetli period od prijema u islam Bošnjaka slaven-

skog porijekla na prostoru nekadašnje srednjovjekovne bosanske države. Iz raznih razloga Bošnjaci su ušli u islam što je činjenica koju niko ne može nijekati. Islam su prihvatili Bošnjaci koji su po vjerskom ubjeđenju bili bogumili (patareni), ali i pravoslavci i katolici. I to je činjenica koju potvrđuju sva historijski relevantna dokumenta. U islam se ulazilo bez prisile, što je činjenica oko koje se slažu svi relevantni historičari. To su činjenice, baš kao što je činjenica da se sve to dešavalo u zemlji koja je imala svoju državnu tradiciju koju su poštovali i novi osvajači. U toj državi duge tradicije Bosni - osvajač, koji je donio islam, nije imao niti jednog poznatog pokušaja da čak iskorijeni dio naroda koji nije prešao na islam. Naprotiv, garantirao je rad i slobodu bosanskim franjevcima, poštovao imovinu i rad pravoslavnih sveštenika. Pomagao u građenju vjerskih objekata s kojima se danas diče i na Istoku i Zapadu. Drugačija promišljanja, prisutna kao permanentno stanje i u socijalističkoj Jugoslaviji, bila su u funkciji negiranja bosanske državnosti i Bošnjaka kao naroda.

Ono što čini zajedničkim pokušaje zatiranja BiH kao i pokušaj poništavanja Bošnjaka jeste obrazloženje i plana i opravdanje realizacije. To traje u kontinuitetu od prvog poznatog opanjkavanja Bosne i Bošnjaka: 1200. godine kada Vukan Branković knez Duklje prijavljuje Kulina bana i Bosnu papi Inocentu III zbog navodnog opasnog krivovjerja.[63]

Ivan Lovrenović s pravom primjećuje da su razlozi objeda i ove, a mi bi rekli i druge vrste metoda ideoloških optužbi spram Bosne, bile s pravim ciljem u ostvarivanju političkih apsiracija. I splitski biskup izvještava papu da ban Kulin prima heretike iz Splita i Solina. I jedni i drugi traže intervenciju mađarskog kralja da "očisti" Bosnu od kuge bogumilstva, napadajući i samog bana Kulina da je heretik. U isto vrijeme pokrenuti su krstaški ratovi i protiv heretičkih albigeneza (ili katara) u Francuskoj) kad i bogumila u Bosni. Od tih davnih vremena, prije tačno 800 godina, a sada i nešto više, nisu se u suštini promijenile metode ideoloških objeda spram Bosne (i Hercegovine).

63 Vidjeti šire Ivan Lovrenović: V dni bana velikoga Kulina, Odjek, Sarajevo, 1989. Vidjeti o istoj problematici i Mehmed Handžić: Islamizacija Bosne i Hercegovine, reprint izdanje, Tešanj, 1993., kao i Salih Jalimam: Historija bosanskih bogumila, IPP Hamidović, Tuzla, 1999., str. 83 i dalje, gdje su evidentirani brojni primjeri istočnog i zapadnog opanjkavanja „patarena, kudugera, bogumila..." iz Bosne i preduzimanja protiv njih krstaških ratova koji su trajali sve do provale Osmanlija, a napadi su nastavljeni i kasnije, jer je iz te vizure jedna hereza zamijenjena drugom univerzalnom i globalnijom (u odnosu na kršćanstvo u cjelini) - na islam. Čini se da je u svim ovim historijskim vremenima samo mijenjan intenzitet tih napada zasnovanim na nepovučenim anatemama - sve do početka trećeg milenija. Vidjeti šire: dr Enver Imamović, op. cit. str. 96 - 98.

Osnovne objede, koje su se skoro odomaćile u ovdašnjoj historiografiji, odnosno historijskoj geografiji, kao spisku pretenzija jesu: bogumili kao heretici i nevjernici, bosanski vladari kao izdajnici, Bosna je šaptom pala pod Osmanlije, vlast Osmanlija je bila privredno, historijsko i civilizacijsko-kulturno zaostajanje, nacionalno-oslobodilački pokreti poput pokreta Husein kapetan Gradaščevića su bili pokreti za zadržavanje klasnih privilegija aga i begova, a ne borba za oslobođenje, Bosna je bila na strani fašizma u Drugom svjetskom ratu, odnosno bosanski muslimani i bosanski Hrvati, Bosna je tamni vilajet, tu su "stoljetne mržnje među narodima", "međusobna istrjebljenja" kao konstanta, u BiH je narod nepismen i civilizacijski nezreo, treba ih stalno tutorirati i nadzirati, pa sve do najnovije čudovišne optužbe o tzv. "islamskom" fundamentalizmu- "bijeloj Al- Qaidi". Može li se i zamisliti kakva je opasnost "bijela" u odnosu na onu primitivnu "obojenu", sverasizam, etnocentrizam, sve i uvijek spremna šapa susjeda BiH, a posebno onih sa Istoka, da poklope tu "zemljicu." To se u cijeloj historiji događalo uvijek kada je Bosna (pa i kao Bosna i Hercegovina) bila u historijskim prijelomnicama. Još prije "nacionalnih buđenja" u Evropi Bosna je dala nedovoljno osvijetljen primjer: u borbi za nezavisnost i oslobođenje Bosne protiv osmanske vlasti pokret Husein kapetan Gradaščevića, između ostalih, u zajedničku akciju protiv stranih zavojevača 1831. godine pozvao je i srpskog knjaza Miloša Obrenovića. Pored toga što je Zmaja od Bosne opanjkao "mrskom" sultanu Miloš je ponudio i svoju "velikodušnu" pomoć da on pošalje svoje trupe u Bosnu. Osmanlijski historičar Dževdet Eren navodi da je sultan ovu Miloševu ponudu odbio, ali je tražio da utiče na bosanske pobunjenike. I kako to obično iz Beograda biva, u Bosnu je upućen proglas Bošnjacima. U tom proglasu on je upozoravao svoje na borbu spremno ljudstvo, zaprijetio i obećao da će se ako se okanu založiti za njih kod sultana. Husein kapetan mu je odgovorio: "... **Čuvaj to malo koje imaš pred sobom, ja sam svoju zdjelu prevrnuo. Upravo o gospodaru kod koga ti možeš da se založiš za mene, ja ne želim ništa da znam. Uvijek i svuda sam spreman tebe da dočekam; moja sablja je sjekla prije nego što je tvoja bila iskovana."**[64]

Zlehuda sudbina Husein kapetana Gradaščevića kao da je nešto što se ponavlja i što priču o bosanskoj nezavisnosti, bošnjačkoj ustrajnosti i unutarnjim neslaganjima čini relavantnom za raspravu i na početku XXI stoljeća. Nesumnjiva hrabrost i junaštvo bosanskih vojnika i njihovih komandanata započela je mnogo ranije, kako dokazivanjem na mejdanima raznih ratišta na kojima su za potrebe Osmanlija ratovali Bošnjaci, ali i mnogo više kod boja pod Banjom Lukom. Sklapanjem Karlovačkog mira (1699.) Osmanlije su u Bosni imale najistureniji dio carstva u odnosu na Evropu. Karakteristika vojnih poraza Osmanlija (zaključno sa drugom opsadom Beča) jeste i nestajanje iz Evrope (sve više) jednog velikog carstva, jedne vrlo složene multilateralne feudalne zajednice, ali i još više ispoljena netolerancija Evrope spram islama. Naime, još od pada muslimanske Španije uspostavljen je obrazac postupanja sa muslimanima, koji su ostali na osvojenim teritorijama. Po princpu "Čija je zemlja njegova je i vjera" dolazilo je ili do masovnog pokrštavanja ili masovnog ubijanja i protjerivanja. Tako je od Karlovačkog mira, kada je iz bosanske administrativne organizacije izdvojeno više gradova među kojima je Drežnik, Lapac, Cetingrad, Imotski i drugi, došlo do velike seobe naroda. Muslimani iz Mađarske, Slavonije, Like, Dalmacije i Srijema su prelazili najčešće u Bosnu. Izuzev nekih ostataka prezimena (Alići, Alivojvodići, Čutići, Musići, Šerbedžije, Šerići, Turići i drugi), te nekih toponima, nije ostao niti jedan materijalni ostatak prisustva muslimana. Prema nekim podacima samo je u Slavoniji 1680. godine bilo oko 115.000 muslimana.[65]

U Slavoniju je u povratnoj putanji iz Bosne otišlo mnogo katolika na bogata imanja domaćina koji se tu nikada više nisu vratili.[66] I tako se stalno uspostavljalo kružno i kužno kretanje stanovništva, zavisno od toga ko je gdje pobijedio u nekom od silnih bojeva na protorima Balkana. Ono što je vrlo važno jeste da narodi Balkana u cijeloj toj historijskoj priči NISU direktno međusobno ratovali, nego su najčešće bivali uvučeni u šire sukobe i najčešće po vjerskom principu (vlastite pripadnosti) htjeli-ne-htjeli morali da se upuštaju i u međusobne sukobe, da često budu i međusobno saveznici, no u svojoj historijskoj torbi imaju dovoljno"razloga" da u pogodnom trenutku uzvraćaju jedni drugim za mnogo toga. I opet uz jedno pravilo: najčešće to rade podstaknuti od treće "strane". A taj „treći" koristi oprobani princip: "Zavadi pa vladaj."

[64] Preuzeto iz Mehmedalija Bojić: Historija Bosne i Bošnjaka, Šahinpašić, Sarajevo, 2001., str. 88.

[65] M. Bojić, op. cit. str. 70. (citira djelo Šime Lukića: Pokrštenje ličkih muslimana, Lički grudobran, spomenica povodom 250- godišnjice izgona Turaka iz Like, Zagreb, 1940., u kojem ovaj autor nabraja brojna prezimena onih koji su se prisilno pokrstili, ali su zadržali svoja stara prezimena).

[66] Pogledati u Džemaludin Alić: Devetnaest stoljeća Bosne, PP Dinex p.o. Sarajevo, Frankfurt a/M 1998., str. 331.

2.5. Čija je zemlja njegova je i vjera (historijski konteksti i kontinuiteti)

U proglasu, kojeg je 1737. godine uputio austrijski car Karlo VI bosanskom pučanstvu kod pokušaja osvajanja Bosne, poziva svo **kršćansko stanovništvo** da se pridruži njegovim četama, a što se Bošnjaka **("Turaka")** tiče, jamči im se lična i imovinska sigurnost, ukoliko ostanu mirni i dobrovoljno se predaju. Svojinom i imovinom mogu u tom slučaju slobodno raspolagati i ***otići kamo žele***. I nastavak je vrlo važan: ***oni koji bi radi imetka ostali moraju se pokrstiti, jer im pod njegovom vlašću zakon njihove vjere ne može imati mjesta***. Ovakav proglas je manifestacionog karaktera, ili modernijim jezikom rečeno - to je svojevrsno "pismo o namjerama". Boj pod Banjom Lukom završio se pobjedom bosanske vojske, o čemu također nije bilo historijskih pravih predstavljanja, jer bi bilo teško uklopiti tu činjenicu da su pod Osmanlijama Bošnjaci vodili samostalne patriotske bitke za odbranu svoje države Bosne. Taj patriotski osjećaj je bio izražen i kod vrsnog vojskovođe Ali – paše Hećimovića, koji je objedinio bosanske ajane i kapetane i na svojevrsnom obnovljenom *bosanskom sastanku*, uprkos savjetovanju Porte da se ne ulazi u borbu, donijeta je odluka da se suprotstavi Habsburgovcima.[67] Ova pobjeda je doprinijela da je dugo vremena poslije Bosna imala period mira prema njenim granicama, ali doprinijela je i drugačijem stavu cara Franje Josipa kod kasnije, međunarodno odobrene, okupacije Bosne i Hercegovine. On je tada generalu Filipoviću naglasio da vodi računa o plemićkom *bošnjačkom elementu* koji je na višem stepenu kulturnog razvoja u odnosu na svoje *susjede*. Više nije bilo govora o pokrštavanju. Međutim, sve te prijetnje, uz iskustvo prodora Eugena Savojskog, koji je popalio i Sarajevo i mjesta uz rijeku Bosnu prilikom svog prodora, ostavilo je traga i nepovjerenja spram bilo kojeg pokušaja "kultiviranja Bosne" od strane Zapada. Jer Bosna nije ni znala za drugi Zapad osim Zapada, onog nasilnog, spram nje kao posebnosti.

Odnos prema drugom i drugačijem je vidljiv na primjeru koji se desio u Srbiji i koji je postao obrazac za odnos prema posebno muslimanskom stanovništvu. U Užicu (Srbija) je početkom XIX stoljeća, prema Joakimu Vujiću, a o tome piše i Oto Dubislav Pirh, bilo 2.000 muslimanskih kuća,

[67] Pogledati šire o ovom važnom boju u: Omer Novljanin i Ahmed Hadžinesimović: Odbrana Bosne 1736-1739, IPA, Zenica, 1994. Jasno je da se u zvaničnoj historiografiji nije izučavao ovaj boj, kao i onaj na Kosovu Polju kada je ostvarena jedina prava pobjeda nekog od slavenskih naroda nad osmanskom vojskom (naravno, to nije bio poraz srpske vojske iz 1389. godine, nego pobjeda bosanske vojske predvođene Husein kapetanom Gradašćevićem 1831. godine).

20 džamija i 80 srpskih domova. Nema sporenja oko ovog podatka, baš kao što nema sporenja da u tom istom Užicu nema više ni traga muslimanskog. Isto tako, ako se izuzmu neki toponi, ili turcizmi koji su se zadržali u izražavanju lokalnog stanovništva, nema niti kakvih drugih tragova o ljudima koji su tu bili "domaći" više stotina, a možda i hiljada godina. Nema ni u Lici, Dalmaciji, Slavoniji, Beogradu, Pečuhu, Budimpešti...Taj proces je u Užicu i Beogradu započeo početkom XIX stoljeća, a u dijelovima Hrvatske krajem XVII i početkom XVIII stoljeća. To se dešavalo u Crnoj Gori i u XVIII i XIX, ali i u XX stoljeću. Nekada veliko bošnjačko naselje Šahovići je od 1925. godine postalo pravoslavno Tomaševo i dan-danas je tako. Bošnjaci iz Užica su naseljeni u okrugu Zvornik, a iz tog perioda (1862-1870.) nastali su i Donja i Gornja Azizija (današnji Orašje i /Bosanski/ Šamac). "Krajem XX stoljeća još su srpski seljaci oko Rudnika i Gornjeg Milanovca šaptom pominjali velika "turska groblja" zatrpana prilikom izgradnje Ibarske magistrale."[68]

Pitanje integralnog bošnjaštva B. Kalaya ostaje za širu i historijsku, ali i multidisciplinarnu, analizu. Ne može se prihvatiti, kao jedino relevantno, obrazloženje autora, poput Envera Redžića, da "konstituisana na feudalnoj svijesti i tradiciji muslimanskog plemstva i smisao Kalajeve austrofilske bosanske nacionalne koncepcije bio je da srpski i hrvatski narod u Bosna i Hercegovina izolira od nacionalnih matrica, da ih zatvori u anahronoj ideji, čiji se historijski nosilac (bosansko muslimansko plemstvo) nalazi na izmaku ekonomskih i duhovnih snaga..." Isti autor ističe "autentični nacionalni pokreti u Bosni i Hercegovini nisu se dali suzbiti jednom pogrešnom nacionalnom koncepcijom, ma koliko ona bila vješto zamišljena i vođena. Očigledno, "bosansku naciju" nisu mogle da iznesu pogrešne društvene i političke snage," (podvukao Dž.I.).[69] To je ono što Bosnu i

[68] Opširnije u J. Vučićević: Tajna turskih grobova, "Glas javnosti", Beograd 14. decembar 2000. preuzeto iz Safet Bandžović: Iseljavanje muslimanskog stanovništva iz kneževine Srbije u Bosanski vilajet (1862-1867), Ibn Sina, Sarajevo, broj 12. Sarajevo, 2001.

[69] Enver Redžić: Historijski pogledi na vjerske i nacionalne odnose u Bosni i Hercegovini, ANU Bosne i Hercegovine, Sarajevo, 1993., str. 46 i 47. Pitanje pravih namjera i Kalaya ostaje otvoreno jer je manje poznato da, iako nije bio mnogo naklonjen katoličkoj crkvi, Kalay je u jednom memorandumu 1877. godine predviđao mogućnost pokatoličavanja muslimana. Zbog svjetske javnosti i protesta Porte on je donekle reterirao mada je na njegovo zalaganje donesena uredba koja je dozvoljavala prelazak iz jednog svjetonazora u drugi. Stadlerova (dr Josip Stadler koji je od 1882. imenovan za prvog sarajevskog nadbiskupa, gdje je ostao sve do 1918. godine) nastojanja su, međutim, podrazumijevala i pokatoličavanje što je izazvalo nemire 1890. godine, a objašnjenje vlasti nije bilo toliko usmjereno na sam čin, nego je zabrinutost vladala da bi takvom politikom moglo doći do približavanja muslimana sa pravoslavnim. Šire o ovome vidjeti u dr Mustafa Imamović: Pravni položaj i unutarnjo politički razvitak Bosne i Hercegovine od 1878-1914., BKC, Sarajevo, 1997., str. 98 i dalje.

Hercegovinu prati kao prokletstvo: srpski i hrvatski "pokreti" se tumače kao autentični, pa time i "pozitivni i čak revolucionarni", dok se bošnjački (muslimanski) pokret tumačio i dalje tumači kao "nazadan" jer njegovi nosioci nisu bili "revolucionarni tribuni", nego "truhli" (tako su ih nazvali oni koji su sve učinili da im oduzmu posjede, fabrike, banke, dionička društva u ime iste "revolucije" koja je kroz navodne narodne ustanke iznjedrila **podrazumijevajuće** nacije u susjedstvu BiH, pa i šire) predstavnici istinskog bosanskog plemstva. Takav odnos prema vlastitom plemstvu, koje je nesumnjivi izdanak srednjovjekovnog bosanskog plemstva i praktično jedina istinska spona sa hiljadugodišnjim postojanjem Bosne u kontinuitetu, predstavlja rasipanje ljudskog kapitala kao najznačajnije komparativne prednosti i u historijskom, ali i teorijsko nacionalnom pogledu.

Prognanim muslimanima samo iz Beogradskog pašaluka je oduzeto, pored milion hektara obradive zemlje, koja je potom podijeljena naseljenicima pristiglim iz hercegovačko-crnogorskih brda, i oko 100.000 građevinskih objekata (kuća, zanatskih radnji i sl.). Uništeno je oko 600 sakralnih objekata i opljačkano oko 300.000 grla stoke. Dr. Ejup Mušović navodi kako je izvjesno da je: *"malo ko imao tako tragičnu historiju i sudbinu kao što su je imali Muslimani Srbije. Oni su, poput Hazara, nestali zajedno sa celokupnom baštinom, sa svim onim što su imali, kao da nisu ni postojali". Nastavljajući dalje, Mušović ističe da je u Srbiji "sve što je bilo muslimansko, sve što je podsećalo na duge godine turske dominacije - gonjeno. Tu milosti niti alternative nije bilo. Muslimanske gradske četvrti, stambeni objekti, džamije i druge bogomolje, sve sakralne i profane institucije, bile su i bukvalno sravnjene sa zemljom. Od tako brojnih muslimanskih grobalja u Srbiji nije ostalo ni pomena tako da su nišani -nadgrobni spomenici, postali arheološki rariteti".*[70]

[70] Bandžović: op cit. On ističe i već poznatu pojavu preimenovanja mjesta iz kojih su protjerani Bošnjaci. Tako se u jednoj narodnoj pjesmi pjeva o Šapcu iz vremena dahija: "Šabac grade, moj veliki jade!/ Kroza te se proći ne mogaše/ Od Mus-age i od Halil-age,/ Od srebrenih noža i pušaka,/ I od njina velika jordama". Jedno od naseljenih mjesta u šabačkoj nahiji zvalo se Veliki Bošnjak. Danas nosi naziv Dragilje. Stari Adžbegovac u negotinskoj nahiji danas se zove Srbovo, naselje Turčin u jagodinskoj nahiji danas nosi ime Staro Selo i sl. Poznati su to „obrasci" koje su primijenili i Mladić i Karadžić u posljednjoj agresiji i pokušaju konačnog razrješavanja „Istočnog pitanja" u BiH. Tako je u agresiji, a to traje i nakon nje, izbrisano sve što nosi naziv „bosansko", izvršena pljačka i paljenje, te rušenje svih kulturnih objekata koji govore o bosanskoj i bošnjačkoj duhovnosti. Novi nazivi, poput Srbinja (Foče) su obrazac, baš kao i Istočno Sarajevo i drugi gradovi i naseljena mjesta. Prihvatanje te „logike", makar i kao politička pragmatičnost, vidljivo je na primjeru Srbije, znači poništavanje duhovnosti i promjene duhovne geografije prostora- zauvijek. A ta promjena nosi sobom promjenu i faktičkog stanja. Ko više govori o paljevini Bajrakli džamije i vremenu naelektriziranosti „grobara i delija" na početku trećeg milenija kao završetku rušenja svega što ima oznaku muslimansko. Nakon što je u 150 godina srušeno i uništeno preko stotinu džamija samo u Beogradu. Šire o ovoj problematici i iseljavanju iz Srbije muslimana u: Ejup Mušović, Muslimansko stanovništvo Srbije, "Has", br. 12, Novi Pazar, decembar, 1995. Pogledati i inspirativnu studiju koju je priredio Fikret Karčić: Muslimani Balkana: „Istočno pitanje" u XX vijeku, Behram- begova medresa, Tuzla 2001. O migracijama Balkana u historijskom kontinuitetu vidjeti i: Safet Bandžović: Izbjeglice – žrtve etničkog inženjeringa, Pregled br. 5-6 (LXXXVII) str. 215- 227, Sarajevo, 2007.

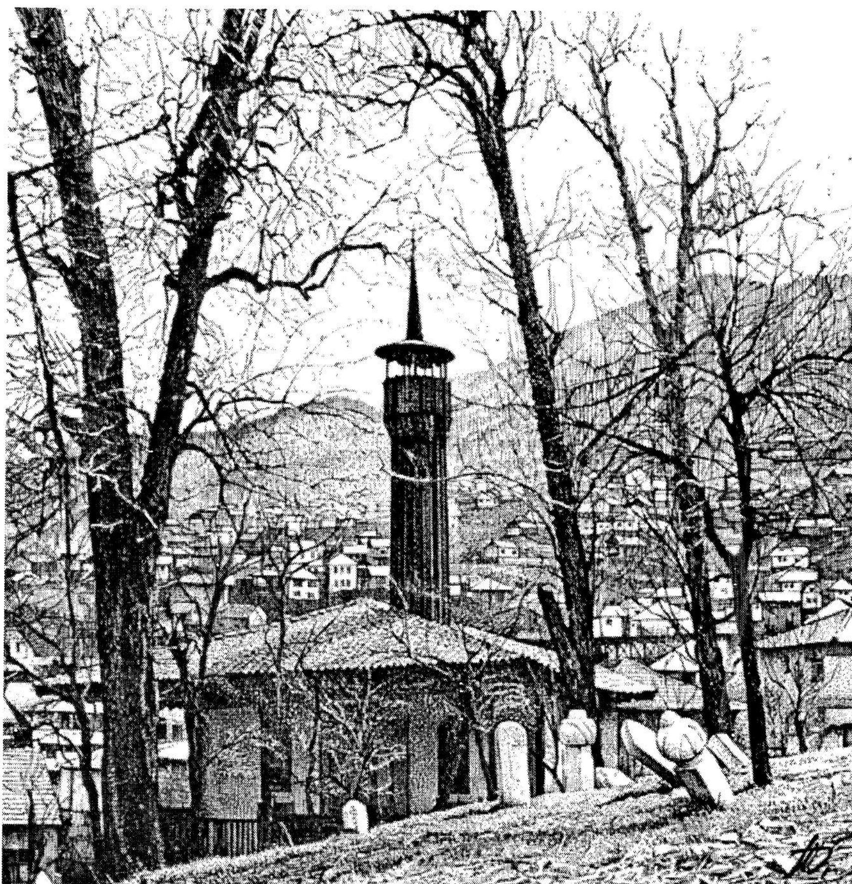
Pitanja "pobjednika" i "poraženog" su pitanja na kojima je do sada na području Jugoistočne Evrope ponajviše u teritorijalnom pogledu profitirala Srbija sa Crnom Gorom. Stalno na strani "pobjednika", makar mu se priključivala u vrijeme kada je bilo jasno ko će pobijediti i sa vlastitim snagama koje su "preokrenule ćurak", te sa jakom propagandom konkretno su materijalizirali "pobjedničku atmosferu". Kod drugih je nametan osjećaj inferiornosti u kojem se nisu smjela ni pominjati zvjerstva koja su učinjena u Albaniji u toku Prvog svjetskog rata, zvjerstva i zločini "pobjednika" u Balkanskim ratovima, genocidi nad muslimanima u etničkom čišćenju Srbije poslije odlaska Osmanlija, pljačka imanja na Kosovu, Vojvodini, Bosni i Hercegovini, nacionalizacije i "pobjednički mentalitet" koji je držao sistem vlasti u kojem su ponajviše participirali Srbi kao najbrojniji i Crnogorci kao najmanji narod i u versajskoj i socijalističkoj Jugoslaviji. S druge strane, drugima, a posebno Bošnjacima, Albancima, i djelomično Hrvatima, je nametan osjećaj krivice, naturena im je "kazna" za ono što su generacije davno prije, pa čak i strane trupe učinile, uz veliko pitanje i da li je i u tolikoj mjeri to i učinjeno.[71]

Karakteristična rečenica iz netom završenog rata u Bosni i Hercegovini u jeku najvećeg zločina u Srebrenici, kada optuženi za ratne zločine srpski đeneral Ratko Mladić ističe da je izvršena osveta na Turcima za bunu protiv dahija, ne može se samo posmatrati kao dio propagandne mašinerije.[72] To je "racionalni razlog" zločina i njegove žestine. Bošn-

[71] Bošnjacima se nameće krivica za sve što su Turci uradili i nedaće koje su proizveli, više o ovoj problematici kod Avdo Sućeska: O tzv. turskom kompleksu kod Srba, Dijalog broj 5-6, Sarajevo, 1997., str. 123 i 124.

[72] Radomir Konstantinović: Filozofija palanke, Nolit Beograd, 1981., "Srpski nacizam nije "import" iz nemačkog nacional-socijalizma, kome je služio i podržavao ga, već je krajnji izraz duha palanke, odnosno osnovnog protivrečja njegovog koje protivrečje između večno-plemenskog kao iracionalnog i prevashodno empiričko-racionalističkog i njegovog stava, protivno svakoj racionalnosti, pa i ovaj na koju poziva njim samim ovekovečeni duh plemena... Misticizam srpskog nacizma je "krstaški" ratnički, u stilu "odbrane" Hrista od marksističkog Anti-Hrista, misticizam Dimitrija Ljotića koji je svoje kvislinške falange htio da vidi i pokaže kao falange srednjevekovnih svećenika Hristu..." str. 366 i 367, Pogledati zanimljivu studiju Ivan Jovanović i Borisav Ristić: Kad palanka utihne (Problem krivice na razvalinama srpskog trećeg puta), Nova srpska politička misao br. 1-2, Beograd, 2000., str. 53-67.

jacima se Srbi svete za neke događaje od prije stotinu, dvije stotine, tri stotine godina... Sve do trenutka kada se Bošnjaci prikloniše pred islamom (i kao bogumili, pravoslavni i katolici i drugi). I to je "Osnovni (prapočetni) grijeh". Pokrštavanje je tu onda čin "spasa", pa valjda i zbog toga treba izražavati zahvalnost "oslobodiocima". Bošnjaci kao, stanovnici geografskog područja poznatog kao Bosna (Bosona-po rijeci ili plemenu, ili narodu prije Slavena) nose sintagmu "kuge", okuženih, obilježenih i od ranije jer su ih uticajne pravoslavna i katolička crkva (i same u "razlazu", ali kod Bošnjaka jedinstvene) optužile za herezu. Koliko nam je poznato do dana današnjeg nije se ni jedna crkva oglasila u smislu opoziva anateme koja je bačena na Bošnjake. Valjda zato što je bogumilstvo izumrlo, pa se ne mora opozivati anatema, jer nije usmjerena ni prema kome. Ali je činjenica da su te anateme ostale.

Pitomine sarajevske i bosanske na stalnom udaru

Jezikom brojki rečeno, činjenica je da je u XVII stoljeću u Bosni bilo 71 % Bošnjaka, muslimana.[73] Ta "živa sila" Bosne je založena u svom najproduktivnijem biološkom pogledu u ratovima u kojima su odlazili muslimani, a tih ratova je bilo nebrojeno: Persija, Rusija, Mađarska, Austrija, Egipat, protiv Mletaka, gušenjem ustanaka u Srbiji.... Velike epidemije kuge koje su harale Bosnom i u XVIII i XIX stoljeću doprinijele su da su najveće posljedice stradanja stanovništva bile u gradovima, gdje su, opet, Bošnjaci - muslimani bili najbrojniji. I Osmanlije su bile surove prema bilo kakvom neposluhu Bošnjaka, a najveći pokolj je, samo dvadesetak godina nakon krvavo ugušenog pokreta za nacionalno oslobođenje Husein kapetan Gradaščevića, izvršio Omer paša Latas koji je pogubio krem bosanskog plemstva. Nejasan je i sa današnjeg stajališta skoro drakonski stav Osmanlija prema Bosni u završnoj fazi njihove vladavine, u odnosu na skoro servilnu popustljivost prema Srbiji. Omer paša Latas, izuzetno omražen u BiH historiji, samo je izvršavao striktno naredbe iz Istanbula i bio je kažnjenička ekspedicija koja je obezglavila Bošnjake. I to se dešavalo upravo u vrijeme kada su jačali nacionalni pokreti u okolnim susjednim zemljama, ali i u cijeloj Evropi, gdje je trajala gužva u redovima da se po svaku cijenu uđe u nacije, odnosno "historijske narode". Prigovarati danas Bošnjacima „zakašnjelost" nacionalnog buđenja znači ili svjesno negirati realna historijska događanja ili ne znati o historiji ništa. Prije bi se mogla reći hipoteza da se Osmansko carstvo, uljuljkano u opijajući miris unutarnjeg urušavanja, prema Bošnjacima ponašalo kao pijetlu koji je najranije zakukurikao. Nacionalni pokret za nacionalnom državom u BiH je pokrenut prije Francuske revolucije!

Kroz građenje identiteta drugih susjednih nacija na osnovama antiislamskog raspoloženja nanijeto je najviše štete Bošnjacima i Albancima. Ali, ni jednima ni drugima i žrtve i stradanja nisu bili od velike pomoći. Propagandna mašinerija je kroz historiju iz centra laži (Beograda) projicirala drugačiju i potpuno suprotnu sliku. Iz Beograda Bosna je okužena i zmijsko je leglo. Ono što se za iskrene Bosance i Hercegovce (uključujući tu uz Bošnjake i veliki broj bosanskih Srba i bosanskih Hrvata i os-

[73] Vidjeti u Muhamed Hadžijahić: Populacione osobine bosanskih muslimana, u Šaćir Filandra: Bošnjaci i moderna, BKC, Sarajevo, 1999., str. 169 i dalje. Muhamed Hadžijahić ističe podatke koje je objelodanio Petar Masarechi, apostolski vizitor koji je 1624. istakao da u Bosni ima 900.000 muslimana, 300.000 katolika i 150.000 pravoslavnih. Dva stoljeća kasnije Chammote des Fosses bilježi ukupno od 1.250.000 do 1.300.000 stanovnika od čega 120.000 katolika, 500.000 Grka (pravoslavnih Dž.I.) i barem 600.000 muslimana.

talih) podrazumijevalo, pa otuda i nema potrebe dokazivati, redovito se ponovno razbijalo i obijalo o glavu. Jer, s druge strane su ulagana velika sredstva da se laž promovira ako ne kao istina cijela, a ono svakako kao dio „istine" koju zapadno uho želi čuti.

U ovom (osnovnom) stavu dodatna "argumentacija" je nalažena i u kritici islama kao "religije" što je davalo dodatnu snagu argumentaciji da je narodnosna skupina muslimana u BiH samo "vjerska skupina" - bez autentične države, historije, kao i bez kulture. Za širu raspravu je činjenica da su sve zemlje tzv. socijalizma imale istu strategiju spram svojih pripadnika koji su prihvatili islam kao svoj način života. Drastični slučajevi, čiji smo danas savremenici, se bilježe u Bugarskoj kroz raseljavanje i preimanovanje muslimana, što je vid pokrštavanja u socijalističkoj verziji. Slično je i u Makedoniji, Rumuniji, ali i u Kini, da bi najdrastičniji slučajevi bili zabilježeni u bivšem SSSR-u (to se nastavlja i u sadašnjoj Rusiji), pa i u bivšoj SFRJ. Socijalistička misao je religiju tretirala u smislu "opijuma za narod" i "kritika religije je prethodila svakoj drugoj kritici".

Tako su svi oblici vjerskog ispoljavanja podvođeni pod "feudalne zaostatke", "religijski fanatizam" i u tako oblikovanoj svijesti onda je vrlo lahko da se stvore opravdanja za kolektivno i pojedinačno uništenje tih "nazadnih natruha". I dok se u razvojnoj fazi socijalizma religija tretira kao folklor i "privatna stvar" pojedinca ona i ne dolazi pod "revolucionarni sud i kritiku". Islam, u onom značenju u kojem se tretira kao način života, nije mogao nikako da se podvede pod privatnost iz jednostavnog razloga što i kroz tu privatnost oblikuje svijest i pobunu protiv pogubnog "ateizma". Zato je za "nastupajući komunizam" i "fazu socijalizma" islam velika opasnost. Islam u principu ustaje protiv "besmrtnosti" faraona svih boja i svake vrste idola čemu se socijalizam kao „vjeri" u revoluciju i kroz insistiranje na „nepogrješivosti Vođe" vratio. Primjeri nabrojanih zemalja traže osvjetljavanje ovog elementa i njegovo povezivanje sa ideološkim razlozima, ali i vraćanje onom što je osnovni razlog - ostvarivanje velikodržavne koncepcije najmnogoljudnijeg naroda - Rusa, Bugara, Kineza, Srba...

Ako i prihvatimo nesumnjivim tumačenje da postoji loš odnos prema islamu od njegovog pojavljivanja to se, svakako, ne smije pretvarati u dogmatično opravdavanje vlastite beživotnosti, opravdavanje raspusnog života i oholosti "islamskih" vladara, njihovog nemorala, njegovanja licemjerstva i dvojnog morala i drugih postupaka i prakse samoproglašenih "islamskih" zemalja, što je u suštini antiislamsko ponašanje.

To uvijek daje dovoljno materijala da se islam (kao koncept življenja) ocrni i prikaže u što negativnijem svjetlu. A praksa dvorskih intriga, harema, oholih vladara i mračnih hronika u borbi za vlast pružala je u historiji puno tema upravo za ovakav pristup.

Narodne nošnje i narodni tipovi iz Bosne: 1. muslimanska djevojka, 2. Bugojno, 3. kršćanka iz Jajca, 4. i 5. Srbi, 6. muslimanka iz Srednje Bosne, 7. pokrivalo za glavu jedne srpske djevojke, 8. seljak iz Jezera (Ilustracija iz knjige Augusta Heimera: Kroz Bosnu i Hercegovinu, Upsala, 2004. str. 26 – ilustracije su nastale na samom početku XX stoljeća).

Osmanlijsko carstvo je nakon neuspješne opsade Beča ušlo u period prepun unutarnje nesigurnosti, nedefiniranog pravca daljeg razvoja, zatvaranja očiju pred savremenim razvojem nauke i tehnike, represijama

spram svake pobune, sa neefikasnim i tromim državnim aparatom, a uz sve to našlo se i na ogromnoj teritoriji sa kojom se, izuzev ubiranja poreza, nije jednostavno znalo šta činiti. Organizacija ogromnog vojnog aparata se pokazala nesvrsishodnom, a ulema se zavukla u pravne dogme i stereotipnost odbrane oholih vladara i opravdanju društvene nepravednosti kao "vječnog stanja". Zato se, u takvom kontekstu, potpuno neopravdanim čini nekritičko opravdanje takvog stanja, baš kao što je neopravdano nekritičko napadanje bez uvažavanja historijskih činjenica.

Jednu karakteristiku, vrlo važnu za kasnije događaje još uvijek nedovoljno uočavaju domaći autori, a nju ističe Ivo Žanić: „Usporedo s postojanim osjećajem posebnosti spram Turaka Osmanlija i nerijetko otvorenim, čak oružanim suprotstavljanjem središnjoj vlasti, bosansko-hercegovački muslimani počeli su odmah nakon zauzeća Bosne 1463. godine sudjelovati u daljem osmanskom prodoru na zapad i sjever, odnosno kasnijoj obrani carstva od kršćanske *reconquiste* (...) No, brojne epske pjesme koje su opjevale te ratove bosanski su muslimani nakon stvaranja Jugoslavije skrivali, jer su im bivši ratni protivnici postali "novi gospodari" i "nova vlast"... Slika svijeta kakvu pronose te pjesme bila je nepodobna i nelegitimna, jer se u njima sultan prikazuje tolerantnim i skrbnim, a hajduci razbojnicima koji razaraju tkivo poželjne i pozitivno percipirane države. Službeni jugoslavenski imaginarij nekritički je preuzeo predodžbe iz kršćanskih, prije svega srpsko-crnogorskih hajdučkih pjesama, pa nimalo ne čudi priznanje i visokoga komunističkoga dužnosnika, Bosanca, koji je odrastao uz te pjesme, da su "za nas Muslimani bili Turci, vjekovni tlačitelji i neprijatelji srpskog naroda". Ako je, naime, Tito bio novi Starina Novak, a da istodobno nije bio, čak nije smio biti i novi Alija Đerzelez, onda je očito da je u politički imaginarij bila ugrađena konstrukcijska greška s dugoročnim negativnim posljedicama (Tito kao novi Matija Gubec u ovome kontekstu, kako je rečeno, nije relevantan). U takvu imaginariju kulturno-povijesno osviješteni Bošnjaci ne samo što nisu mogli djelatno participirati nego su mu kroz žive sadržaje vlastite tradicije bili i izravno sučeljeni."[74]

[74] Ivo Žanić: Hajduci, kmetovi, askeri i vitezovi (Simbolični identiteti JNA i postjugoslavenskih vojski), Polemos (1) 1, Zagreb, 1998. http://www.ffzg.hr/hsd/polemos/prvi/02.html (posjeta 17.01.2004.) Rodoljub Čolaković: Kazivanje o jednom pokoljenju. I-V. Sarajevo, 1985./86., str. 33. O epskim muslimanskim pjesmama u Đenana Buturović: Bosanskomuslimanska usmena epika, Institut za književnost – Svjetlost, Sarajevo, 1992., a o podacima o ratovanjima bosanskih ratnika za račun Osmanlija, vidjeti u: Salim Žerić: Muslimani srpskohrvatskog jezika, Svjetlost, Sarajevo, 1968.

3. KULTURNO-POVIJESNI BOŠNJAČKI MILJE

Islamsko učenje, upućeno čovječanstvu, dolazi u svaku sredinu uvažavajući i apsorbirajući specifičnosti te sredine. Drugačije posmatranje bi bilo geografsko (prije svega) prenošenje Arabije, Turske, Persije - Irana ... na prostore Bosne ili bilo koji drugi prostor u svijetu. To je fizički nemoguće, baš kao što je nemoguće prenijeti historiju, jezik, kulturu, tradiciju, običaje koje svaka sredina ima. Podneblje određuje način života, odijevanja, gradnju kuća, način pripremanja i vrstu jela, a jezik i tradicija oblikuju kulturu, čemu se pridodaje i privređivanje i njegov značajan uticaj na sve. I to je ono što najvećim dijelom određuje zatečeni kulturološki milje, u kojem se mogu posmatrati i primjena civilizacijskih dostignuća, religijska specifična ispoljavanja, uticaj sredine i okoline, susjedstva, komunikacijska mreža povezanosti i načina razmjene informacija i slično.

Osmanlije su u Bosni zatekli stanovnike koji su se zvali dobri Bošnjani ili Bošnjaci, stanovništvo koje je imalo tradiciju samostalne države koja se zvala Bosna. Janjičarski zakon[75] nam ukazuje na pojavu da je, prilikom zauzimanja Bosne, sultan Mehmed el Fatih bio iznenađen velikim brojem Bošnjaka koji su dobrovoljno htjeli preći u islam. Pitao ih šta bi željeli da dobiju od njega, u znak poštovanja spram njihovog masovnog prelaza na islam (bir ugurden), i ovi su izrazili želju da im sultan uzima njihove

[75] M. Hadžijahić: Porijeklo bosanskih Muslimana, op. cit. 68, 69, a o tradiciji el Fatiha, od kojeg je u Bosni stvoren svojevrsni kult, pisali su i Savfet-beg Bašagić: (Kratka uputa u prošlost Bosne, Sarajevo, 1900., str. 19.), a ovo objašnjenje je prihvatio i Aleksandar Solovjev. Mustafa Imamović (Historija Bošnjaka, Preporod, Sarajevo 1997. odjeljak "Proces prihvatanja islama") ističe da se Janjičarski zakon, koji se često pominje, može podvrći historijskoj kritici autentičnosti, jer je pronađen prijepis ovog zakona, koji je urađen 1724. godine, 250 godina poslije donošenja tog zakona, koji ima u sebi dosta nedosljednosti i nelogičnosti, pa je proces ulaska u islam trajao u kontinuitetu za vrijeme vladavine Osmanlija, ali nije imao dramatične razmjere kao što je to bilo na početku. U ovom odjeljku (str. 138—180) se polemizira sa teorijama koje, poput Radovana Samardžića u djelu Prodor islama u jugoistočnu Evropu, Historija srpskog naroda (1991.) i Dominika O. Mandića "Etnička povijest Bosne i Hercegovine (1967.), ističu da se prihvatanje islama odigralo u znaku fizičke i psihološke prinude, a zajednički imenitelj ovih teorija je dokazivanje da Bošnjaci nisu bosanski muslimani, nego su ili zalutali katolici ili pravoslavci, odnosno modernim jezikom rečeno Hrvati ili Srbi! Vidjeti i: Muhamed Hadžijahić, Islam i muslimani u Bosni i Hercegovini, El-Kalem, Sarajevo, 1991., str. 19-28.

sinove kod sebe u dvor na naobrazbu i vojnu službu. Ta im je želja bila udovoljena i historija Porte pokazuje veliki broj Bošnjaka koji su došli na visoke položaje na dvorcu.

Proces prijelaza na islam, ili u islam, je bio intenzivan čitavim periodom trajanja osmanske vladavine, a jedna od specifičnosti Bosne jeste da je u nju doseljen mali brojTuraka, odnosno Osmanlija, jer je ona bila granična pokrajina i kao takva u drugačijem statusu nego druge osvojene oblasti.

Srednjovjekovni bosanski zlatnik sa ljiljanima (Zemaljski muzej Sarajevo)

Hvalov zbornik, 1404.-sastavljen od 706 stranica, Crkva bosanska (čuva se u Bolonji–biblioteka Univerziteta)

Privilegirani status da se ostavlja imanje u porodici po nasljednoj liniji, što je odmah po osvajanju zadržano u Bosni, ukazuje na činjenicu da su mnogi zemljeposjednici iz reda "starinaca" Bosne prelazili na islam i to govori o kontinuitetu posjeda zemlje, a time i zadržavanja domaćeg stanovništva na svojim ognjištima. Naravno, da je proces ulaska u islam starinaca Bosne, njenih Bošnjana, bio proces koji je trajao cijelo vrijeme prisustva Osmanlija i nosio je sobom različite razloge i motive, ali ono što

treba u objektivnoj analizi zaključiti jeste da je taj proces bio bez fizičke prisile, te u sebi nosi i potrebu analize semiotike bogumilstva i islama.[76]

Kulturno-povijesni milje koji se zatiče u Bosni, pored već rečenih stećaka i nekropola na kojima se prepoznaje prefinjeni osjećaj za kiparstvo i drvorez, ima izraženu i umjetnost izrade nakita. U Dubrovniku su se školovali slikari iz Bosne, freske pravoslavne crkve u Dobrunu kod Višegrada iz 1383. godine plijene svojom ljepotom. Od crkvenih knjiga ostalo je znamenito Miroslavljevo Evanđelje, Hrvojev Misal (1399), Hrvojevo Evanđelje (1404), Nikopoljsko evanđelje (XV stoljeće). Od imena koja se pominju među učenim ljudima i njihovim đacima ističu se i oni koji rade na izradi i ukrašavanju rukopisa, vladarskih povelja i pisama, poznati su Hval Krstjan, Stanko Kominjanin, Butko i Radoš i drugi. Iz dubrovačke arhive je vidljivo da su Bošnjaci (vladari i bogati trgovci) sa sobom dovodili i muzičare, pehlivane, strijelce i žonglere. O muzici tog vremena se malo zna, a prema nekim izvorima na dvoru bosanskog kralja su se nalazile orgulje sa srebrenim cijevima.

Miroslav Krleža je napisao 1916. godine *"da su bogumili svjesna i organizirana opozicija Vizantije i Rima, da su dakle bogumili jedan smioni revolt već nekoliko stoljeća prije reformacije, da je bogumilstvo kod nas slavan evropski datum."*

To je tradicija na koju se "kalemi" islam. Mada je srednjovjekovna bosanska država bila jaka vojna sila, to nikada nije bio razlog za pokretanje vojnih pohoda na one koji ne misle kao oni, a ni na one koji ne vjeruju u ono što oni vjeruju. Nije zabilježen niti jedan slučaj da je Bosna ratovala protiv drugih, pokrećući ratove, u ime religijskih normi!

To je vrlo bitna činjenica koja ukazuje na to da se Bosna i Bošnjaci nisu okupljali na vjerskoj mržnji, i osveti (mada je razloga za to bilo nebrojeno). Dr Rasim Muminović s pravom upozorava na osnovni razlog zašto je to tako: zato što su imali zdravu ljudsku dušu i zdravu pamet. Na planu kulture potrebna je detaljna i strpljiva analiza, jer duša bošnjačka bilježi negdje grubo, ali negdje i precizno (romantički i gotički) razigranu igru jelena, ruku koje su širom otvorenih dlanova i prema suncu, nebu,

[76] Za ovakav pristup temi potvrda je došla i u knjizi Ismeta Bušatlića: Studije o sljedbenicima knjige, Fakultet islamskih nauka i IC El-Kalem, Sarajevo, 2007., gdje se od 22-71. strane razložno i naučno utemeljeno mogu naći sve dileme i interpretacije ovog „fenomena", koji bi se, ipak, na najbolji način mogao objasniti da se radi o povijesno – kulturološkoj prijemčivosti matičnog bosanskog naroda (Bošnjaka) za prepoznavanje i prihvatanje vjere islama. Odnosno, obostrano ispoljene neodoljivosti prijema.

drugom čovjeku, dobrodušni mirovni pokret koji kao da kaže "Evo vidiš, moje su ruke čiste, kao i moja duša". Istovremeno kao proganjana sekta, mada je imalo veliki broj pristalica, bogumilstvo nije nikada dobilo karakter državne vjere, ali se takvim podrazumijevalo.[77]

Sve bošnjačke forme u kulturi su prepoznatljivo usmjerene ka istančanom i isfiltriranom osvjetljavanju "ono malo duše". Od bogumilskih stećaka do savremenih slikara (poput savremenih Mersada Berbera, Safeta Zeca, Salima Obralića i drugih) bilježe se detalji vlastitosti kao bojažljivo utvrđena oporuka zaustavljenog trenutka sreće u običnom - iz okoline.

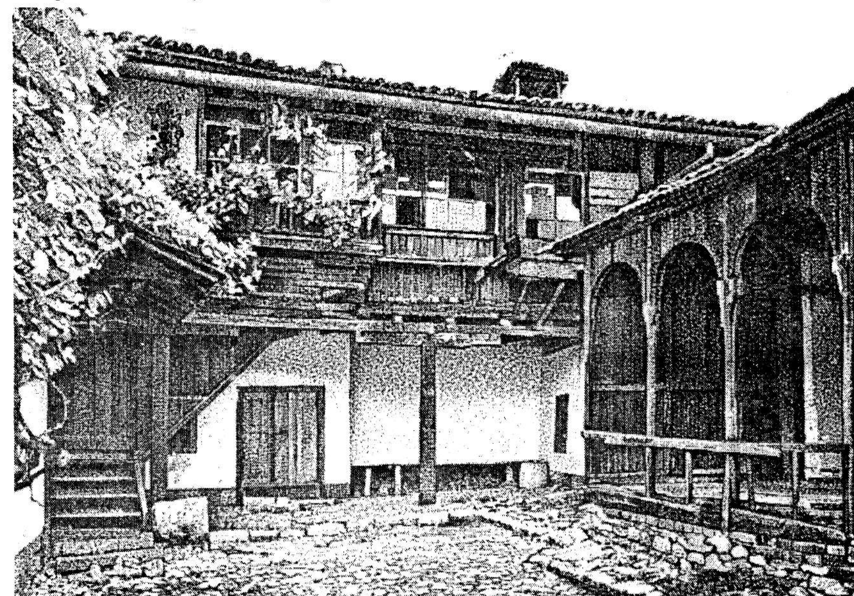
Okvir slike i obrisi nekropole kao da treba da budu čuvari od iznenadnog ataka na taj svijet umjetnikov - tu njegovu intimnost, da ga sačuva u pamćenju onih koji dolaze po baš taj trenutak sreće i intimnosti, koja krasi Bosnu i Bošnjake i koji su stoljećima na udaru. Ti detalji duševnog stanja su vidljivi i u poeziji, u pripovjetkama i romanima, u narodnoj poeziji koja je puna treptaja i strepnji, sreće koja se prikrada, a koju otimaju "neki sa strane". Ta ljepota ljubavi je vidljiva posebno u sevdalinkama u kojima pjevač i pjesnik, koliko god tuge i zanosa iskazuju prema dragoj, iskazuju je i prema svojoj Banjoj Luci, Sarajevu, šadrvanima, perivojima sreće, ševtelijama, mostovima, rijekama, svijetu. Tu nema ništa iracionalno, tu nema psovke i povika. Topla atmosfera krajolika se samo oplemenjuje toplinom duše koja je prepoznaje i koja gotovo bojažljivo posmatra tu sliku plašeći se svakog trenutka da bi, zbog neopreza ili zulumćara ta, skupocjena, topla slika mogla biti uništena.

To se ogleda i u bošnjačkoj arhitekturi gdje su spojeni sa suncem i toplotom - kuće okrenute prema suncu, pored vode, uz korištenje vode i hortikulture kao toplog prirodnog ambijenta, svodovi i lukovi kao univerzalno traganje za prolaskom ispod dûge, arabeske i tapiserije, izgledi enterijera i eksterijera - sve teži ka toploti i ljepoti razigrane boje i što ljepšeg kutka za čeljad svoju i dobronamjernog gosta.[78] Taj univerzalni hod ka ljudskom ugođaju i domaćinskom odnosu proistiće iz shvatanja da su ljudi voljom Stvoritelja u vrlo značajnoj ulozi na Zemlji. Zato je tu

[77] dr Rasim Muminović: Srbizam i stradalaštvo Bošnjaka, Compact Sarajevo, 1996., str.28 i 123.

[78] Vidjeti šire Enciklopediju likovnih umjetnosti knjiga IV Jugoslovenski leksikografski zavod, Zagreb, 1966. godine, str. 320 i 321. i "Bosna i Hercegovina", fotomonografija - grupa autora, "Jugoslovenska revija" Beograd i Svjetlost Sarajevo, 1980.; Vidjeti i Mirza Hasan Ćeman: Islamsko naslijeđe u umjetnosti Bosne i Hercegovini, Glasnik IZ u BiH brojevi 1-2 i 3-4, Sarajevo, 2000.; Husref Redžić: Studije o islamskoj arhitektonskoj baštini, Veselin Masleša, Sarajevo 1983. (Iz ove knjige ilustracije: Svrzina kuća Sarajevo str. 100, Počitelj str. 126, Sarajevski pogled str. 248 - autor Mirsad Dizdarević).

naglašena i odgovornost prema drugim svjetovima. Ti drugi svjetovi, biljni i životinjski, su taj nezamjenjivi krajolik Bosne i u gradovima i u najzabačenijim selima. Po toj pitomini se poznaju naseobine Bošnjaka i prepoznaje plemenitost duha. Javne česme, sebilji, šadrvani i prelijepi voćnjaci su karakteristika Bosne koja direktno izvire iz onog "islamskog" u toj senzibilnoj duši Bošnjaka.

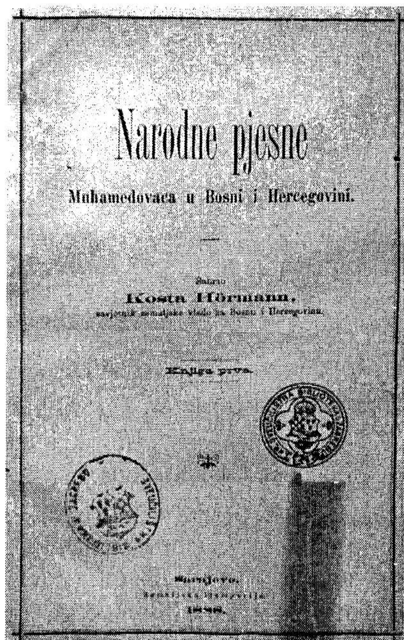
Svrzina kuća, Sarajevo

I junačka bosanska pjesma, kao i sevdalinka i bosanska balada, kao da se prirodno naslanjaju na tihane poruke sa stećaka pune čežnje i osjećajnosti, zdravog humora i ljepote riječi. Tako se u malo poznatom epu "Buljubuša Džemo prima po' muhura carskog" kod odlaska Bošnjaka u carevu vojsku - jednu od brojnih vôjni kaže u poruci Sarajevu i svojima kod kuće:

"Mi odosmo pram sve sedam kralja
Naše majke, ne nadajte nam se!
Mile seke, ne vesel'te nam se
Vjerne ljube, vi se udajite
Mi ćemo se izženiti amo
Crnom zemljom i zelenom travom".[79]

[79] Pjesma iz knjige Smaila Balića: "Kultura Bošnjaka", Beč, 1972., str.26 i 27, a knjiga upućuje na obimnu literaturu koja je iznova "pronašla" ljepotu pjesničkog izraza koji se

Vrlo važna je godina 1744. godina za (ponovno) "upoznavanje" Bošnjaka i Evrope na kulturnom planu. Italijan Alberto Fortis je u Bosni zabilježio narodnu baladu "Hasanaginicu" u knjizi "Viaggio in Dalmazia". Pjesma dolazi do nesumnjivog kolosa svjetske kulturne povijesti Göethea koji se oduševljava njenim ritmom i melodioznošću i vrši prijevod na njemački jezik 1778. godine, a engleski pjesnik Walter Scott pravi verziju na engleskom jeziku i do sada je "Hasanaginica" prevedena na engleski jezik šesnaest puta. Da li je iz tog perioda ostala izjava Göethea da narod koji je stvorio takvo umjetničko blago zaslužuje da bude slobodan. Pojam "slobodan" u to vrijeme je značio da može da ima svoju državu i da se svrsta u državotvorne narode. Inače, Goethe je do kraja života imao veoma pozitivan stav prema islamu.

za mnoge jugoslavenske autore jednostavno nije ni dogodio. Već je Kosta Hörman 1888. godine u Sarajevu objavio knjigu Narodne pjesme Muhamedovaca u Bosni i Hercegovini, a Friedrich Krauss (1908.) piše da se muslimansko-slovensko epsko stvaralaštvo može svrstati u najviše domete umjetničkog izraza južnoslavenskih naroda. Njemu se pridružuje i njemački povjesničar Georg Stadmuler, kao i Vatroslav Jagić. Očuvanju i daljem istraživanju ovog narodnog blaga se moraju i sa današnjeg vremena posvetiti mnogo veći napori. Faksimili obavljenih knjiga iz: Sven Mønnesland (ur.): Jezik u Bosni i Hercegovini, Institut za jezik Sarajevo i Institut za istočnoevropske i orijentalne studije Oslo, Oslo-Sarajevo, 2005.

Još ranije, Slovenac Benedikt Kuprešić, 1531. godine na proputovanju kroz Bosnu piše o postojanju junačkih pjesama iz Bosne, što govori da su ove pjesme nastale puno ranije kod Bošnjaka srednjovjekovne Bosne i nastavljene da se stvaraju kao svojevrsne usmene hronike i često i historijski zapisi o događajima i junacima koji su izazivali divljenje naroda. Česte su pjesme iz Krajine i ličke bošnjačke narodne pjesme, koje su se u Lici nastavile pjevati i poslije izgona Bošnjaka iz nje. Mnogo pjesama je posvećeno ženidbama i udajama, ženski likovi su česti i oko njih se vode pravi mali ratovi. Najpoznatiji junaci su: Mustajbeg Lički, koji ima sjedište u Udbini, Đerđelez Alija, Bojčić Alija, braća Mujo i Halil Hrnjica, a svakako da je interesantan i Budalina Tale koji po svojoj hrabrosti i načinu izrugivanja podsjeća na Terzita junaka Homerove Ilijade, kako ističe Tvrtko Čubelić[80]. Sevdalinka se pojavljuje kao poseban oblik ljubavne pjesme koji se i do savremenog doba zadržava i njeguje u Bosni i Hercegovini kao njena specifičnost i osebujnost.

Riječ "sevdah" na turskom jeziku označava ljubavnu čežnju i ljubavni zanos. Po M. Rizviću,[81] sevdalinke imaju u sebi ponešto od bitnosti balade "njenu zamračenu tragiku bolnog osjećaja koji je ostavio neki povod ili događaj. Razlika je u tome što sevdalinka nema radnje u njenom izrazitom razvoju i dinamičkom toku, nego samo u podsvijesti događaj-zgodu, u njegovoj punoj sažetosti, više kao povod i rezime, iz koga se izvija ono bitno: ljubavni uzdah kao sudbinski lirsko-erotički ishod. Zato je sevdalinka, ustvari, lirski monolog žene. "Hamza Humo ističe duševnu mehkoću i ljepotu sevdalinke u kojoj "ima prikrivene nježnosti i obzira, ima tu još i rumenog stida na obrazima...ima tu još i širokog srca i oduševljenja za ljepotu prirode."[82]

Na sakupljanju narodnog blaga Bošnjaka (narodnih priča, balada, junačkih pjesama i sevdalinki) od Bošnjaka su veliki doprinos dali:

[80] Tvrtko Čubelić: Epske narodne pjesme, Zagreb, 1970., str.58. Zanimljivo gledište iznosi Peter McMurra u tekstu "Istinski južnoslavenski Homer: Heroizacija pjesnika u bošnjačkoj epskoj tradiciji", u časopisu "Narodna umjetnost, Hrvatski časopis za etnologiju i folkloristiku", (43)br. No. 2 (str.115-133), Zagreb, 2006., koji iznosi istraživanja vršena prije Drugog svjetskog rata kada su u Novom Pazaru bili pjevači Avdo Međedović, a prije njega Ćor Huso Huseinović koji su znali desetine hiljada stihova o Mustajbegu Ličkom, Smailagić Mehi, Tali Oraškom, Osman begu Delibegoviću... I ti se pjevači priča, kako ih zapadni teoretičari nazivaju, porede sa Homerom, a također i njihovi junaci se porede sa antičkim, pa je očito da se o njima imalo, itekako, mnogo pisati, ali su i junaci i pjevači pali u zaborav.

[81] Muhsin Rizvić: Iznad i ispod teksta, Sarajevo (ogled i kritike), 1969., str.19. O sevdalinki pogledati isti autor "Ogled o sevdalinki", časopis "Izraz", Sarajevo, 11/1970.

[82] Alija Isaković: Biserje, Stvarnost, Zagreb, 1992. godine, str.5.

Mehmed beg Kapetanović Ljubušak, Alija Aliefendić, Edhem Mulabdić, Mehmed Dž. Kurt, Safvet beg Bašagić, Halid Šaran Trebinjac, Esad Hadžiomerspahić, Muharem Kurtagić, Hasan Nametak, Osman Đikić, Šemsudin Sarajlić, Izet Pertev, Halid Kreševljaković, Salih Mešić, Hasan Kadragić, Hamza Humo, Alija Nametak, Fehim Bajraktarević, Muhamed Hadžijahić, Salko Nazečić, Hamid Dizdar, Alija Bejtić, Muhamed Ajkić, Meša Selimović, Mehmedalija Dizdar, Sait Orahovac, Nasko Frndić, Mustafa Zirić, Đenana Buturović, Hatidža Krnjević, Omer Pobrić (osnivač Instituta sevdaha) i mnogi drugi.

3.1. Jezik - bosanski, bošnjačka jezička vulkanska erupcija

Osvajači Bosne (Osmanlije) dolaze sa turskog jezičkog područja. Da bi se održavala veza sa Portom i Stambolom, da bi se obavljali državnički, vlastelinski i trgovački poslovi, trebalo je znanje više jezika, jer pored turskog išao je, ako ne i ispred, arapski jezik, dublje istraživanje islamske misli i poezije - persijski, ratovanja u drugim zemljama na račun Turske i mađarski i njemački. Da li se poznavanje više jezika može smatrati kulturnim dostignućem i za savremene uvjete?

Potvrdan odgovor nas upućuje na objektivno novi i kulturni povijesni okvir u kojem su se našli Bosna i Bošnjaci. Kao izraz narodnog sjećanja na pismo iz srednjeg vijeka javlja se, posebno u imućnijim porodicama, nastavak tradicije pisanja bosančicom, kurzivnom bosanskom varijantom ćirilice (po čemu je iz vremena Osmanlijskog carstva bosančica nazvana i **begovica**). Ali, bez obzira što je u jednom multilingvističkom carstvu i službeno, i iz nužde, bilo neophodno da se zna više jezika (što je i u savremenom dobu prednost, a ne nedostatak), vezanost za Bosnu je uvijek bila stalno prisutna kod autora koji su porijeklom iz Bosne. Bošnjaci su u vrijeme Osmanlijskog carstva u raznim oblastima objavljivali djela na turskom, arapskom i persijskom jeziku, ali uz njihovo autorstvo u velikom broju slučajeva se uz ime i prezime dodaje i Bosnavi / Bosnali / Bošnjak / Bosanac. Bošnjaci pišu već od XV stoljeća na turskom jeziku (Adni- umro 1474.) i sve do početka XX stoljeća. Pored Adnija (Mahmud-paša Abogović), tu su pjesnici Nihadi (Muhammed Karamusić), Umihana Čuvidina, Hasan Kaimija, Sabit Užičanin, Derviš -paša Bajezidagić koji pjeva o svom Mostaru sa velikom ljubavlju, baš kao i Medžazi (Metaforički - prijevod sa turskog jezika), koji u jednom stihu posvećenom Starom mostu u Mostaru kaže:

"Čitav svijet nađe danas mir pomoću njega (mosta)
Čuvaj ga od zlih očiju Tvojom dobrotom, o naš Gospodaru!"[83]

Ovaj pjesnik rodom iz Mostara (umro 1610.) kao da je predosjećao "zle oči" koje bi mogle nauditi Starom mostu - što se i desilo 383 godine kasnije. Tu su još i Lamekani, kao i Muhamed Nerkesi Es-Saraji (pjesnik, kadija i historičar), Ahmed Talib, Mehmed Rešid, Mejli, Mula Mustafa Bašeskija Ševki (Svijetli) ljetopisac i pjesnik, Šejh Abdurahman Siri, a tu je i pjesnikinja Habiba Stočević, kćerka Ali paše Rizvanbegovića Stočevića i njen bratić Arif Hikmet, i mnogi mnogi drugi.

Među historičarima koji pišu na orijentalnim jezicima je Salih Sidki Huseinović poznat kao Muvekit koji piše historiju Bosne od 1463. do 1878. godine. Da Bošnjaci dobro vladaju turskim jezikom govori i podatak da prema popisu stanovništva 1910. godine među pripadnicima "islamske konfesije" turski zna 2.289 ljudi, a arapski 448.[84] U literaturi koja se pojavljuje u bosanskoj povijesti svakako da značajno mjesto zauzima i alhamijado književnost. To su djela napisana na bosanskom jeziku, ali arapskim pismom. Ova vrsta književnosti je dio čežnje Bošnjaka da svoj jezik i svoju zemlju ovjekovječe i kroz pismo na kojem je data posljednja Objava. Alhamijado literatura se javlja hronološki na prijelazu iz XVI u XVII stoljeće i njena velika vrijednost je što čuva narodni jezik i duhovnost naroda i ima u sebi ilahije-pobožne pjesme. Kao forme se pojavljuju i kaside - ljubavne pjesme pritužbe, molbe i peticije, te u narodu vrlo popularne hićaje-religiozne priče-legende. Među piscima koji pišu alhamijado literaturu ističu se: Mehmed Erdeljac, Hasan Kaimija, Ahmed Karahodža, Muhammed Razi, kao i autori vjersko-poučnog spjeva "Avdija" Mehmed- beg Kapetanović Ljubušak i Jusuf-beg Čengić. Među naistaknutijim je Hevaji Muhamed (ili Mehmed) Uskufi koji je sačinio na turskom jeziku prvi rječnik, tursko-bosanski rječnik 1631. godine (Makbuli-arif ili Potur - Šahidija). On svoj jezik naziva bosanskim i nikako drugačije: "Bosanski da vam besidim, bratani..."

Konstatin Filozof s kraja XIV i početkom XV stoljeća u spisu "Skazanie izjavljeno o pismenah" spominje bosanski jezik uz bugarski, srpski, sloven-

[83] A. Isaković: Biserje op.cit.str 223 . O književnosti Bošnjaka na orijentalnim jezicima pišu i Safvet - beg Bašagić (doktorska disertacija "Bošnjaci i Hercegovci u islamskoj književnosti" 1912. Mehmed Handžić: Književni rad bosansko - hercegovačkih Muslimana, 1934. godine, te Hazim Šabanović: Književnost bosanskih Muslimana na istočnim jezicima, Sarajevo, 1973.

[84] Mustafa Imamović: Neki pogledi na razvitak muslimanske književnosti, "Život", knj. XL Sarajevo, 1972., str.71-73. O alhamijado književnosti i Hanka Vajzović: Alahamijado književnost, u knjizi Jezik u Bosni i Hercegovini, op. cit. str. 175 – 217.

ski, češki i hrvatski. U notarskim knjigama grada Kotora se 3. jula 1463. godine piše da je mletački knez u Kotoru kupio djevojku "bosanskog roda i heretičke vjere, zvanu bosanskim jezikom Djevenu".

Bosanski jezik se po svom nazivu upravo - bosanski, kao jezik Bošnjaka (svih autohtonih stanovnika Bosne), pominje u više historijskih izvora od kojih se mnogi danas prešućuju i sa hrvatske i srpske strane u želji da se i dalje negira postojanje Bosne i Bošnjaka. Upravo zbog ove izražene tendencije negiranja ističemo izvore koji se mogu smatrati autentičnim (i nikako samo "bošnjačko-muslimanskim" romantizmom) u svakom pogledu. Ninski biskup Peri pisao je 1581. godine fon J. Arsenigu "bosanskim jezikom".

b) Bosančica u rukopisu :

Latinica	Pismena na kamenom spomeniku XVIII. vijeka	Pismo na staroj olovnoj ploči	Manastirsko pismo	Begovsko pismo u Krajini	Begovsko pismo u Hercegovini
A					
B					
V					
G					
D					
Gj					
E					
Ž					
Z					
I					
J					
K					
L					
Lj					
M					
N					
Nj					
O					
P					
R					
S					
T					
Ć					
U					
F					
H					
C					
Č					
Dž					
Š					

Izgled pisma bosančice u rukopisu[85]

[85] Ilutracija iz: Vahida Šeremet: Kontinuitet bosančice, Most, br. (XXX)182 (93 - nova serija), Mostar, 2005., http://www.most.ba/093/087.aspx (posjeta 18.02.2006.).

U djelu Jeronima Megisera u "Thesaurus polyglotus" (Frankfurt na Majni, početkom XVII stoljeća) spominju se sljedeći govori: bosanski, dalmatinski, srpski, hrvatski i drugi. Bosanskim su ga zvali i mnogi pisci XVII stoljeća. Matija Divković, za koga kažu da je "Bošnjak rođen u selu Jelaškama kod Vareša koji je pisao dobrim narodnim jezikom svoga kraja", a u plejadi onih koji su pisali ili jezik zvali bosanskim su i Stjepan Matijević, Stjepan Margitić, Ambrož Matić, Luka Dropuljić, Ivan Frano Jukić, Martin Nedić, Anto Knežević... Dúvanjski biskup fra Pavle Dragičević 1735. godine piše da u Bosni ima devet svećenika koji se u vršenju obreda ispomažu bosanskim jezikom. Evlija Čelebija hvaleći Bošnjake iz XVII stoljeća poručuje da "kako im je jezik, tako su i oni čisti, dobri i razumljivi."

Među onim koji su o tom jeziku govorili kao biseru (upotrebljavajući i naziv za njega slovinski, ilirički/ilirski) su i Bartol Kačić, Jakov Mikalja, Đorđe Palmotić, Andrija Kačić Miošić, Matija Antun Reljković, Ivan Popović, Alberto Fortis, Matija Mažuranić, i mnogi mnogi drugi ljudi značajni za povijesna zbivanja.[86]

Muhsin Rizvić[87] nas upućuje na Dositeja Obradovića koji u svom "Pismu Haralampiju" iz aprila 1782. godine, slijedeći ideju zapadnog prosvjetiteljstva i izražavajući vlastita etničko-jezička iskustva, piše o jeziku kojim "žitelji črnogorski, dalmatinski, hercegovci, bosanski, serbijski, horvatski (kromje muža) slavonijanski, sremski, bački, banatski (osim Vlaa) "govore ne isključivajući ni same Turke Bošnjake i Ercegovce, budući kako i vera može se promeniti, a rod i jezik nikada". "Bošnjak i Ercegovac Turčin on se Turčin po zakonu zove, a po rodu i po jeziku, kao god su bili njihovi čukundedovi, tako će biti i njihovi posljednji unuci: Bošnjaci i Ercegovci, dogod Bog svet drži". Pri tome Dositej polazi od određenja da se naziv Turčin za Bošnjake ima samo vjersku sadržinu.

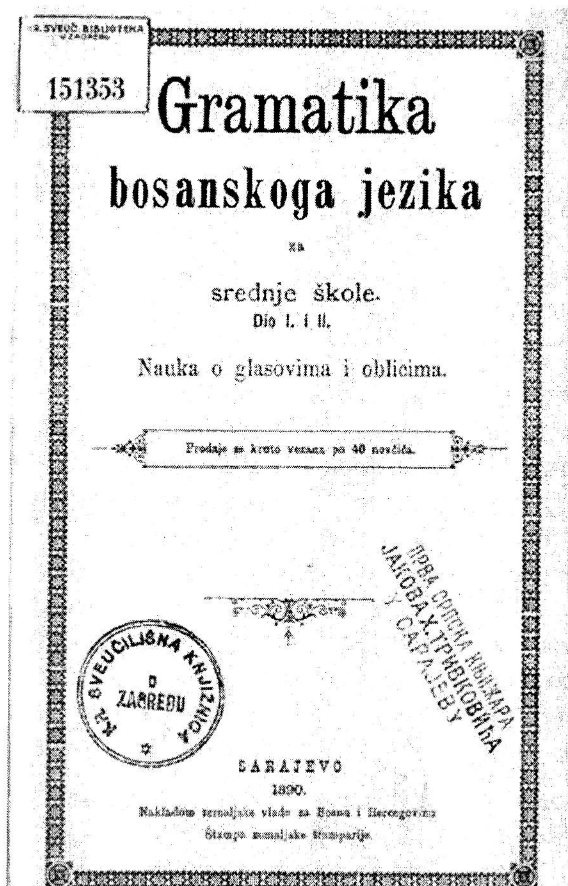
M. Rizvić[88] s pravom uočava da se tendencija u tretiranju bosanskog jezika mijenja sa prvom polovicom XIX stoljeća - u vrijeme narodnih preporoditeljskih pokreta. Hrvatski preporoditelji Bosnu, Bosance i Bošnjake

[86] Senahid Halilović: Bosanski jezik, Biblioteka Ključanin, Sarajevo, 1991. godine, str. 19-32.

[87] Muhsin Rizvić: Bosna i njen jezik u izvanbosanskim znanstvenim djelima i književnohistorijskim izvorima u knjizi "Bosna i Bošnjaštvo" (Karantanija Ljubljana), Sarajevo, 1990., str.54, a cijeli tekst (45-59) je značajna sažeta uputa na ovu temu sa bibliografijom.

[88] M.Rizvić : Bosna i njen jezik ..., op.cit.56.

vide u jedinstvenoj oblasti ilirskog, odnosno južnoslavenskog jezika i naroda, sve dok pojam "ilirizam" nije ustuknuo pred pojmom "kroatizma". Vuk Stefanović Karadžić smatra da su svi narodi štokavskog narječja "Srbi svi - i svuda", a jezik im naziva srpskim. To je i period kada srpski i hrvatski nacionalni program sve više preplavljaju Bosnu i Hercegovinu i on se poklapa sa značajno smanjenim uticajem Osmanlija i sve prisutnijeg uticaja Austro-Ugarske i konačne okupacije Bosne i Hercegovine.

Gramatika
bosanskoga jezika
za
srednje škole.
Dio I. i II.
Nauka o glasovima i oblicima.

Prodaje se kruto vezana po 40 novčića.

SARAJEVO
1890.
Nakladom zemaljske vlade za Bosnu i Hercegovinu
Štampa zemaljske štamparije.

Bosanski jezik je kao državni jezik uspostavljen pri kraju osmanske vlasti, a Austro – Ugarska je štampala udžbenik ovog jezika - iz 1890. godine

Da li je to i kritični trenutak za Bošnjake kod kojih (neizgrađena) zvona za građansko društvo, koje sobom nosi i naciju i državu, još uvijek

ne zvone za uzbunu? Pri tome se pod Bošnjacima u smislu ovog rada misli na sve stanovnike Bosne i Hercegovine, jer je preko negiranja bosanskog jezika započeo proces i negiranja državnosti Bosne i Hercegovine. Od toga perioda na državnom planu se želi iskoristiti trenutak kada je Osmanlijsko carstvo egzistiralo samo na papiru gubeći teritorij za teritorijem, da bi se posegnulo za bosanskom teritorijom.

Na planu jezika se počela kristalizirati jedna nova situacija proistekla iz političkih odnosa. Da li je pokrenuti "Bošnjak" od strane Mehmed-bega Kapetanovića-Ljubušaka i u prvom broju, skoro, proročanska pjesma Safvet-bega Bašagića bio odraz samo novih oblika zaplitanja? Bosna i bošnjaštvo u njoj sve više postaju tek naslućeni faktor i daleki treptaj prošlosti, koja izmiče sa osjećajem rezignacije i razočaranosti zbog odlaska Osmanlija !? Toj slici pred definitivni odlazak Osmanlija treba pridodati godinu 1844. kada je u Srbiji ministar unutarnjih poslova Ilija Garašanin napravio tajni memorandum pod nazivom "Načertanije" u kojem je izložio plan prisajedinjenja Bosne Srbiji i stvaranja Velike Srbije.

Safvet- beg Bašagić (1870-1934.)

To će se u kontinuitetu nastaviti poslije Prvog svjetskog rata, da bi Stevan Moljević na početku Drugog svjetskog rata napisao inoviranu varijantu stvaranja Velike Srbije kroz djelo "Homogena Srbija", a u najnovije vrijeme (1986.) Srpska akademija nauka je izložila "Memorandum" koji

je bio uvertira za agresiju nad Slovenijom, Hrvatskom i BiH, u periodu od 1990.-1995. godine. A Safvet-beg Bašagić piše 1890. godine da nije bilo davno vrijeme kada u BiH nije bilo Srba i Hrvata i da su svi bili Bošnjaci. Taj "nacionalni preokret" kod pripadnika katoličke i pravoslavne konfesije od bošnjaštva kao pripadnosti državi, koja je i njihova postojbina, je proizvod druge polovice XIX stoljeća. Podjele koje su u Osmanlijskom carstvu uvjetovale, uvjetno govoreći, narodnosnu triobu u Bosni (možemo se složiti sa Muhamedom Hadžijahićem – na cijelom jezičkom srpsko-hrvatskom području[89] svode se na pripadnost trima religijama: pravoslavlju, katoličanstvu i islamu. I M. Hadžijahić ističe činjenicu, bez obzira na činjenicu o porijeklu glavni fundamentum divisionionis za srpstvo jeste pravoslavlje, za hrvatstvo katolicizam i za muslimanstvo (bošnjaštvo Dž.I.) islam. Istovremeno, pripadnost tim religijama je imalo, kako ističe M. Hadžijahić, "dalekosežne društvene, političke i kulturne implikacije, naročito u uvjetima Turske carevine." Nema sumnje da su simpatije bosanskih Srba i bosanskih Hrvata bile na strani protivnika Osmanlija o čemu govore i junačke pjesme: s jedne strane srpske i hrvatske pjesme slave kršćanske junake, a muslimanske one koji su bili u službi islamske države. Konfensionalizam sa nacionalnom bojom je primijetio i Aleksandar Hilferding koji je podjelu i različitost među narodom u Bosni uočio samo pred različitošću upražnjavanja vjere. Da se srpstvo i za krajcaru kupovalo pokazuje i direktiva Vase Pelagića iz 1867. godine[90]. On doslovno kaže: *"Svaki učitelj treba da nauči prvo svoje učenike, a posle svu ostalu varošku diečicu koja god umeju govoriti da kad njih kogod upita: šta si ti mladiću? pa da mladić na to pitanje odma odgovori: ia sam Srbin. Dobro bi bilo, kad bi se neki dobri ljudi našli koji bi diečici po koju kraicaru zato darivali, da se tim u njima još većma pobuđuje revnost k tome odgovoru."*

Po ugledu na srpsko društvo, u Sarajevu je 1867. godine osnovano društvo sa zadatkom da iskorjenjuje ime "Šokac", a mjesto njega uvodi ime Hrvat. Srpsko društvo je imalo zadatak da iskorjenjuje imena "Vlah",

[89] Prilog Muhameda Hadžijahića u knjizi: Nacionalni odnosi danas, Prilog sagledavanju nacionalnih odnosa u BiH, Zavod za izdavanje udžbenika Sarajevo, 1971., str. 97-122. pod nazivom "Nastanak i razvoj nacionalnih pokreta u Bosni i Hercegovini". Literatura iz ove oblasti je široka i zahvata i djelo Aleksandra Hilferdinga: Bosna, Hercegovina i stara Srbija", objavljenog 1859. godine, Tomo Herkalović: "Vorgeschichte der Occupation Bosnies und der Hercegovina", Zagreb, 1906.godine, a Vladislav Skarić locira početak rada društva za širenje srpskog imena u Bosni 1863. godine, na čijem čelu je bio učitelj Teofil (Bogoljub) Petranović kaluđer iz Drniša.

[90] Vaso Pelagić: Rukovođe za srbsko-bosanske, ercegovačke, starosrbianske i makedonske učitelje, škole i obštine, Sarajevo, 1867. godine. Citirani dio na str. 45, čl. 36.

"Rišćanin" ili "Rkač" kako su se bosanski pravoslavci zvali, - uz izraze pravoslavac odnosno katolik.

Na čelu hrvatskog društva je bio dragoman ruskog konzulata Klement Božić, te mladi franjevci. I dok se među pravoslavnim stanovništvom brže širila srpska ideja, dotle kod bosanskih katolika ta ideja nije tako brzo prihvaćena o čemu svjedoči i izvještaj Antuna Radića i zapažanja dr Ive Pilara koji, doslovce, 1918. godine navodi da "prije 1895. nije bilo nacionalne svijesti kod bosanskih katolika. Kod posljednjih se još ni danas nacionalna svijest nije probudila u onolikoj mjeri kao u Hrvatskoj, Slavoniji i Dalmaciji."[91]

Na kraju XX stoljeća taj proces okončanog nacionaliziranja i kod bosanskih katolika i bosanskih pravoslavca je značajno doprinio procesu formiranja kolaboracionističkih paradržava i razaranju Bosne i Hercegovine i pokušaju uništenja Bošnjaka - muslimana, čime su oni stavili sebe, u dugoročnom pogledu, u BiH u poziciju nacionalne manjine. Pri tome, svako poređenje Bosne i Hercegovine sa Jugoslavijom, prikazujući BiH kao "malu Jugoslaviju", je neumjesno, jer je BiH u Jugoslaviju unijela svoju hiljadugodišnju državnost potvrđenu i na zasjedanju ZAVNOBiH-a u Mrkonjić Gradu 25.11.1943. godine[92] na kojem je potvrđena samobitnost BiH kao ravnopravne federalne jedinice u budućoj jugoslavenskoj državi. U BiH državnost niko nije "sa strane" unio ništa ni teritorije, ni naroda, ni državnosti.

Kada prođu trenutne (sa strane velikodržavnih projekata Srbije i Hrvatske instalirane) nacionalističke euforije, moći će se razgovarati o bošnjaštvu i bosanstvu na realan i bosanskoj tradiciji primjeren način. Kao potvrda toga je i učešće u odbrani Bosne i bosanskih katolika i bosanskih pravoslavaca (Hrvata i Srba) i u posljednjoj agresiji, kao i u odbrani od Austro-Ugarske agresije 1878. godine. Uz BiH trolist (na početku XXI stoljeća to su „konstitutivni narodi") postoje i brojne druge nacionalne manjine, etničke grupe koje su itekako značajne, jer i njihova brojnost

[91] M.Hadžijahić, op. cit. strana 102.

[92] Omer Ibrahimagić: Bosna i Bošnjaci (Država i narod koji su trebali nestati), Svjetlost, Sarajevo, 1995., str.71-73. Napomena: Značajna uputa u promišljanju ove problematike je cjelokupni opus prof.dr. Omera Ibrahimagića (posebno: Omer Ibrahimagić: Bosanska država i nacionalost, Vijeće kongresa bošnjačkih intelektualaca, Sarajevo, 2003., Omer Ibrahimagić: Srpsko osporavanje Bosne i Bošnjaka, Magistrat, Sarajevo, 2001., Omer Ibrahimagić: Bosna i Bošnjaci poslije Dejtona, Kult B i Vijeće kongresa bošnjačkih intelektualaca, Sarajevo, 2000., Omer Ibrahimagić: Bosna je odbranjena, ali nije oslobođena, Vijeće kongresa bošnjačkih intelektualaca, Sarajevo, 2004.).

pokazuje da je kroz stoljeća njegovana raznolikost u Bosni kao njena velika vrlina. Među onim koji su i sami dali veliki pečat zbivanjima u historiji Bosne jesu i Jevreji koji dolaze u Bosnu u XVI stoljeću.[93]

Procenat učešća svih naroda u BiH, koliki god da jeste, govori u prilog osnovne teze o mogućnosti rekonstrukcije integralnog bošnjaštva (bosanstva) i perspektivnosti obnove suživota na mnogo čvršćim elementima međusobnog uvažavanja. Bošnjaci zbog pragmatičnosti aktuelnog trenutka na početku XXI stoljeća i historijskih okolnosti reinkarniraju bošnjačko nacionalno biće i oni (koji su trebali nestati u posljednjoj agresiji) na veličanstven način postaju glavni stub "očuvanja hiljadugodišnje bosanske državnosti i svoje nacionalne kulture i tradicije".[94] Pod "svojom nacionalnom kulturom i tradicijom" ovdje se može podrazumijevati i kultura i tradicija srednjovjekovne Bosne i specifičnost nastavljena poslije prijema islama gdje su Bošnjaci, prigrlivši islam, dali doprinos i islamskoj civilizaciji u svim oblastima.

Taj doprinos su u islamsku civilizaciju unijeli kao Bošnjaci, ističući to sa ponosom u svakoj prilici. Oni su na toj poziciji bošnjaštva ustrajali uprkos brojnim pritiscima u svojoj dugoj historiji. I sa pravom baštine to ime Bošnjak, jer su njegovoj suštini ponajviše i doprinijeli. Između ostalog, i za sudbinsku povezanost sa teritorijom BiH, koja je kompaktna od 1699. godine.

I sa stanovišta, prije svega Bošnjaka, niko ne spori drugim narodnosnim skupinama u Bosni i Hercegovini da se nazivaju onako kako se osjećaju, odnosno makar koliko, zarad tuđih interesa - izvan BiH, se vlastita autohtona pozicija bosanstva (i hercegovstva) zamjenjivala sa maglovitom "konstituivnošću", "specijalnim vezama", "dvojnim državljanstvom", ali je očito da se teritorija BiH, u međunarodno priznatim granicama, ne može nositi kao "miraz" izvan tih granica.

93 dr Moritz Levy: Sefardi u Bosni, Bosanska biblioteka, Sarajevo, 1996.

94 O. Ibrahimagić, Bosna i Bošnjaci, op.cit. str.73.

4. BOSNA - TERITORIJALNA, DUHOVNA I POVIJESNA KOLIJEVKA BOŠNJAKA

U dosadašnjem pristupu smo akcenat dali na duhovni i ideološki okvir u kojem su se Bošnjaci pojavili. Osnova svih rasprava, ipak, je geografski teritorij Bosne koji se prvi put pominje u iskazu rimskog cara Konstatina Porfirogeneta oko 950. godine. Prvobitno se taj teren od izvora rijeke Bosne zvao Vrhbosna. U Dubrovniku se nakon iskaza rimskog cara piše i Bosina. Franjevački provincijali ostavljaju zapis provincia Bosna argentina (srebrena, prema samostanu u Srebrenici). Otuda i pridjevi i prezimena - bosanski, Bosanka, Bošnjak, turski bosankca, arapski boshnakce; hipokoristik Bošnjo, toponim Bošnjaci, prezime Bošnjanović, Bošnjaković, pridjev bošnjanski [95]

To su sve nazivi koje se u najstarijem vremenu postojanja srednjovjekovne Bosne koriste. Slavenska plemena su preuzela taj naziv hidronima i prilagodili ga svom izgovoru, pa je i zemlja uz tu rijeku nazvana Bosna. Iz XIII stoljeća datiraju podaci o raznim predmetima u Dubrovniku koji se nazivaju bosanski: bosanske mahrame, bosanski ćilimi, nakit bosanske izrade *(venaz bosienis cum folio argenti)* itd.[96]

U teritorijalnom pogledu, od Kulina bana Bosna se afirmira kao država, pa se preko Stjepana Kotromanića širi, kada u njen sastav ulazi, između ostalog, i Zahumlje (Humska zemlja, Hum). Već 1378. godine se Hum nalazi u sastavu države Bosne, a Stjepan Vukčić uzima titulu hercega 1448. godine i od tog vremena se ova oblast počela nazivati "Hercegova zemlja". Može se prihvatiti mišljenje Dalibora Brozovića da je kovanica Bosna i Hercegovina nastala od njemačkog Bosnien und Herzegovina i da je novijeg datuma.[97]

Niko od ozbiljnijih teoretičara, iz bilo koje oblasti, ne spori postojanje Bosne, ali se oko njenog državno-pravnog položaja vode polemike, koje do-

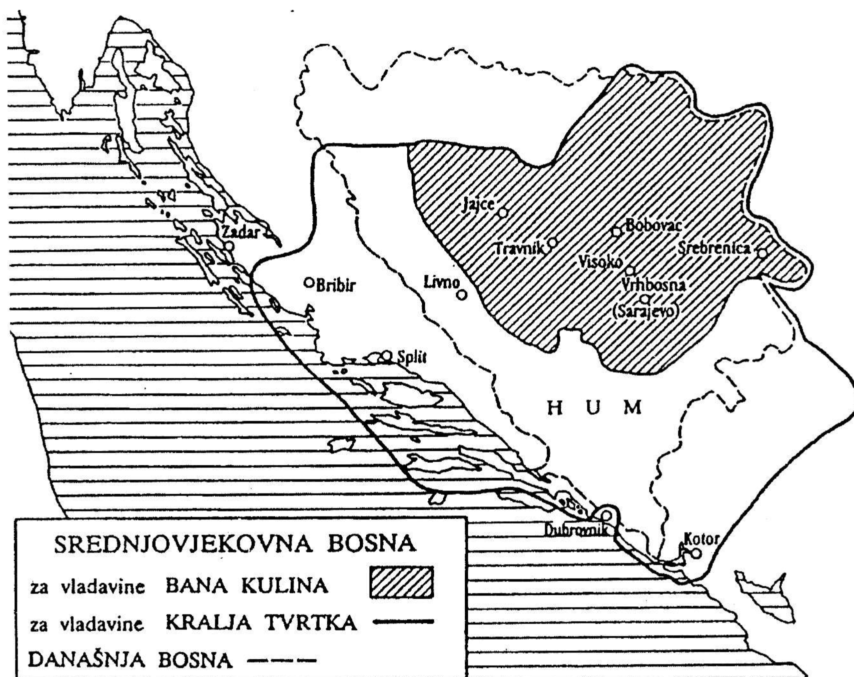
95 Petar Skok: Etimologijski rječnik hrvatskog ili srpskog jezika, knjiga I, Zagreb, 1971., str.191.

96 Šire vidjeti: Muhamed Hadžijahić: Od tradicije do identiteta (Geneza nacionalnog pitanja bosanskih Muslimana), Svjetlost, Sarajevo, 1974., str.15 -16.

97 Dalibor Brozović: Sporazum Cvetković-Maček više ne dolazi u obzir (Bosna i Bošnjaci, op.cit.str.88)

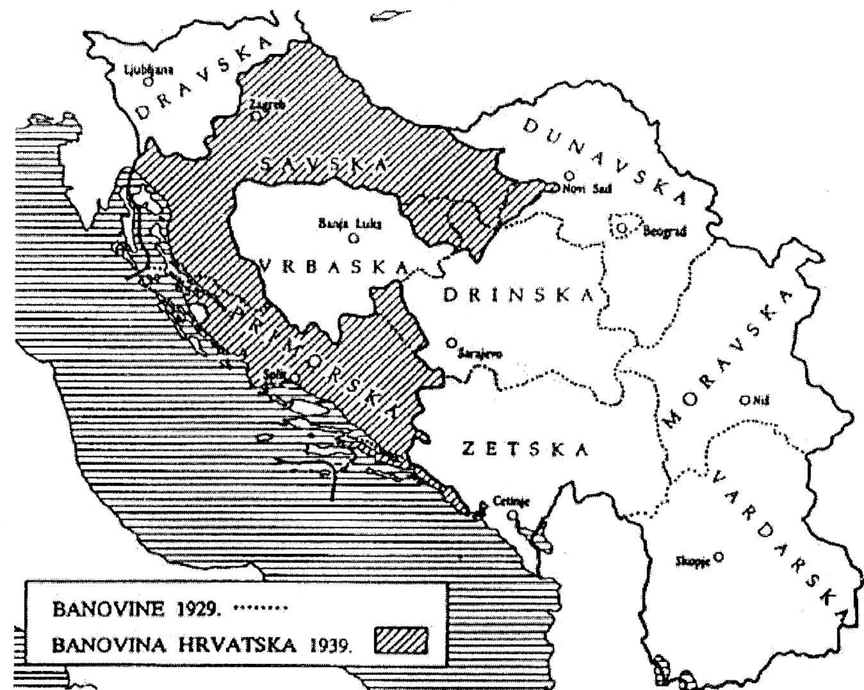
bivaju na žestini u svakom historijskom razdoblju kada se pojavljuju izražene teritorijalne pretenzije od strane susjeda spram Bosne i Hercegovine.

Tada, u principu, započinje jači nasilni upliv u historiju, te miješanje pojmova pri čemu se u svojatanju teritorije neminovno svojataju i Bošnjaci. Zato ćemo se kao ilustracijom poslužiti geografskim kartama kroz historiju Bosne, a koje u svojoj knjizi donosi Noel Malcom.[98] I ove geografske karte jasno pokazuju kontinuitet državnosti od srednjovjekovne države Bosne, preko vladavine Osmanlijskog carstva, okupacije i aneksije Austro-Ugarske, Kraljevine Jugoslavije i države SFRJ (poslije odluka Zasjedanja ZANOBiH-a 1943. godine - na DFJ prenesen obnovljeni državni suverenitet sa granicama koje su međunarodno utvrđene 1699. godine, što je prihvatio i AVNOJ na svom Drugom zasjedanju u Jajcu 29.11.1943. godine).

[98] Izvor geografskih karata koje se prikazuju u ovoj knjizi: Marko Vego: Postanak srednjovjekovne bosanske države, Svjetlost, Sarajevo, 1982.; Hazim Šabanović: Bosanski pašaluk. Postanak i upravna podjela, Naučno društvo NR BiH, 1959. O državnopravnoj historiji BiH šire vidjeti prof. dr. Ferdo Čulinović: Državno-pravna historija južnoslavenskih zemalja XIX i XX stoljeća, Školska knjiga Zagreb, 1953., str. 280-325, Noel Malcom: Povijest Bosne, geografske karte Bosne kroz historiju, str.14-20.

Karta Velike Srbije po zamisli četničkog vođe Stevana Moljevića (1941.)

Bosna i Hercegovina nakon Daytona

Povijesna je činjenica da je teritorij Bosne (BiH) na kojem žive stanovnici različitih prakticiranja vjere kompaktan i u kontinuitetu stabilan prostor, dok mnoge druge države u svijetu (pa i susjedi BiH) imaju nestabilan teritorij, a koji se kod njih proglašava za "vječni" ili "historijski." Dakle, kroz historiju je zadržana kompaktnost teritorije i matični naziv zemlje. Dileme da li je Bosna dobila naziv po istoimenoj riječi, ili od slavenskog plemena, ili je to ostalo od starijeg ilirskog naroda, koji je tu živio prije Slavena, samo još više (s obzirom na njihovu vremensku udaljenost) svaka za sebe govore u prilog višestoljetnog, pa i višemilenijskog trajanja Bosne. To je i teritorijalna i duhovna tradicija s kojom se može pohvaliti malo "modernih" država.

Povijesne geografske karte također govore u prilog ovakvom razmišljanju. Upravo na takvom jednom terenu islam se ukorijenio i zadržao i izraženoj različitosti Bosne, dao novu dimenziju i utemeljenost.

Njegova pojava i prihvat islama od strane autohtonih stanovnika Bosne je na duži period održala Bosnu.

4.1. Islam - spasilac povijesno-kulturnog kontinuiteta Bosne i Bošnjaka

Imajući u vidu do sada poznata historijska kretanja kroz koje je prošla teritorija sadašnje BiH, odnosno njeni stanovnici, postaje očito da je pitanje različitosti kao i njihovog opstanka na ovim prostorima sudbinsko pitanje trajanja ove zemlje. Još se jedan zaključak nameće iz površne analize: dolazak islama i njegovo prihvatanje od "dobrih Bošnjana" je teritorijalno s p a s i o geografski i suštinski pojam Bosne.

Koliko god se ovakva konstatacija može doimati pristrasnom i romantičarskom, činjenice su neumoljive: historijski gledano, u osnovi, se željelo od strane susjeda BiH prisajediniti teritorij Bosne (Bosne i Hercegovine). Ovakav interes su iskazivale i velike svjetske sile u pojedinim historijskim etapama. Razlozi i želje za osvajanjem Bosne su u njenom položaju, koji je geostrateški i vojno bio u prošlosti veoma značajan, te u njenim prirodnim bogatstvima. Ti i takvi osvajački "razlozi" nisu prestali ni na kraju XX stoljeća. To su bili racionalizirani razlozi svih zavojevača, uključujući tu i Osmanlijsko carstvo na vrhuncu njegove moći.

Islam je održao stanje ravnoteže (u vrijeme kada se državni bosanski "ideološki stabilizator" – bogumilstvo počelo topiti i nestajati), a preko

posebnog statusa Bosne u Osmanlijskom carstvu zadržala se Bosna i u historijskom nazivu i administrativnoj podjeli (i kao pašaluk i ejalet). Formirao se uticajni i skoro sudbinski neophodni "treći" svjetonazor, zadržala se tolerancija, koja jedino isijava iz suštine islamskog poimanja društva. Islam je na taj način omogućio historijsko trajanje Bosne i opstanak "dobrih Bošnjana." I da Bosna bude i ostane primjer u mnogo čemu.

Tako ni Austro-Ugarska nije mogla da pređe preko činjenice da su Bošnjaci (muhamedanci, kako su to oni u svojim popisima definirali) i vojni, ali i ekonomski najznačajniji faktor, a teritorija BiH je bila u okviru Monarhije *corpus separatum*. Bošnjaci sebe, pak, ne prepoznaju i ne identificiraju u prvi mah sa novopridošlim osvajačima i njihovom kulturom. Čak im se i suprotstavljaju i vojno, a svoj narodni identitet zadražavaju skoro isključivo kroz islam. Ostaje povijesna činjenica da je "injekcija" očuvanja Bosne dolazila uvijek od strane aktuelno najjačih svjetskih sila, koje su bile ujedno i nosioci kulturnog progresa u svijetu. Od Osmanlija, preko Austro – Ugarske, pa preko antifašističke savezničke koalicije Drugog svjetskog rata, pa do SAD-a na kraju XX stoljeća. Sve najznačajnije i vojne i civilizacijske sile svoga vremena stavile bi se "u službi" očuvanja kontinuiteta trajanja Bosne i Bošnjaka! I to daje svojevrsni značaj Bosni i Hercegovini.

Zar nije podjela BiH preko banovina sporazumom Cvetković-Maček pred sam Drugi svjetski rat bila već "gotova stvar", a Bošnjacima ostalo samo da se njihovo pitanje "riješi" kao i sa Bošnjacima Užica, Like ili Beograda - protjerivanjem u Tursku ili likvidacijom, odnosno pokrštavanjem? I došao je Drugi svjetski rat i antifašistički stav Bošnjaka i velika stradanja koja su podnijeli, a samo nakon dvije godine od početka rata (1943.) potvrđena je historijska državotvornost na zasjedanju ZAVNOBiH-a, da bi 1945. godine sa međunarodnim priznanjem Demokratske federativne Jugoslavije (FNRJ, pa SFRJ) bila i "ovjerena."

Islam je iskazao respektabilnu vitalnost u bošnjačkoj utemeljenosti, čak i u periodu "socijalističke Jugoslavije" kada se nadvijala najveća opasnost upravo nad islamskom komponentom. Mnogim svjetskim dušebrižnicima "stanja na Balkanu" i nacionalističkim ideolozima (posebno iz Srbije, koji su se presvukli u nacionalističke odore 1990. godine) ostaje nejasno kako se to "vjerska skupina" Muslimana organizirala sve do stvaranja države i Armije u situaciji kada je te "vjerske skupine" trebalo realno nestati. Potcijenjena je i snaga islama i iskazano elementarno nepoznavanje vitalnosti te unutarnje snage.

I Daytonskim sporazumom Bosna i Hercegovina je opstala, a "mala skupina" je po ko zna koji put u historiji odnijela pobjedu i što je najvažnije i sâma spoznala tu vlastitu snagu i utvrdila jasan vrijednosni sud o samoidentifikaciji.

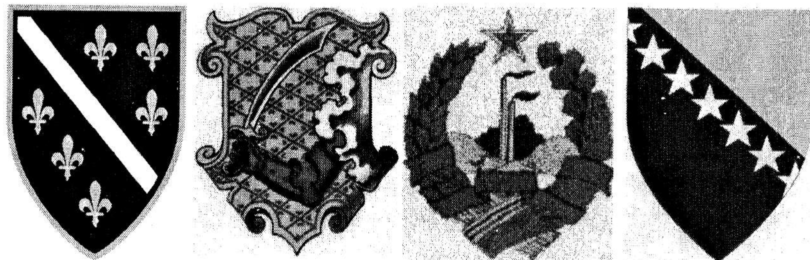
U genocidnoj agresiji 1992.-1995. godine se vodila borba za teritoriju, te se stoga ovaj rat može tretirati kao borba za državu, a ne za naciju (bošnjačku - koja se ranije formirala barem po osjećaju posebnosti svojih pripadnika u odnosu na druge). Toga je, po svemu sudeći, bila svjesna i jedna i druga agresorska strana i htjela je da tako formiranom osjećaju posebnosti oduzme tlo pod nogama (teritoriju). Pred svijetom su zauzeli osnovnu argumentaciju borbe protiv islama i svođenja agresije na "građanski", odnosno "vjerski rat".

Islam je u svojem autentičnom provođenju i čitanju na pragu XXI stoljeća "pronašao" i podstakao u Bošnjacima unutarnje kohezione snage u borbi za uzvišene ciljeve, spašavajući ih od potpunog istrjebljenja. Učinio je da se obnovi povijesno kolektivno pamćenje i pronađu snage i inspiracije i u onim historijskim vremenima kada su kao "otpisani" odnosili pobjede nad jačim protivnikom i u Dubičkom ratu i u bici kod Banje Luke. Ovaj posljednji rat na kraju XX stoljeća je pokazao da samo islamska tolerancija daje šansu Bosni i Hercegovini i za reintegraciju (na teritoriji koju je kontrolirala Armija R BiH, gdje su Bošnjaci u većini, najviše je bilo pripadnika drugih naroda prema kojim se nisu primjenjivale nikakve mjere osvete za ono što su njihovi sunarodnici učinili Bošnjacima, koliko god je moguće čuvale su se njihove bogomolje i kulturni spomenici). Tako su historijsko iskustvo Bosne i njenih "dobrih Bošnjana," uz više od pola milenija ukorijenjeni duh islama u Bošnjacima, mogli da doprinesu opstanku ideje tolerancije i suživota i održavanju BiH kao paradigme savremene svjetske i evropske povijesti. Upravo ta ideja i na djelu potvrđeni suživot su bili na najvećem udaru. Zato su pobjede ideje Bosne u posljednjoj agresiji, ali i na Međunarodnom sudu pravde u Hagu 2007. godine, kroz suđenje utvrđeni genocid nad Bošnjacima (u Srebrenici), bile i pobjede plemenitosti bošnjačkog duha, prisutnog i u srednjovjekovnoj Bosni i njenim, svugdje u svijetu, poštovanim plemićima i vladarima, koji su dodatno oplemenjeni u islamu.

4.2. Bosna - zemlja plemića i plemenitosti duha

Dugo je u teoriji odjekivala sintagma o Bosni kao "tamnom vilajetu".

Obično su sve ozbiljne priče o Bosni završavale neozbiljno sa vicem ili osjećajem sažaljenja.

Bosanski grbovi kroz historiju: od plemićkog viteškog štita (stare Bosanske države i bosanskog ljiljana, te grba iz vremena Austro – Ugarske) do industrijalizacije i poljoprivrede - SFRJ, pa do grba koji je usvojen nakon Daytona – bile su to promjene ne samo optičkog, nego duboko simboličkog značaja

Socijalizam je, sa izgradnjom teške industrije upravo u Bosni (Bosni i Hercegovini), htio da "iz temelja" promijeni "feudalnu zaostalost." Koliko god na pragmatičnoj ravni ne može niko da kaže da to nije bio i najintenzivniji period industrijskog razvoja BiH u njenoj cijeloj historiji, istina je i da je najveći dio truda miliona ljudi praktično uništen sa agresijom na BiH koju je predvodila JNA koja se stavila u službu samo jednog naroda. Tako je, uz sve pozitivne materijalne efekte koji su opet netragom nestali bestijalnom pljačkom, razaranjem i uništavanjem, samo na jedan historijski tren prekinut, pa ponovno uspostavljen kontinuitet napora da se Bošnjaci liše prepoznatljivog toplog bosanskog okruženja. U tom okruženju tanahne kulture, u kojoj se sa biser-poezijom rađalo, raslo se sa slikom veza i đerđefa, izuvalo u kući da se ne poremeti, ili, ne daj Bože, uprlja, gotovo u suglasju sa svemirskom harmonijom, istkani šareni bosanski ćilim. Sa molitvom se išlo na počinak u čistu postelju, u toploj, na čardak izgrađenoj, bosanskoj kući, koja je sva bila okrenuta suncu i nikome sunce nije zaklanjala. To su gradile arhitekte koje su školu učile od majstor Sinana, koji su pravili lukove od kamena što spajaju obale, svemirske

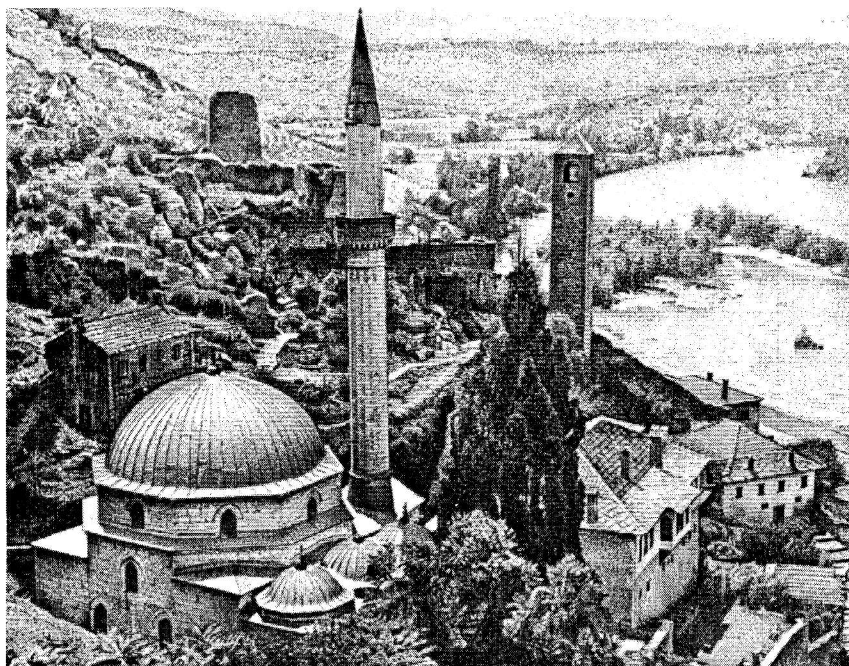
brodove - munare i kupole koji simboliziraju spoj čovjeka i nebesa u kućama molitve. Nije im smetalo što su pored njih zvonila crkvena zvona. Naprotiv: to je bila i ostaje harmonija najvišeg ljudskog dometa na Planetu.

Podsticali su i materijalno i sa dragošću pomagali izgradnje i drugih bogomolja, jer iz svoje vjere znaju da pobožnost može samo da zbližava ljude. Ona prava i iskrena pobožnost koja čini odgovornim ponašanje ljudi na ovom svijetu. Dok je Evropa jedva disala od smeća u svojim gradovima i u njoj hvale bilo vrijedno ne kvasiti se vodom, u toj Bosni su nicala javna kupatila i javni nužnici. Svaka kuća je imala vrt - bašču, gajilo se cvijeće, otvarani karavan-saraji, hanovi - posebne kuće za putnike namjernike, podizane sahat-kule, prelijepi šadrvani ... Kitab (Ćitab) ili Knjiga se u toj Bosni i pisala velikim početnim slovom i sa poštovanjem izgovarala. Ti Bošnjaci, poliglote, su se dičili poznavanjem i tumačenjem poezije hazreti Mevlane Dželaludin - Rumija, medicine Ibn Sine, prepisivali strpljivo specifičnom (autentičnom) kaligrafijom i Kur'an i hadis, ali i sâmi pisali o životu, ljubavi, politici, filozofiji, historiji, teologiji, medicini, matematici ... To je taj, tamni vilajet - rekti?

I ovdje su podaci neumoljivi: Sarajevo je u pjesmama s pravom opjevano, jer je u XVII stoljeću, pored Soluna, bio najveći trgovački centar ovog dijela Evrope. Evlija Čelebija će napisati da je Sarajevo 1660. godine imalo 17.000 kuća što je oko 80.000 stanovnika, 104 džamije i 1.080 dućana, a u njima se prodaje roba iz Indije, Arabije, Perzije, Poljske i Češke. Jedan Francuz dvije godine prije Čelebije će zapisati da "Sarajevo ima vrlo lijepih ulica, krasnih i dobro sagrađenih kamenih i drvenih mostova i 169 lijepih česmi ."[99]

I poslije haranja Eugena Savojskog (1697.) Sarajevo i početkom XIX stoljeća ima oko 60.000 stanovnika, a za to vrijeme Beograd 1838. godine ima 12.963 stanovnika, a Zagreb 1851. godine ima oko 14.000 stanovnika.

[99] Evlija Čelebi: Putopis, Odlomci o jugoslovenskim zemljama, Sarajevo, 1973., str. 106 i 116. Noel Malcom: Povijest Bosne, op.cit.str. 131. O barbarizmu ispoljenom prilikom prodora dolinom rijeke Bosne princa Eugena Savojskog pogledati u knjizi dr Fadil Ademović: Princ Palikuća, Rabic, Sarajevo, 1997.

Počitelj

Tu su i Mostar, Banja Luka, Travnik, Tuzla, Trebinje, Tešanj, Maglaj, Foča, Gradačac, Hlivno... Posljednji genocid nad Bosnom i Bošnjacima trebao je da zatre korijene i tragove ove grandiozne civilizacije – bosanske i bošnjačke, što da ne tako je i nazvati? A samo se po sebi nameće da bez toga nema ni Bosne.

A zatiranje povijesnih korijena trebalo je biti obavljeno prije toga - zaboravom. Poslije pada Osmanlijskog carstva i njegovog povlačenja iz Bosne zbunjenim Bošnjacima je određeno ili da se iseljavaju, ili da se prilagođavaju. I da u nasljeđe, pored jedne prebogate kulture, ponesu i krivnju, jer je poslije onog balkanskog : "Za sve su Turci krivi" ostalo da su krivi drugi Turci (Bošnjaci). U amanet je ostavljeno i ime Turčin, poturica, balija ...[100] Kroz institucije i izvan institucionalnog trebalo je bježati

[100] O savremenim stereotipima prema Muslimanima vidjeti šire u: Olivera Milosavljević: "Poturica gori od Turčina", Nova srpska politička misao br. 3, Beograd, 2002., str. 87- 103. Ova autorka iz Beograda je izuzetno angažirana i svojim hrabrim stavovima, uz angažman ne malog broja teoretičara koji beskompromisno seciraju realnost srpskog velikodržavnog projekta sa kraja XX i početkom XXI stoljeća, ostavlja otvorenom nadu da bi realnost suočavanja sa izvršenim zločinom i kažnjavanjem izvršilaca i nalagodavaca otvorila mogućnost pomirenju među narodima i skidanja kolektivne odgovornosti sa čitavih naroda.

od tog obilježavanja (pa i zvanično biti ono što nisi – kroz izjašnjavanje na popisima i u biografijama) i ostavljati bosanske sehare zakatančene. Da propadnu i zahrđaju. Historija se počela pisati prema dnevno-političkim zahtjevima velikodržavnih koncepata iz susjedstva Bosne.

Bilo je to vrijeme stvaranja heroja od hajduka, zatiranja begluka, vezirluka, pašaluka, agluka, fesa i turbana, kadiluka i mudrog eglenuka. Mnoge biblioteke po privatnim kućama sa knjigama na arebici, arapskom, persijskom, turskom, pa i glagoljici i bosančici su postale zabranjene i prezrene, mnoge su spaljene, ili kao u nekim slučajevima kada se, iz strahopoštovanja prema Knjizi, prilazilo njihovom kopanju u zemlju (zabilježeni slučajevi u Sarajevu prilikom dolaska Austro – Ugarske). Nakon toga Bosna se sve više zavijala u sivilo evropske "demokratije" i evropskog načina života, a priča o precima iz ne tako davne prošlosti se pričala potajno, mada je svaka od tih priča mogla postati i optužnicom za onog koji je priča. A tako je i bilo često u znanim i neznanim "procesima. Pred licem svijeta umiralo je plemstvo najvišeg ranga. Je li i to pretjerivanje ? Sasvim sigurno nije, čak i po najvišim zapadnim kriterijima. Nema nijednog grada na Zapadu koji ne pravi legende često o nepostojećim vitezovima, barunima, prave se TV serije o raspusnim vlastelinima i njihovom ljubavnom životu velikih razmjera sa lozama i rodoslovljima najobičnijih posjednika i iole važnijih službenika i državnika. Bošnjačko plemstvo je, naprotiv, trebalo da bude prikazano i prema svijetu i u očima svojih sunarodnika kao da su bili najcrnji sadisti i bezdušnici, kao propali i uvehli gotovani i isprazni mudraci i lezihljebovići, deformirane kreatura i nakaze, nakinđureni gusani i raspusnici. Otimači, pljačkaši i ubice. Da je kojim slučajem kod Napoleona bio kakav general rodom iz Hrvatske ili Srbije, ili Njemačke čak, on bi bio u svim knjigama i mali Bošnjaci bi mu morali, kao i o Karađorđu ili Sinđeliću, da uče cijelo rodoslovlje napamet. Za to vrijeme sistematski je potirano historijsko sjećanje o tri Bošnjaka velika vezira u Istanbulu, devet Bošnjaka vezira, deset vezira Bošnjaka sa tri tuga, desetine Bošnjaka namjesnika i admirala u Osmanlijskom carstvu...

A to Carstvo i njegove briljantne vojničke pobjede i teritorije koje je pokrivalo nadmašivalo je sve u dotadašnjoj historiji.

Neće se pretjerati, ali se o mitu Marka Kraljevića, devet braće Jugovića (izmišljene ličnosti supermena s tri prsta iz davne prošlosti od kojih se zna da je Marko Kraljević kao historijska ličnost postojao u funkciji osmanlijskog vazala nižeg ranga – utjerivač poreza), pa i o konju Šarcu i vili Ravijojli "znalo" (naučeno dugom indoktrinacijom) više nego o či-

tavoj plejadi ljudi koji su obilježili svoje vrijeme i koji su realno postojali. Svi su oni uz svoje ime s ponosom isticali svoju bošnjačku (bosansku) pripadnost. I iza sebe ostavljali nebrojene vakufe po cijeloj Bosni i Hercegovini. Malo, ili ništa ne se zna o tome ko je bio: Rustem-paša, Semiz Ali-paša, Mehmed paša Sokolović, Ibrahim-paša Novošeherlija, Javuz Ali-paša Malkoč rođaci Mehmed-paše Sokolovića, Lala Mehmed-paša, Derviš-paša, Mustafa-paša, Hasan-paša ili Ferhad-paša Sokolović. Gazi Husrev-beg je sa svojim vakufima (zadužbinama) u Sarajevu dao da se izgrade brojni javni objekti koji su i danas izuzetno značajni. Ono što je bio Gazi Husrev beg za Sarajevo to je Ferhad-paša Sokolović bio za Banju Luku u kojoj je ostavio brojne zadužbine i prelijepu Ferhadija džamiju koju su srpski fašisti u posljednjoj agresiji do temelja srušili. Mehmed paša Sokolović je pored Bosne (na Drini ćuprija, most na Trebišnjici) gradio brojne džamije, medrese, hanove, mektebe, tekije u Medini, Halepu, Istanbulu, Novom Bečeju, Sofiji, Beogradu...

Mehmed - paša Sokolović (slika je kao beglerbeg) tri cara služio (Sulejmana I, Selima III i Murata III)

Banja Luka je bila prvo sjedište bosanskih namjesnika, a u jednom dužem periodu i Travnik je bio sjedište bosanskih vezira. U čitavoj plejadi istaknutih Bošnjaka posebno mjesto zauzima Hasan Kafija Pruščak (umro 1616. godine) koji je napisao djelo iz političkih nauka *"Temelji mudrosti*

o uređenju svijeta" te mnoga djela iz logike, retorike i prava, kao i popis bosanskih učenih autora. Ahmed Sudi al Bosnavi je pravio komentare perzijske poezije ...

Prema do sada poznatim podacima, za vrijeme Osmanskog carstva bilo je preko 400 poznatih Bošnjaka na najvišim dužnostima u tada najjačem svjetskom carstvu. U tipiziranim enciklopedijama period Osmanlijske vladavine u Bosni i Hercegovini je tretiran kao period mračnjaštva i totalne dekadencije.[101]

Bosanske spahije, age i begovi, bosanske kadije (sudije), islamska ulema iz Bosne, bosanski ratnici (a svi su, uz sve drugo, bili i to) traže reviziju u glavama Bošnjaka, prije svega. Taj plemićki sloj, potomci i baštinici Kotromanića i Kulina bana, je dobrim dijelom načet kroz historiju, silnim ratovim, jer je povlašteni položaj Bosne bio dobrim dijelom uvjetovan graničnim položajem Bosne koja je morala regrutirati i opremiti vojsku za mnoge carske pohode prema Srednjoj Evropi, Rusiji, ali i Egiptu, Persiji. Bošnjaci su bili čuvene gazije i vojskovođe. Ali, ratovanja su prorijedila bosansko plemstvo, ali i mladost Bosne. Tako u različitim periodima dolazi i do smanjenja bošnjačkog stanovništva - muslimana u ukupnom broju.

Drugi faktor je pojava epidemija kuge koje su harale Bosnom posebno u XVIII i XIX stoljeću. Pošto je bošnjačko-muslimansko stanovništvo bilo nastanjeno mahom u gradovima i palankama, bilo je i više podložno stradanju u epidemijama. Ali bosansko plemstvo je posebno načeto u prvoj polovini i sredinom XIX stoljeća kada je svirepi Dželalija počeo, a Omer paša Latas priveo kraju sječu glava "buntovnih" Bošnjaka i njihovih uglednika. Bošnjaci su započeli svoju šutnju koja je poprimila bošnjački mûk kada je Osmanlijsko carstvo praktično prepustilo Bosnu

[101] Pogledati kao ilustrativnu Enciklopediju Jugoslavije, JLZ Zagreb, 1956. Knjiga 2. str. 72 gdje se doslovno kaže da "četiristotine godina turske vlasti potpuno su ukočile svaki ekonomski i kulturni napredak". O drugačijem pristupu periodu Osmanlijskog carstva u Bosna i Hercegovina pogledati šire: dr Enes Pelidija: Uticaj osmanske vladavine na politički, privredni i kulturni život bosanskog elajeta do kraja XVIII stoljeća u knjizi "Bosna i Bošnjaci", Press centar AR BiH, Sarajevo, 1995., str.36, 37 i 38. Prof. dr. Jusuf Žiga: Islamska civilizacija i bosanski Muslimani, u knjizi "Bošnjačko pitanje" Uprava za moral GŠ AR BiH, Sarajevo, 1995., str.88 - 103. Avdo Sućeska : Bošnjaci u Osmanskoj državi, Arabeske, Sarajevo, 1995. Pažnji čitaoca koji želi da se upozna sa djelom velikog bošnjačkog mislioca Hasan Kafije Pruščaka šire djelo ovog mislioca u: Izabrani spisi, Veselin Masleša, Sarajevo, 1983., te studije: Amira Ljubovića: Pruščakova interpretacija uređenja države, III program radio Sarajeva, br. 24.1979. i Esad Zgodić: Studije o politici (Ksenofant, Makijaveli, Pruščak, Tito), B.H.COD, Sarajevo, 1997. godine

Austro-Ugarskoj. Otpor Bošnjaka daleko nadmoćnijem neprijatelju je bio izražen, ali je to izazvalo i novi talas emigriranja iz Bosne. Da li je već tada, ili čak ranije, započela podjela svijeta na interesne sfere?

Jer, ulazak Austro-Ugarske u Bosnu se dešava na vrhuncu sloma Osmanlijskog carstva, kada su vojni porazi učestali, a ozbiljna prijetnja sa srpske strane je bila da se Osmanlije potisnu i od strane Istoka okupira Bosna. "Ustanci"[102] u Hercegovini i Krajini su samo podstakli taj dogovoreni potez.

I još jedan elemenat treba istaći, a koji se i rijetko ističe u dosadašnjoj historiografiji: nije činom (dogovorene) okupacije od strane Austro-Ugarske Bosna baš prvi put bila prepuštena sebi. Treba se prisjetiti Dubičkog rata, te bitke za Banju Luku i vidjeti da su Bošnjaci praktično posljednja dva stoljeća bili i (jedini) čuvari Bosne. Ta tradicija vuče korijene još iz srednjovjekovne Bosne, kada su se Bošnjaci hrabro suprotstavljali svakom pokušaju osvajanja svoje zemlje. Iz te srednjovjekovne tradicije odbrane Bosne je i nastao bosanski patriotizam. Kao baštinici srednjovjekovnog bošnjaštva oplemenjenog sa bosanskom autonomijom i uglavnom prepuštenoj samoj sebi, i oplemenjeni islamom kao univerzalnim poimanjem koegzistencije i tolerancije, Bošnjaci su, skoro sudbinski određeni da se nalaze u procjepu između dva "susjedna čekića", taj bosanski patriotizam su i na pragu XX stoljeća još jednom potvrdili, razvili i produbili.

Nacionalni pokreti u Evropi zatiču Bošnjake s pogledom prepunim nostalgije, usmjerenim prema Carigradu, i čuđenja spram svog okruženja koje se sve više vezuje za svoje vjerske matice - izvan Bosne. Veleposjednici su zabrinuti za svoja imanja. U neizvjesnosti oko ponašanje nove vlasti, mnogi su pokrenuti iz Bosne. Posebno se u oblasti kulture osjećao taj šok prelaska na drugi kulturni milje.

Jedini mogući odgovori su mogli biti ili opća pasivizacija i ignoriranje novih tekovina (čega je bilo), odnosno uključivanje, ili jačanje vlastitog kulturnog identiteta. Ali, pretenzije prema zemlji Bosni su dobile konture, jer se zaokruživanje susjednih država (posebno Srbije) već počelo programirati - na račun Bosne i Hercegovine. Model je već isproban u Srbiji - u mnogim gradovima je nestalo svih tragova Bošnjaka-muslimana.

[102] Često se pod običnom hajdučijom i sitnim skandalima isticala "organizovana pobuna" nemuslimanskog stanovništva, što je podsticano posebno od Austro-Ugarske kako bi se stvorili logični razlozi za intervenciju.

Oni su jednostavno - počišćeni. To čišćenje, makar koliko bilo uvijeno u ideološko pakiranje, bilo je uvijek usmjereno da se pljačkom vrijednih Bošnjaka oduzme imanje i zemlja od stvarnih historijskih vlasnika te zemlje. O tome govori historijsko iskustvo započeto sa "srpskim ustancima", pa preko Balkanskih ratova, Prvog i Drugog svjetskog rata, kao i najnovija velikosrpska agresija. U potrebi preispitivanja istinskog vlasništva nad imovinom i u početku demokratizacije na prostoru bivše SFRJ, koja u sebi podrazumijeva privatno vlasništvo i restituciju dosadašnjih otimačina i garantiranje prava na privatnu svojinu, neki autori vide i jedan od osnovnih uzroka agresije[103] koje je Srbija započela od Slovenije do Kosova. Upravo iz straha da ne izgube imanja stečena kroz "ratni plijen," što bi se u procesu demokratizacije moralo dogoditi, veliki broj Srba se priključio fašističkoj ideji Miloševićevog režima. Navike iz prethodnih vremena i priključak JNA velikosrpskoj ideji otvorile su realne mogućnosti za novo realno nasilno proširenje. Zov ratnog plijena nimalo nije bio manje zavodljiv nego prije pedeset ili osamdeset, stotinu godina. Sa tretiranjem i (povratkom) pravih gruntovnih vlasnika oduzetog zemljišta iz ranijeg perioda realno bi bio doveden u pitanje položaj velikog broja srpskih porodica koje su se poslije svake "historijske pobjede" širile na tuđim posjedima (Vojvodina, Kosovo, pa i BiH). Otimanje od drugih je postalo dio skoro tradicionalnog (nasljednog) "prava" i realan osnov i pokriće nacionalističke mitomanije koja seže sve do proglašenja ovog naroda za "nebeski." Naravno, u drugačijoj vizuri to se tretira kao "osveta", pa time i "pravda", jer je lakše reći da si se nekome "osvetio" za neke prastare "grijehe" nego reći da si ga opljačkao, ubio ga, silovao mu kćer itd.

4.3. Bošnjaci - vlasnici zemlje Bosne (i Hercegovine)

Još jedna bosanska misterija je produkt lažnog polazišta koje je dugo vremena njegovano, a odnosi se na pitanje historijskog prava na vlasništvo u Bosni i Hercegovini. Ovo negiranje i sa Istoka i Zapada, ima za cilj da kroz falsificiranje historije oduzme polazište bosanske državnosti i autohtonost i samobitnost Bošnjaka. Tako se i na početku trećeg milenija, posebno od istočnih susjeda BiH, negiraju odluke i Drugog zasjedanja AVNOJ-a koje su potvrdile suverenost i historijski kontinuitet bosanske državnosti i granice koje su međunarodno priznate još davne 1699. go-

[103] Matija Dobrinić: Uzroci agresije na BiH, materijal pripremljen za Forum Bosna br. 1/99, Sarajevo, 1999. (materijal nije objavljen, a tekst je u posjedu Dželala Ibrakovića)

dine. ZAVNOBiH se, od strane razbijača Bosne i Hercegovine, i ne priznaje i proglašava neligitimnim. Za svaki slučaj, srpski nacionalisti su, 50 godina nakon zasjedanja ZAVNOBiH-a i usvojene historijske Deklaracije, održali svoju skupštinu, u okupiranom i od Bošnjaka i bosanskih Hrvata očišćenom Mrkonjić Gradu, na kojoj su poništili odluke ZAVNOBiH-a. Valjda računaju da se u historiji može stalno i u istom stilu vršiti njihova „ pravedna intervencija".

Od pitanja vlasništva, upravo iz navedenih razloga, napravljena je ideološka misterija koja zbunjuje sve posmatrače, jer se svi pozivaju na povijesno pravo raspolaganja određenim oblastima BiH. Inače, misterije u historiji Bosne primarno nastaju iz razloga što se historija Bosne pisala izvan Bosne, sa osnovnom namjerom da se kroz reviziju historije stvore pogodni uvjeti za sljedeće etape zacrtanog genocida i proširivanja teritorije velike Srbije. To se dešava od Ilije Grašanina, koji je 1844. godine sačinio za potrebe Kneževine Srbije interni memorandum pod nazivom "Načertanije" - plan za stvaranje velike Srbije putem osvajanja zemalja naseljenih Bugarima, Makedoncima, Albancima, Mađarima, Bošnjacima i Hrvatima. Ovaj nacrt je držan u tajnosti sve do 1906. godine. Počeo se praktično primjenjivati sa odlaskom Osmanlija kada se Srbija proširila za Sandžak koji je oduzet od svoje matice Bosne i Hercegovine. Dokument, koji se pojavio 1937. godine, bio je nastavak i dalja konkretizacija Garašaninovog projekta. Inspiriran Staljinovim i Hitlerovim progonom Jevreja Vasa Čubrilović, za potrebe jugoslovenske vlade, iznosi svoj projekat koji je nazvao "Iseljevanje Arnauta". To je obrazac kako život Albanaca učiniti nepodnošljivim i ispunjenim strahom da će se sami odlučiti da se isele ili u Albaniju ili u Tursku. A njihova napuštena ognjišta će naseliti Srbi iz Like, Krajine, kao i Crnogorci.[104]

U vrijeme postojanja srednjovjekovne bosanske države, sa svim njenim teritorijama, nema sumnje da su "dobri Bošnjani - Bošnjaci" bili

[104] Šire o historijskim obmanama i kontinuitetu fašisoidne politike u Srbiji u: Philip. J. Cohen: Srpski tajni rat: propaganda i manipulacija historijom, Ljiljan, Sarajevo, 1996., str.28-30. i posebno inspirativna studija Norman Cigar: Genocid u Bosni (Politika "etničkog čišćenja"), Bosanski kulturni centar, Insitut za istraživanje zločina protiv čovječnosti i međunarodnog prava, Sarajevo, 1998.
Sadržaj "Načertanija" (sa predgovorom izdanja iz 2002. godine kojeg je napisao Dragoš Kalajić), te Ustava organizacije "Ujedinjenje ili smrt" iz 1911. tesktova Nikolaja Velimirovića, Justina Popovića, Dimitrija Ljotića i drugih pogledati u: "Srpska konzervativna misao" (priredio Mirko Đorđević), Helsinški odbor za ljudska prava Srbije, Beograd, 2003.

historijski vlasnici zemlje (kroz vlasničke odnose vlastelinskog sistema) ili kroz "prirodni" zakon obrade i korištenja. Islam, sa njegovim dolaskom i prihvatanjem u Bosni, donosi novi elemenat vlasništva.

Osmanlijski sistem je donekle odstupio od osnovne koncepcije, pa je svaka novoosvojena zemlja pripadala vrhovnoj vlasti - sultanu. On je zemlju dodjeljivao na korištenje u jednom dosta kompliciranom sistemu takozvanih timarskih odnosa. Od početka vlasti Osmanlija, Bosna se nalazi u jednom specifičnom odnosu spram centralne vlasti. Sa stanovišta države postojao je širok stepen autonomije prvo preko bosanskog sandžaka, zatim bosanskog pašaluka i na kraju i bosanskog ejaleta. Sa stanovišta vlasništva nad zemljom i ovdje je prisutna specifičnost Bosne - u njoj je prešutno prihvaćeno nasljedno pravo nad zemljom, što nije bilo prisutno u ostalom dijelu Carstva. Taj proces je posebno došao do izražaja u XVII i XVIII stoljeću i traje do samog kraja osmanlijske vlasti.

Zatečeno stanje je prihvatila i Austro-Ugarska, a mirnodopska ujdruma oduzimanja zemlje i ekonomskog osiromašenja Bošnjaka poznata pod nazivom agrarna reforma je započeta u Kraljevini Jugoslaviji, a po ideološkoj liniji "razvlašćivanja kulaka" nastavljena u FNRJ, odnosno SFRJ. Svi ti procesi imaju jasan nacionalni predznak, pri čemu Srbi taj proces zaokružuju sa genocidnom agresijom na BiH 1992. godine. Tako je na ekonomskom planu u miru i u ratu uništen plemićki sloj bošnjačkog naroda, koji je bio objektivno jedina moćna ekonomski i kulturno-povijesna predvodnica naroda.

Kao ilustracija neka posluže podaci da je položaj veleposjednika počeo da se pogoršava u drugoj polovini XIX stoljeća, a Austro-Ugarska je pristupila fakultativnom otkupu kmetova uz davanje kredita kmetovima za otkup zemlje. Mada je taj proces tekao sporo, ipak se iz godine u godinu smanjivao broj veleposjednika. To nije bilo praćeno industrijalizacijom nego siromašenjem svih slojeva, a kraj Prvog svjetskog rata je dočekan euforično kao prilika da se raščisti sa "Turcima - zulumćarima". Nova država je tolerirala pljačke i paljevine, pa i ubistva veleposjednika od strane "solunskih boraca" ili srpskih seljaka.

Započela je otvorena pljačka nad Bošnjacima koja nije ničim sankcionirana, a država na pritužbe bošnjačke strane donosi zakon o agrarnoj reformi kojim je od vlasnika Bošnjaka "uz pravednu naknadu" oduzeto 51,60 % ukupne obradive površine u BiH. Uz to, oduzeto im je od ukupne površine BiH 6,9 % površine pašnjaka i 7,8 % površine šuma

i šikara. Tome se pridodaje i oduzetih 110.992 hektara od akcionarskih društava, fabrika i banaka, i to je preneseno u vlasništvo uglavnom srpskih 249.580 zemljoradničkih porodica.[105]

Time je bez rada i ulaganja stečeno ogromno bogatstvo i omogućen i historijski presedan da se na lahak način i silom može sve dobiti. Bez zemlje i zaposlenja je ostalo 13.818 zemljovlasnika sa oko 80.000 članova porodice. U toj državnoj hajdučiji ubijeno je blizu 2.000 Bošnjaka. Već tada započinje opet proces iseljavanja i etničkog čišćenja posebno u područjima prema Crnoj Gori i u Istočnoj Bosni.

Digresija oko pitanja vlasništva je učinjena da bi se pokazalo s čime je sve bošnjačka nacija suočena kroz svoje povijesno sazrijevanje. Bitna je činjenica da je islamska komponenta bošnjačke nacije stalno izložena napadima na području Bosne i Hercegovine. Nije cilj ovakvog posmatranja da se postfeudalni period u razvoju Bosne posmatra izdvojeno izvan opće zakonitosti društvenog razvoja, ali ostaje dokazana činjenica da je jedino spram muslimanske populacije Kraljevine Jugoslavije primijenjen drakonski metod razvlašćivanja i to uglavnom u korist srpske nacije.

Ovakvim potezom je na duži rok Bošnjacima oduzeta materijalna osnovica, što je itekako imalo odraza i na kulturno i političko ispoljavanje i nejak razmah nacionalnog preporoda Bošnjaka koji se javio u cijelom svom kulturno-povijesnom zamahu pred sam kraj XIX stoljeća. Potragu za identitetom zamijenila je potreba pukog preživljavanja i stalne strepnje zbog neprijateljski raspoloženog okruženja. Time je podstaknut proces prisilnih migracija koji Bošnjake prati kao usud. Kada tome pridodamo i činjenicu da su i kroz Drugi svjetski rat najteže borbe upravo vođene na prostoru Bosne i Hercegovine, sa naglašenim nacionalnim programima susjeda, koji su dobili i fašističku formu, kao i procentualno najveće stradanje Bošnjaka u odnosu na broj stanovnika i dalje rušenje ionako slabe materijalne osnovice - stvari postaju jasnije. Bošnjaci su ostali bez države u kojoj žive, a njima kao narodu je "određen" naziv Muslimani. Time je "proizvedena - priznata" jedna od rijetkih nacija modernog doba koja u svom nazivu nema teritorijalno "pokriće." Nema Bošnjaka, jer nema ni Bosne (i Hercegovine), uzvikuju zapjenušani susjedi pred sam kraj XX stoljeća. Hvala Bogu, ima i Bosne i Bošnjaka u njoj, dat je odgovor i u ovom ratu. Ponovo je islam odigrao presudnu ulogu, jer je bio kohezioni faktor bošnjačkog naroda, bio

[105]Pogledati šire u studiji: Ekonomski genocid nad Bosanskim Muslimanima (Mustafa Imamović, Kemal Hrelja i Atif Purivatra), MAG Sarajevo, 1993., podaci iz studije koji su korišteni u ovom radu na strani 97-100

uputa u borbi i preživljavanju, a preko islamskih zemalja i jedina značajna i bez uvjetovanja data pomoć Bosni i Bošnjacima. Ako nema Bosne i Bošnjaka zašto se iz pokušaja u pokušaj angažiraju tolike vojne snage i tolika mašinerija da unište nešto čega „nema"?

5. MUSLIMANI I BOŠNJACI - UNIVERZALNOST I PRAGMATIČNOST

Koliko god u prvom kulturno-povijesnom preporoditeljskom talasu bilo dilema o tome kako imenovati narod, čiji realitet postojanja ne negira niti Austro-Ugarska, a vidjeli smo ne mogu ni susjedi uprkos silnim upinjanjima, čini se da je i problem imenovanja definitivno razriješila povijesna praksa. Ideja reafirmacije bošnjaštva je započela još u vrijeme Osmanske vladavine u vrijeme Osman Šerif Topal-paše, a bošnjaštvo kao interkonfesionalni pojam ističe i zvanična Austro-Ugarska kroz Kalayeva nastojanja u formiranju bošnjačke nacije. Zato se sa današnjeg vremena doima dalekovidno - romantičarskim pokušaj Mehmed-bega Kapetanovića Ljubušaka i osnivanje "Bošnjaka". Još će mnogo ranije, 1842. godine, Matija Mažuranić istaći da se u Bosni **"krstijani ne smiju zvati Bošnjaci, kada se reče Bošnjaci, onda Muhamedovci samo sebe razumiju, a krstijani su samo raja Bošnjačka, a drugačije Vlasi. Bošnjaci i Osmanlije, premda su Muhamedovci i jedni i drugi, opet se mrze strašno kao prava nebraća"**.[106]

Naziv Bošnjaci (Bosnaklar, Bosnak taifesi, Bosnalu tazimi, Bosnal karm) koristi i turska administracija. Husein Kapetan Gradašćević u pismu austrijskom caru iz 1832. godine koristi termin "bosanski narod" za muslimane.[107]

Razumljivi su razlozi zašto ideja bošnjaštva kao nacionalnog pojma za bosanske tada muslimane nije dobila podršku. Zbunjenost i strah koji se pojavio sa dolaskom Austro-Ugarske imao je o svoju "pripremu" u jed-

[106]Matija Mažuranić: Pogled u Bosnu ili kratki put u ovu krajinu učinjen 1839- 1840. drugo izdanje, Zagreb, 1928., str.53.

[107]O pokretu za autonomiju Husein kapetan Gradašćevića preporučuje se studija Ahmeda S. Aličića : Pokret za autonomiju Bosne od 1831. do 1832. godine, Orijentalni institut u Sarajevu, Sarajevo, 1996.

nom za ovaj narod strašnijem događaju i još za "turskog vakta": kada je Omer paša Latas (Mihajlo Latas, Srbin iz Like koji je primio islam u 22. godini života) zarad zavođenja reformi izvršio sječu glava bosanskog (bošnjačkog) plemstva kada je preko 1500 aga i begova što zatvoreno, što otpremljeno u Stambol i istovremeno ubijeno 6000 vojnika.[108]

Brojni Bošnjaci su sa svojim porodicama raseljeni širom turske Anadolije, a njihova imanja u Bosni opljačkana. To je bio šok koji je i u kulturnom pogledu značio potpunu dezorijentaciju koju nije moglo spriječiti ni okupljanje za otpor Austro-Ugarskoj. Poniženje je doživljeno od Turske za čije interese su Bošnjaci "natopili svaki grm u Ugarskoj, Hrvatskoj, Dalmaciji, Srbiji i južnoj Rusiji, u ponosnoj Bosni i junačkoj Hercegovini".[109]

Poniženje je stiglo drugo - mnogo veće. Osmanlijsko carstvo se povuklo iz Bosne i Hercegovine predajući je Austro-Ugarskoj. To će na duži period ostaviti Bošnjake u jedinoj zaštiti koja im je preostala - u vjeri, videći samo u islamu pozitivne vidove identifikacije. Pripadanje univerzalnom pojmu ummeta Muhammeda a.s. i shvatanje islama i kod jednog broja domaćih teoretičara (koji islam posmatraju u smislu da jezik, rasa, zemlja i država ne određuju pripadanje islamu - naprotiv islam[110] pripada čovječanstvu i nije "religija" u njenom kršćanskom poimanju) što daje "neoborivu" podlogu da se taj narod može zvati samo Muslimani (bolje veliko nego malo slovo "M"). Kod Bošnjaka je prisutna svijest o pogubnosti onoga što se naziva Arabizam koji je sa svojim nacionalističkim pristupom širenju islama uzeo sebi i "eskluzivitet" pravovjernosti. Toga ima i dan-danas u misionarstvu i kontaktima, čega su se Bošnjaci u to najbolje mogli uvjeriti u toku odbrane od agresije i nakon nje. Pri tome se pokušava u BiH nametnuti i prakticiranje islama na „uvozni način" ne uvažavajući kulturoške i tradicijske oblike koji su tipično bosanski i bošnjački i koji su se kroz historiju kao takvi potvrdili i ukorijenili.

"Nacionaliziranje" muslimana po državnoj pripadnosti (Iračani, Turci, Afganistanci, Libijci, Sirijci, Palestinci...) donijelo je krupne probleme u provođenju autentične islamske ideje i stvaranja ummeta na tim

[108] Enciklopedija Jugoslavije, tom V, Zagreb, 1962., str.152.
[109] Safvet beg Bašagić: Kratka uputa u prošlost BiH, Sarajevo, 1900., str.152.
[110] Rusmir Mahmutćehajić: Bošnjaci i/ili Muslimani !?? u knjizi Atifa Purivatre, Mustafe Imamovića i Rusmira Mahmutćehajića: Muslimani i Bošnjaci, Muslimanska biblioteka, Sarajevo, 1991. Jasna Bakšić-Muftić: Identitet Bošnjaka u regionalnom kontekstu, "Ljudska prava", br. 1-4, god. III, Sarajevo, 2002., str. 62-69.

principima koji bi, objedinjen, bio značajan faktor u svijetu. Međutim, neuvažavanje historijske realnosti ne može pomoći - nego samo odmoći širenju povijesno - kulturne zbilje islama. Kroz stanje u kojem se nalaze Bošnjaci prošle su skoro sve zemlje gdje postoje muslimani, izloženi kolonijalnoj eksploataciji i naturenim međusobnim sukobima koje je inicirao kolonizator – uglavnom sa Zapada.

U tom smislu treba posmatrati i stanje svijesti Bošnjaka na razmeđu XIX i XX stoljeća. Bili su suočeni sa dekadencijom Osmanlijskog carstva, čak i drakonskim mjerama izvršenim nad njima od strane tog istog Carstva. To je bio period kolonijalizacije većeg broja islamskih zemalja od strane Zapada čime se, u vrijednosnom sudu, ummet suočio sa krizom pobjedonosne identifikacije, neriješenim feudalnim odnosima, nedefiniranim vlastitim stavom i učešćem u nadolazećem valu naučno-tehničke revolucije koja im je bila nepoznata i neprijateljska jer je bila "nevjernička" - po svom izvoru. Sve je to izazvalo odbojni stav i ukalupljenje u ljušturu vjere kao predanosti, tretiranju teškoća kao iskušenja i pribježište islamu kao jedinoj sugurnoj i mirnoj luci utjehe na uzburkanom moru događaja i islamu, kao jedinom čvrstom faktoru i osjećaju identifikacije.

To je proizvelo prvi muslimanski kulturni preporod, koji će omogućiti uvjete za obnovu "duhovne energije" i pripremi Bošnjaka za mnogo teža iskušenja u budućnosti koja će biti prijetnja fizičkom nestanku.

Zato je i časopis "Bošnjak" i njegov osnovni (probosansko-bošnjački) koncept neprihvaćen, jer je išao pomalo i ispred vremena, a i kroz sam naziv je nosio bliskost sa vladom koja se i tada i još za dugo dugo tretirala kao tuđinska. Zar onda treba da čudi što se iz redova bošnjačke inteligencije formira "Napredni Musliman" koji 1900. godine pokreće prvi muslimanski književni časopis "Behar", a tri godine kasnije osnovano je kulturno-prosvjetno potporno društvo "Gajret", sportsko "El-Katmer", zanatlijsko društvo "Hurijet", MAD "Zvijezda" u Beču, islamska dioničarska štamparija, prva muslimanska trgovačka i poljodjelska banka, list "Ogledalo", mnoge čitaonice, klubovi i trezvenjačka društva. Tako se već 1908. godine bilježe čak 129 različita društva i institucije sa muslimanskim obilježjem u Bosni i Hercegovini.

Uprkos tome što je bošnjačka inteligencija (vođstvo naroda) bila desetkovana progonima i ubijanjem, ipak je bošnjački odgovor bio u duhu neuništivosti genija naroda. Značajnu ulogu u tom prijelaznom periodu

ima pokretač lista "Bošnjak" Mehmed-beg Kapetanović Ljubušak koji pored spisateljskog rada doprinosi afirmaciji narodnog jezika i narodne tradicije na bazi zapadne pismenosti. U tu grupu velikana kraja XIX i početka XX stoljeća mogu se ubrojati i: Safvet-beg Bašagić, Edhem Mulabdić, Jusuf-beg Filipović, Mustafa Hilmi Muhibić, Mustafa Hilmi H. Omerović, Esad Kulović, Mustaj-beg Fadilpašić, Ibrahim-beg Repovac, Ibrahim-beg Bašagić, Esad Uzunić. Predanim radom i "narodnim priključkom" novoj civilizaciji započelo je stvaralaštvo koje je iznjedrilo i jednog reis-ul-ulemu Džemaludina ef. Čauševića, koji uz Muhameda Pandžu prevodi Kur'an. Inače, prvi prijevod Kur'ana Časnog na slavenske jezike je izvršio Miodrag Ljubibratović 1895. godine. Značajna je za ukupnu bošnjačku kulturu i pojava Mehmeda Handžića (filozofija, teologija, literatura).

BEHAR

List za zabavu i pouku

SARAJEVO

Našim čitateljima i suradnicima

Behar iz 1900. godine

Prvi novinari su Mehmed Hulusi (urednik "Neretve" Mostar, "Vatana" Sarajevo) i Mehmed Šakir Kurtćehajić ("Sarajevski cvjetnik"). Dr Ahmed-beg Defterdarević je 1898. godine prvi Bošnjak doktor pravnih nauka, a medicinskih nauka je 1906. godine postao Bošnjak dr Mustafa Denišlić. Prva žena ljekar, sa diplomom, je bila dr Ševala Zildžić Iblizović, Suljaga Salihagić je prvi Bošnjak inženjer, Muhammed Bekir Kalajdžić je osnovao prvu bošnjačku štampariju. U oblasti pedagogije i metodike ističe se rodonačelnik Hamdija Mulić. Zahid Nalić je prvi operni pjevač, a

Bahrija Nuri Hadžić, sopran evropskog glasa - završila Muzičku akademiju u Beču. U historiografiji nezaobilazan je Hazim Šabanović, a tu su i Hamdija Kapidžić, u orijentalnoj filologiji dr Šakir Sikirić...[111]

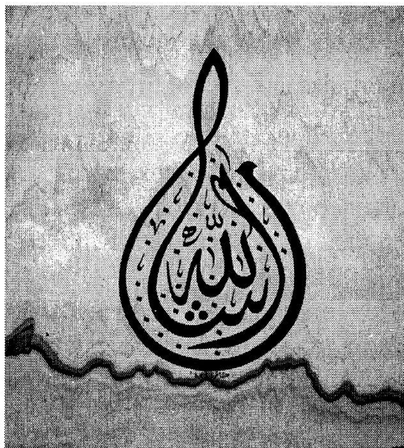
Časopisu "Bošnjak" i inače konceptu obnove bošnjaštva se najviše zamjera elitizam i oslanjanje na plemstvo. Austro-Ugarska narod naziva Muhamedanci ili Muhamedovci. Osman Nuri Hadžić u 11-broju "Behara" od 01.10.1900. godine objavljuje članak "Muslimani, a ne Muhamedanci - Poslanik, a ne prorok i propheta - jedan prijedlog". Od te 1900. godine nije se daleko odmaklo u imenovanju "muhamedanaca", odnosno imenovanjem Poslanika islama za "proroka" ni početkom XXI stoljeća kada su objavljene uvrjedljive karikature Poslanika u Danskoj i to je imenovano "ljudskim pravom i slobodom".

Nakon tog perioda, nove vlasti i publicistika, štampa, a i narod prihvataju termin musliman i kao vjersku, etičku, pa i nacionalnu oznaku. To je i zvanično "priznato" u SFRJ (1968.) kada narod dobiva i veliko slovo "M" (Musliman), ne kao šesta baklja na grbu SFRJ, nego je tada promijenjena formulacija da šest baklji predstavlja šest republika što zvanično znači da Muslimani nisu priznati kao nacija. Vera Kržišnik Bukić ističe da je nakon što se obratio sa pritužbom Vladi DFJ i na zasjedanju Ustavotvorne skupštine nove jugoslovenske države u Beogradu još 1946. godine Husein Čišić, građansko liberalni poslanik iz Mostara, vizionarski tražio da se „slavenski osviješćeni" muslimanski narod u Bosni i Hercegovini prizna u svom bošnjačkom nazivu i da se uz petu stavi u grb nove države i šesta baklja. To je naišlo na odlučno odbacivanje vladajućih komunističkih ideologa, a građanska inicijativa jednog od rijetkih poslanika Ustavotvorne skupštine koji nije bio član KPJ je „nagrađena" njegovim prijevremenim penzionisanjem![112]

Zanimljivo je svakako, a i nedovoljno istraženo, da je jedno u svojoj suštini ateistički obojeno društvo, kakvo je bilo socijalističko, dalo ime narodu koje je tipično vjersko ime. Uz to muslimani u BiH i SFRJ su u odnosu na sve muslimane u svijetu od 1967. do 1993. godine jedini imali veliko slovo **"M"**. Posebni neki muslimani (Muslimani)! U islamskom dogmatskom smislu sve događeno predstavlja Božije određenje, pa i u ovoj činjenici treba tragati za dubljim razlozima zašto je to baš tako bilo. Veliko iskušenje i velika milost prema **Muslimanima** u BiH!

[111] "Bošnjaci i bošnjačka kultura", Zbornik referata sa promocije KDB "Preporod" München, 1994. Iz priloga dr Nazif Veledar: Bosna i znameniti Bošnjaci str.12-24.

[112] Vera Kržišnik Bukić: Bosanski identitet, Bosanska knjiga, 1997., str. 40.

I u XXI stoljeću Bošnjaci ispisuju novim likovnim izrazima Poruke iz tradicije islama[113]

Bošnjak postaje ponovno historijsko ime najbrojnijeg BiH naroda 1993. godine na Bošnjačkom saboru u toku najžešće agresije, a zvanično kao ustavna kategorija Daytonskim mirovnim sporazumom za Bosnu i Hercegovinu 1995. godine.[114]

5.1. Povijesno-kulturno samopronalaženje i potvrđivanje Bošnjaka

Sa kulturno-povijesnog stajališta često se među domaćim (ali i stranim) autorima variraju, s vremena na vrijeme, dileme koje govore o tome gdje su "greške" u dosadašnjem imenovanju nacije Bošnjaka. Od onih negatorskih - da u Bosni i nema "trećeg" naroda, relativno i najbrojnijeg, pa do traženja " greške u klasnim problemima" u šta će uvrstiti i otpor "bogataških kulaka" Bosne i Hercegovine sprovođenju reformi feudalnog sistema Osmanlijske carevine. Ili, da je "nedostatak inteligencije" doprinio da se ne "prepozna" smjer društvenih kretanja Evrope. Te dileme idu do toga da ističu da nije bilo "odlučnosti i pameti" da se ranije profilira jasan nacionalni program.

[113] Ćazim Hadžimejlić, doktor u oblasti povijesti kaligrafije, Izložba u Centru za kulturu i obrazovanje Tešanj, 2007. Katalog sa izložbe

[114] Kao osnovica je za ovu raspravu poslužila cit.knjiga "Muslimani i Bošnjaštvo", a šire pogle[illegible] Atif Purivatra: Nacionalni i politički razvoj Muslimana, Svjetlost, Sarajevo, 197[illegible] Ibrahimagić: Bosna i Bošnjaci, cit.djelo

Sva ova razmišljanja podilaze proizvedenom razmišljanju o muslimanima - kao pehlivanima, *"ljudima koji znaju šta nisu, a ne znaju šta jesu"* itd. Međutim, zašto se ne bi postavila drugačija teza: da je historijsko sazrijevanje bošnjačkog naroda moralo proći sve sudbonosne faze do sazrijevanja u narod kao historijski subjekt pri čemu je jedina zaštita bila pouzdanje u Boga, pa i u trenutku suočavanja sa potpunim nestankom, kao najvišim vidom iskušenja, kada se za kratki vremenski period sublimira cijelo dotadašnje povijesno iskustvo. Prolazak kroz tu probu, uz sve žrtve, jeste, svakako, najvažnija ovjera povijesnog prisustva bez ikakvog političkog dekreta. I "vratio" se narod pod imenom Bošnjaci na najbolji mogući način na povijesnu scenu kada postaje faktor odlučivanja i subjekt rušenja ograda u koje je guran pod firmom "opredijeljenosti."

I povijesno svjestan da u sebi (generičkom biću kao nacije) ima jaku samosvijest o pripadnosti svojoj teritoriji, svojoj historijskoj tradiciji, svojoj kulturi (kojom se može samo ponositi), svome jeziku i, što je najvažnije, svojoj vjeri. A ako se i ne uklopi sasvim u sve to, osjećaj pripadnosti i afirmativne identifikacije je jasan. I nestalo je zbunjenosti. I inferiornosti. I krivnje. I najveći dio Bošnjaka zna da su i muslimani. Sa tom činjenicom se baratalo i na bečkom i budimskom dvoru, baš kao što je i u Stambolu bilo poznato da su ti muslimani u Bosni i Bošnjaci. To sada znaju i Beograd i Zagreb. Zato je naziv (M)musliman u vrijeme okruženja Austro-Ugarske, kraljevine Jugoslavije, NDH i Trećeg Reich-a, ali i u ateističkoj Jugoslaviji bio zaštitni znak dijela ummeta u Bosni.

To je bio naziv koji je opominjao i okruženje, ali i Bošnjake na njihovu suštinu. Od stepena prisustva islama u tim Bošnjacima zavisio je i njihov opstanak, baš kao što je jasno da je i u drugim zemljama istinsko upražnjavanje islama kao života tih zajednica i naroda bio uvjet prosperiteta ili propadanja. Pad je uvijek bio praćen i sa odstupanjem od univerzalnih poruka cjeline islama i to je ono što je zajedničko i univerzalno i što je suština cjeline Objave. U Bosni se kroz odrođavanje Bošnjaka, odstupanje od islamskog morala, islamskih obaveza, islamskog poimanja svijeta, gubila i Bosna kao pradjedovski zavičaj i utapljala se u vizije koje je nametala okolina. Zato su deplasirane rasprave o tome šta bi bilo da je bilo. Realitet svjetsko-historijske scene jeste nacionalno (državno) zbijanje i to je ovodunjalučko stanje realiteta.

S njim se mora suočiti i bošnjačka nacija koja mora biti organizirana i kao "odbrambena", "kulturna", "politička", "privredna", "teritorijalna", ali i kao "muslimanska" zajednica. To je za Bošnjake uvjet opstanka.

Ovo posljednje -"muslimansko" podrazumijeva u sebi i sve drugo, ali uvijek uvažavajući evropsko okruženje i spremnost spoznaje svega onog što se dešava i što se sprema za dešavanje oko Bošnjaka. Ne smije nikada više biti nespremnim za novi pokušaj genocida. To podrazumijeva permanentno učenje kao bitnu odrednicu islama. Također i kulture u smislu i poimanju te riječi kakvo iznosi R. Garodi: "Kultura je način na koji jedna ljudska zajednica živi i reguliše svoje odnose sa prirodom, sa drugim ljudima i sa Bogom i te odnose prenosi u nauku, tehniku i umjetnost, u svoj privredni život i svoje ustanove". *To znači živjeti islam ne samo u njegovim tradicijama, nego u njegovim principima, u duhu, to znači: ne zaboraviti nikada da, suština vjernosti ognjištu predaka nije u čuvanju njihovog pepela, nego u (stalnom) prenošenju plamena*.[115]

5.2. Bošnjaci kao narod i ljudska zajednica

Bošnjaci su prihvatili Objavu islama i na tragu njene povijesno-kulturne komponente izgrađivali savremenim rječnikom rečeno - nenacionalni stav, smatrajući se dijelom ljudske zajednice u najširem smislu te riječi.

Iz tog stava je izvirala i tolerancija spram drugih naroda (muslimani Bosne su uvijek htjeli da s njima budu u dobrim komšijskim odnosima i da se međusobno bolje upoznaju). Otuđa je izvirao i merhamet bošnjački, jer oprost i dobročinstvo su kategorije nezamjenjive u suštini islama. Ali, dugi asimilatorski procesi su otupili također bitnu osobinu - oprez, što je doprinijelo da se kroz nametnute iluzije sagledava realnost i kao poželjan faktor se nudilo i nudi udaljavanje od islama. A oduzeti nacionalnom biću Bošnjaka islam, približava uvijek ovu naciju pogubnom samouništenju i pitanju golog opstanka.

Upravo problem svih dosadašnjih agresija na Bosnu i Hercegovinu je bio vezan za ignoriranje realnosti Bosne u kojoj nema "neopredijeljenih" ljudi ili nekih ljudi "uopće" nego jedan povijesno utemeljen narod koji je davao uvijek valjane odgovore na izazove vremena. Nadahnut visokim moralom nije htio da bude ni granična crta, ali ni precrtan, niti podcrtan. Svojatan i negiran, posebno u oblasti kulture se uvijek i iznova prepoznavao, iznoseći pred lice cijelog svijeta djela neprevaziđene ljepote. Nekada je ta djela potpisivao i Bošnjak koji se silom prilika i sticajem okolnosti izjašnjavao i kao Srbin i Hrvat (javno, ali dušom nikako), ali se više od te formalnosti ispoljavala senzibilna duša muslimanska koja se kroz djelo prepoznavala i ostala zauvijek zabilježena. Upravo zato što nikada Bošnjak svoju nadmoćnost nije glorificirao do nivoa nacionalizma, nego to shvatao kao primjer "raznovrsnosti", davanja vlastitog pečata "da bi ga drugi upoznali" to je izazivalo "zavist" i svojatanje tog istog Bošnjaka ili pokušaje njegovog zatiranja. Da bi bošnjački narod opstao u okruženju u kojem se nalazi, to je pokazala i ova rasprava, on mora razvijati duh tolerancije kroz isticanje svoje samobitnosti.

[115] R. Garaudy: Živi islam, op.cit.str.114, a o povijesno-kulturnom aspektu islama šire vidjeti kod dr Jusuf Žiga: Uvod u sociologiju kulture, Bosanski kulturni centar, Sarajevo, 1995. godine "Islamska civilizacija i bosanski Muslimani", cit.knjiga "Bošnjačko pitanje" i u istoj knjizi isti autor "Sociološko-kulturološki aspekt u sagledavanju nacije", što su bile značajne upute za ovaj rad.

Prevazilaziti osjećaj inferiornosti, ali ne na račun vlastite dominacije. Historija pokazuje da samo s takvim duhom nikada nije bilo genocida od strane Bošnjaka niti pokušaja činjenja organiziranog zločina spram drugih, što (opet) pokazuje duh islama koji izvire iz takvog ponašanja gdje se polazi od najuniverzalnijeg stava da unaprijed nema prednosti niko iznad onog drugoga u kojem se i sâm ogleda.

To je duboko antinacionalistička i antirasistička orijentacija, koja po našem mišljenju, ne sprječava organiziranje u naciju kao mogućnost vlastitog samoodbrambenog mehanizma da bi se bilo spremno na trenutak kada nebošnjak utvrdi da ima prednost nad Bošnjakom i da bi taj isti Bošnjak bio spreman da se državno organizira, da bude subjekt, a ne igračka u rukama moćnih.

Savremeni stepen razvoja ljudske zajednice ne daje još ni nagovještaje formiranja istinske ljudske zajednice, kao jedinstva različitosti i slavljenja veličine Božijeg stvaranja, a samim time i različitosti kao bitne odlike tog stvaranja. To je posljednji genocid nad Bošnjacima upravo potvrdio, da je barbarizam krstaških ratova i sredstava inkvizicije kao i evropske i svjetske ravnodušnosti, sasvim isti, ako ne i gori, kao u vrijeme srednjovjekovnog proganjanja Bošnjaka ili ubijanja muslimana i Jevreja Španjolske. Zato je Bosna primjer jednog stanja posrnulog, i razjedinjenog, i u nemoral ogrezlog, svjetskog poretka, ma koliko se "novim" prikazivao. Primjer je BiH u mnogo čemu. Hagg je samo treptaj Strašnog Suda zbog kontinuiranog zločina nad Bosnom i Bošnjacima. I zločina nad islamom u tim Bošnjacima, prije svega. Zločina nad životom samim, a u kojem se natječu napadači na Bosnu stoljećima.[116]

[116] Pored brojnih izdanja o barbarskom genocidu i urbicidu nad Bosnom i Bošnjacima osnovicu za ovakav stav nalazimo i u dokumentima objavljenim kod stranih autora. Uporediti: Roy Gutman: Svjedok genocida, Vijeće kongresa bosanskomuslimanskih

6. AKULTURACIJA, SINKRETIZAM, MULTIKULTURNOST

Tema o (ne)mogućosti zajedničkog življenja u BiH postala je izuzetno aktuelna upravo u vrijeme pred posljednju agresiju (1992- 1995.), kao i u toku trajanja agresije i nakon potpisivanja Daytonskog mirovnog sporazuma za BiH. I što je sasvim normalno za zbivanja na Jugoistoku Evrope, rasprave su kanalizirane sa očiglednih slučajeva agresije i genocida na kulturološka pitanja. Na tom planu se naglašavaju kulturno-povijesni elementi i "dokazi" koji su trebali da potvrde unaprijed sročeni cilj takvih tekstova. I da posluže opravdanju rata i njegovih metoda kroz navodnu "vjekovnu mržnju", "međusobnu netrpeljivost" i, u krajnjem slučaju, "nemogućnost zajedničkog življenja" ili "konačnog historijskog razgraničenja". Pri tome su, zavisno od dnevno- političkih potreba, navođeni razlozi poput "historijskih", "religijskih", "civilizacijskih" itd. itd. To je sferu realnog fašizma, koji je bio na djelu u svim svojim elementima, pretvaralo u "intelektualnu raspravu" koja je pred svijetom trebala da zamaskira napad jedne države na drugu i brutalni pokušaj zatiranja i države BiH i Bošnjaka u njoj. Pri tome je jasno da su se upravo kulturno-povijesni faktori profiliranja nacionalnog bića Bošnjaka našli na udaru bestijalnog poništavanja sve do sistematskog ubijanja Bošnjaka.

Već je istaknuto da je "bošnjački genij" u svom historijskom trajanju proizvodio povijesno bivstvovanje "dobrih Bošnjana" i u vrijeme inkvizicijskog progona bogumilstva, kao svojevrsnog opozicionog faktora spram Rima i Vizantije, iznjedravajući povijesnu individualnost bosanskohercegovačke egzistencije. Taj nukleus čini ono što je prepoznatljivo kao bosanski specifikum, posebno kada je riječ o utisku stranca

intelektualaca, Sarajevo, 1995. i Etničko čišćenje - genocid za Veliku Srbiju, Dokumenti društva za ugrožene narode, Bosanski kulturni centar, Sarajevo, 1996., te posebno Francis Anthony Boyl: Bosanski narod optužuje za genocid, Institut za istraživanje zločina protiv čovječnosti i međunarodnog prava, Sarajevo, 2000.; Smail Čekić (ur.): Genocid u Bosni i Hercegovini, 1991-1995: zbornik radova Međunarodnog kongresa za dokumentaciju genocida u Bosni i Hercegovini, 1992-1995., održanog u Bonu od 31. augusta do 4. septembra 1995. godine, Institut za istraživanje zločina protiv čovječnosti i međunarodnog prava, Sarajevo, 1997.

koji dolazi u BiH, ili, pak, kada ljudi iz Bosne odlaze izvan BiH. Oni su "Bosanci" (i Srbi i Hrvati) čak i nakon agresije i u Beogradu i Zagrebu, odakle jesu pokušaji uništenja tog nukleusa uvijek bili najizraženiji.

Ta zasebnost i bosanske državnosti i ljudi koji tu žive, opstoji kontinuirano sa manje ili više intenziteta i nju primjećuju svi dobronamjerni. Naravno, ta zasebnost traži u BiH preispitivanje svih vezivnih povijesno-kulturnih vrijednosti i jasnu tipologiju koja može biti vezivno tkivo za narednu reintegraciju Bosne i Hercegovine. Ovo je vrlo bitno ako se ima u vidu da je sva silina retrogradnih procesa, koji su se na svim poljima desili u posljednjoj agresiji, planirana i realizirana od strane istočnih Bosninih susjeda, ali i pomognuta od strane njenih zapadnih susjeda.

Posljednja agresija i genocid je možda najbolji primjer pokušaja potpunog nasilnog poništavanja bošnjačkog toposa (čija je bitna odrednica islam) i ostvarivanja etničkog čišćenja kao novog elementa prinudne akulturacije geografskog prostora i izmjene njegove povijesno-kulturne utemeljenosti.

Pitanje koje se samo nameće, a kojeg postavlja dr Hidajet Repovac[117] je da li je postojala "multikulturnost" i samim tim i koji kulturni tipovi su je činili u BiH, odnosno koliko je ko od pretpostavljenog većeg broja kulturnih tipova u BiH ulagao u taj vezivni tip multikulturnosti. Jer, sâm čin agresije, način njenog izvođenja i veliki broj domaćeg stanovništva među izvršiocima, posebno sa srpske strane, govore da je bilo različito učešće u tom vezivnom tkivu. Odnosno, da proširimo, intenzivno se radilo na razgradnji onoga što je bilo kao spoj različitosti izražene povijesne individualnosti u formi bošnjačkog ili bosanskog naroda prisutnoj kroz historiju.

Dakle, kada je riječ o Bosanskim Hrvatima ili Bosanskim Srbima, dva povijesno nesumnjivo i iz bošnjačkog bića (da ne bude zabune, ovdje se, isključivo, misli na srednjovijekovno poimanje "dobrih Bošnjana") izvedena konstituenta BiH u njenom trajanju, njihova izloženost procesima akulturacije od strane Beograda i Zagreba, u jednom dužem periodu, se u ovom ratu iskazala sa gotovo samoubilačkim porivima identifikacije sa mržnjom prema Bosni i Bošnjacima. Ali "bošnjački genije" je i ovdje ispoljen jer nisu fašističke tendencije uhvatile sve slojeve srpskog i hrvatskog naroda u BiH (što je dokaz u kontinuitetu ideje BiH). Istovremeno je ovaj genocidni proces, čiji je cilj bio prinudna i nasilna akul-

[117] Hidajet Repovac: Da li je moguća BiH multikulturalnost, "Odjek", broj 2/95, Sarajevo, 1995. str.5

turacija i ljudi i prostora, izazvao "kulturnu rezistenciju"- otpor (Bastid)[118] čiji su nosioci bili upravo Bošnjaci, uz nezamjenjivu i nemjerljivu ulogu nacionalnih nebošnjaka (Srba, Hrvata i ostalih), ali koji su kao i Bošnjaci vezani državnim patriotizmom za BiH – i zato i svojim primjerom svjedoče o Bosancima i Hercegovcima kao multilateralnom narodu BiH.

To se ogledalo u organiziranom otporu, prije svega na vojnom planu, a koji je u sebi imao duboko povijesno-kulturni aspekt odbrane bosanskohercegovačke individualnosti i u državnom i povijesno-kulturnom smislu. Sama agresija je sve tabu teme, uvriježene stereotipe, zablude i namjere svih sudionika, uključujući i pojedinačne države i cijelu međunarodnu zajednicu, izbacila na površinu.

Tako je ogoljen stav i sa tretiranjem islama, koji je dio unutarnjeg sopstva Bošnjaka, onih Bošnjaka koji su prihvatili islam kao element identifikacije zadržavajući teritoriju, kulturu i jezik bosanski, kao dio te identifikacije, a s obzirom da se to sopstvo našlo izloženo uništenju, i sam islam je postao sastavnim dijelom ukupne odbrane bosanskohercegovačkog individualiteta. Islam kao dio tog individualiteta posebno je prisutan kod Bošnjaka, ali bi sasvim sigurno bilo izuzetno značajno da se u ukupnoj analizi i istraživanjima, koja su neophodna, dođe do relevantnih podataka koliko je izraženo kulturno-povijesno prisustvo islama i u BiH, ali i Srbiji, Crnoj Gori, pa i Hrvatskoj, ostavilo uticaja u ukupnim procesima dodira kultura, civilizacija, sinkretičkih elemenata i onoga što se u popularnom žargonu naziva "susret Istoka i Zapada".[119] Ta višesmjerna susretanja, i na globalnom svjetskom i evropskom planu, pa i na mikrolokalitetu BiH, govore u prilog teoriji koja proističe iz islama - da je čovječanstvo jedinstven rod, da su različiti narodi i plemena samo različiti modeli boljeg upoznavanja, spoznaje bogatstva različitosti kao prednosti, a ne nedostatka. Da je Bog Stvoritelj - Jedan i Jedini.

Ljudsko vjerovanje i utemeljenost tog vjerovanja na univerzalnim principima najbolji je središnji stub objedinjavanja ljudske zajednice.

Agresija na BiH na pragu XXI stoljeća samo je dokaz da je proces "beskrajnog razvoja" koji se vodi pod okriljem "nauke" došao do praga kada se postavlja pitanje smislenosti daljeg opstanka "civilizacije". Svijet

[118] Pogledati šire dr Miloš Ilić: Sociologija kulture i umetnosti, op.cit. str 35-39.

[119] Zanimljiv je podatak kojeg iznosi Abdulah Škaljić: Turcizmi u srpskohrvatskom, hrvatsko srpskom jeziku, Sarajevo, 1973., da se u SH-HS jeziku nalazi 6878 turcizama iz različitih oblasti života.

je danas "globalno selo" i sa modernim tehničkim unapređenjima u oblasti komunikacija, ali i sa proizvodnjom i postojanjem zastrašujućih arsenala za ubijanje prosto je upućen na objedinjavanje u čovječanstvo. Princip moralnosti i dobra, kao jedini valjani temeljni princip objedinjavanja, nažalost, danas se nalazi možda dalje nego što je to bilo u nekim drugim "civilizacijama" u povijesti ljudskog roda. Zato stvaralačko posmatranje islama, u globalnim okvirima i na primjeru BiH, gdje je sasvim sigurno mnogo teže biti musliman nego u tradicionalnim islamskim zemljama, mora biti mogućnost susretanja. Koliko god se ne mogu nijekati određene specifičnosti i sinkretički elementi u opstojanju islama u BiH, koje se u ogledalu historijskih zbivanja i neprijateljskog okruženja mogu smatrati gotovo za zanemarljive,[120] toliko je i uporno insistiranje na njima odstupanje od osnovnog. A to osnovno se nalazi u činjenici da se islam održao u stvaralačkom tumačenju i kao nezaobilazna komponenta vlastitosti i osobitosti Bošnjaka.

I u Bosni Zapad pokušava da nađe elemente kojima pruža ruku i jedini "problem" i "mogućnost" razrješenja uključenja Bošnjaka u "evropske civilizacijske tokove" vidi u odbacivanju "ekstremnog islama". Kao i u svim drugim zemljama, gdje je islam značajnije prisutan, i ovdje se analizira "multikulturnost" i "multikonfesionalnost" i položaj "građanskih grupacija" i ostvarivanje ljudskih prava. Pri tome se naglašavaju elementi sinkretizma, ne da bi se pokazao kontinuitet ljudske zajednice, nego da bi se dokazala "neautentičnost" islamskog. Kao da je ljudska povijest jednih - original, a kod drugih - falsifikat! Još malo pa će se tražiti zaštita "autorskih prava" i na Božije Objave od strane ljudi!? I dok se, donekle, Zapad i miri sa projekcijom islama kao "umjerene religije" i njenim prebacivanjem u polje "privatnosti" i njegove "odvojenosti od države i politike, pa i kulture", dotle se islam kao načina života i pogled na svijet najčešće tretira kao sfera "islamskog fundamentalizma". Tako ONO "specifično" i u prakticiranju islama i u BiH izaziva simpatije, jer to "specifično", ustvari, liči na evropski pogled na svijet (upotreba alkohola i droge među Bošnjacima, moderno odijevanje, evropski način života i odbacivanje tradicije itd.). Naravno, često se, u duhu vladajućeg evropocentrizma, nekritički ističe da je to i **jedini** pogled na svijet koji bi se mogao nazvati "civilizacijskim".

[120] Šire o ovoj temi vidjeti u cit.djelu Muhameda Hadžijahića: Porijeklo bosanskih Muslimana, kao i isti autor: Sinkretički elementi u islamu u BiH, Prilozi za orijentalnu filologiju, Orijentalni institut u Sarajevu, 28-29/1978/79. kao i već cit.djelo grupe autora: Islam i Muslimani u Bosni i Hercegovini.

6.1. Povijesno-kulturna "disidentska vertikala" Bosne i Bošnjaka

U BiH se uvijek povratak stvaralačkom čitanju autentične poruke vjere islama može posmatrati kao povijesno zrijenje Bošnjaka u svim prijelomnim trenucima i najčešće je takav stvaralački pristup (samo)propitivanja i uvjet opstanka.

Dokaz tome je opstanak Bošnjaka u uvjetima programirane stogodišnje asimilacije i pokušaja proizvođenja od Bošnjaka i neopredijeljenih individua ili eventualno samo "vjerske skupine". O tome govore i brojna djela objavljena u ratnom i poratnom periodu koja znače i dio kulturne rezistencije, ali i obnavljanje povijesnog pamćenja. Uz sve ovo, nepravedno bi bilo ne istaći još jednu osobenost i Bosne i Bošnjaka koja se može kontinuirano pratiti. Taj opozicioni stav patarena spram okruženja, borbe za autonomiju u okviru Osmanlijskog carstva, ali i ljubomorno čuvana pripadnost islamu u srcu Evrope, koja je neupitni zavičaj Bošnjaka, to patološko uvlačenje u vjersku ljušturu i suprotstavljanje Austro-Ugarskoj uprkos njene vojne sile, stalno stanje pobune protiv postojećih silnika i moćnika, njegovanje derviških redova, jedna tolerancija spram različitosti, sve je to, uz mnoge druge faktore, kontinuitet nečega što je dobilo naziv demokratičnosti u modernom poimanju te riječi. Na planu kulturnih vrijednosti to otvara široke mogućnosti raznog kulturnog i umjetničkog ispoljavanja kako u njegovanju svoje osobenosti, tako i nesebičnog darivanja u njegovanju multikulturnosti kao bosanskog specifikuma.

Tome, često isticano BiH kulturnom specifikumu, najviše su privrženi Bošnjaci, to je sasvim jasno.

Potrebu postojanja upravo takve Bosne i Hercegovine, kao stabilizirajućeg faktora na jugoistoku Evrope, kao i potrebu podsticanja integrirajućih faktora unutar BiH, sa jasnim upozorenjima "velikodržavnim apetitima susjeda BiH", konačno shvataju i velike sile. U protivnom, BiH može postati opasan presedan za druge zemlje, „dokaz" teorija o sukobu i nemogućnosti koegzistencije različitosti koji lahko može da se prenese na globalne odnose bremenite brojnim dezintegrirajućim faktorima. Posredno se taj sukob prisilne akulturacije u BiH prenosio na šire regione, a što je vidljivo i kroz historiju nestanka velikih carstava (Rimsko, Vizatijsko, Osmanlijsko, Austro-Ugarska, i antifašistička borba južnoslavenskih naroda se odvijala na području BiH u rušenju trećeg Reicha). Taj

"pozitivni, dobrodušni" i rečeno krležijanski - "opozicioni otklon Bosne" je otklon tolerancije spram netolerancije, kulturnog spram nekulturnog, odnosno moralnog spram nemoralnog.

To bi se moglo nazvati disidentskom vertikalom Bosne spram Evrope i cijelog okruženja. U islamskom poimanju riječi primjer znači univerzalnu pedagošku pouku, uputstvo za korigiranje ponašanja, mogućnosti izbora na osnovu očiglednosti dešavanja i njegovih posljedica. Dakle, to je aktivni princip kako za Bošnjake tako i za okolinu. Bosna je primjer i u kulturološkom smislu gdje je proklamirani princip "vodeće uloge radničke klase" ustuknuo pred mitomanijom, idolopoklonstvom velikosrpskog i velikohrvatskog projekta. Realno okruženje koje očekuje BiH i Bošnjake u narednom periodu jeste kapitalistički način proizvodnje i privatizacija u svim sektorima. Dosta je nepoznanica u državnom uređenju BiH nakon Daytona, ali i objektivna potreba usvajanja modernih znanja i visokih tehnologija kao i priprema za život u netolerantnom okruženju. To okruženje će uvijek pokušati da Bošnjake "evropeizira", ili da se suprotstavi "islamskom fundamentalizmu" time što će asimilirati, uništiti, ili raseliti Bošnjake. U odnosu na 1878. godinu, Bošnjaci spram te realnosti ne smiju da zabiju glavu u pijesak dogmi i da se prave kao da se to njih ne tiče. Kao što ističe R. Garaoudy "islam je vatra, a ne pepeo" i ta baklja, koliko god je plamen u okruženju BiH teško održati, plamen treba da svijetli i da BiH i Bošnjaci u njoj budu primjer u pravom (islamskom) poimanju te riječi. To je ona stalna, ali još uvijek samo potencijalna šansa Bošnjaka, kao evropskog naroda koji je "bir ugurden" ("najednom") prigrlio islam.

Islamska civilizacija je ostavila velikog traga na evropsku (Zapadnu civilizaciju) baš kao što je prisutno i djelovanje u drugom smjeru (i tome prisustvujemo i danas). Stvoreni stereotip o beznačajnom uticaju, kojeg je islamska civilizacija učinila na Zapad, samo djelimično će ispraviti Max Horten 1924. godine, koji će istaći da se radi o potpunom neznanju Zapada o istočnoj kulturi: "Mi se danas približavamo Istoku sa sviješću, da mu moramo otplatiti težak dug".[121]

[121] Cit. prema Čedomir Veljačić: Filozofija istočnih naroda, II Nakladni zavod Matice Hrvatske, Zagreb, 1983., str. 40. Također je jasno da islam, kršćanstvo i judaizam nisu samo potencijalni izvori sukoba sljedbenika koji principe vjere dovode do razumijevanja kao postulata razdora, čime se svakoj od tih monoteističkih vjera oduzima njena osnovna snaga koja proizilazi iz univerzalizma ideje ljubavi. Stalni su i susreti i stalni su dijalozi. Oni traju od početka Objava. Vidjeti šire zanimljivu studiju Adnan Silajdžić: Islam u otkriću kršćanske Evrope, (Povijest međureligijskog dijaloga), Fakultet islamskih nauka, Sarajevo, 2003.

Od Mekke i Medine, koja su mjesta objavljene vjere islama, pa preko Damaska i prve dinastije Umajada iz Mekke, pa Abbasida do XIII stoljeća, čije je sjedište Bagdad, pa do Osmanlija u Turskoj sa kojima je halifat dokinut proklamacijom Kemala Ataturka 1924. godine, islamska civilizacija je prošla različite faze.[122]

6.2. Islam u povijesno-kulturnoj misiji sinkretizma civilizacija

U širem posmatranju historijskih zbivanja, jasno je da je Osmanlijsko Carstvo bila najjača i najorganiziranija vojna i državna sila u svoje vrijeme u svijetu. Također je vjera islam imala tendenciji širenja granajući se u to vrijeme na čisto arapski, iračko-iranski, indijski, ali i turski spektar širenja.

Prenošenje hilafata na druge terene na širokom prostranstvu zemaljske kugle, koliko god sa praktično teološkog stanovišta bilo izvjesno ne samo geografsko, vremensko, pa i kulturološko udaljavanje od povijesnog miljea dešavanja Objave, toliko je bilo i svojevrsno sinkretično - civilizacijsko prožimanje kultura. Islam se u svom širenju susreo sa davno nestalim civilizacijama i, naizgled, različitim i nepomirljivim kulturama "jedinstvene ljudske zajednice". U Indiji je to bio budizam, u Persiji zooroizam, islam se susreo sa ostacima drevnih kultura Mesopotamije, Babilona, Egipta, Palestine, u Siriji sa helenizmom, "Arijanizmom" u Španjolskoj, sa bogumilima u Bosni...

Zanimljivost je svakako da je svaki od tih pravaca ili "povijesnih tragova" prigrlio islam dajući mu elemente svojih progresivnih tokova.

Islam je postao zajednički jezik različitih lingvističkih prostora, od Tadž Mahala u Indiji i univerziteta u Kordobi do Gazi Husrev-begove medrese u Sarajevu. Prenose se iste poruke, ali i specifični kulturni pravci vezani za pojedina geografska podneblja. Zajednica u klasičnom smislu te riječi nije postignuta, ali nastavak poslaničke misije Muhammedove se prenosio sve do najsavremenijeg trenutka i najudaljenijeg mjesta. To nije upitno, mada bi se kada je riječ o osobenostima moglo govoriti o nijansama u ispoljavanju islama i njegovom vezivanju za konkretna geografska tla koja imaju specifična kulturološka obilježja. U tome svemu su i različite škole, pa i pobune i izvjesno sektašenje, koje je nerijetko i krvavo završavalo, bilo je samo civilizacijsko propitivanje praktične primjene Posljednje Božije Objave. Hamzevije u Bosni i u Stambolu, sufizam, derviški redovi, ismailizam, šiizam, različite pravne škole, samo govore o unutarnjem dinamizmu islama. To islamu daje vanvremenski pečat na Zemlji i ne vezuje ga ni za kakvu društvenu klasu niti grupu i uprkos padova i uzleta njegovog ljudskog poimanja drži ga iznova povezanog sa autentičnosti početnog izvornog teksta Kur'ana.

[122] Mustafa Spahić: Povijest islama, Gazi Husrevbegova medresa i Rijaset IZ BiH, Sarajevo, 1995., str.331.

Islam već XIV stoljeća igra ulogu upornog susretača civilizacija. Pažljivije analize bi pokazale i dokazale da je islam glavni "krivac" za sve bitne elemente u sinkretičkom sažimanju civilizacija.

Evropa je već sa dolaskom Osmanlija na Balkan svoje unutarnje snage objedinila na antiislamskom stavu. Španjolska je postala primjer upravo tog stava. Evropa, mada još uvijek sa dogmatizmom i inkvizicijom, upravo sa etničkim čišćenjem Španjolske, se spremila za svoj odskok prema "Indiji" (Južnoj Americi i Sjevernoj Americi). Kroz uništenje i pljačku, naroda Maja, Asteka i Sjevernoameričkih Indijaca "osvježava" se anemička krvna slika Evrope. Na planu kulture, u najširem smislu te riječi, helenizam se, kao pretpostavka renesanse, "pronalazi" upravo kroz islamske prijevode helenske filozofije. Istovremeno sa osvajanjem "Istočnog Rima" islam čini povijesnu uslugu katoličanstvu koje dobiva mogućnost duhovne obnove i jačanja, a opasnost od nadirućeg (ratničkog) islama mobilizira potencijale odbrane u kršćanskom svijetu.

Globalno gledajući, mada je bilo mnogo šansi za to, taj sudar nije izazvao čak ni velike ratove. Zahvaljujući islamu, Evropa, odnosno njen Zapad, ima relativno mirno razdoblje za vlastito samopropitivanje i traženje vlastitosti u propitivanju iskustva (uključujući i islam) drugih. Tako je situiran "model Zapada" u kojem će se vrhunski duhovne veličine Evrope upinjati da taj model proglase kao jedini i autentični.

Relativno dug period pod vlašću Osmanlija je i u Bosni doprinio procesu akulturacije, mada se situacija kod najsiromašnijih i najbrojnijih stanovnika Bosne nije bitnije mijenjala, barem kada je o načinu života riječ. Srednjovjekovna bosanska zadruga je sa malim modifikacijama zadržana na bosanskom selu, a proces identifikacije sa Osmanlijama je bio najsadržajniji na planu islama. U krajnjem slučaju, islam je bio jedini elemenat trajne identifikacije i u mnogim slučajevima i jedini zajednički imenitelj sa onim koji su bili vladari Bosne.

U kulturološkom smislu i nakon prihvatanja islama ostali su brojni elementi narodnosnog kulturalnog "obilježavanja" koji govore o tome da

islam koji je prihvaćen u Bosni ima i narodnosni karakter i specifičnost. Islam prihvaćen u Bosni bio je onaj, kako to ističe prof. dr. Ismet Kasumović, u "teološkoj interpretaciji Ebu Mensura el – Maturidija, odnosno šerijatsko pravnoj školi Ebu Hanife, te djelomično sufizma. Time je ortodoksni islam, maturdijsko – hanefijske orijenatacije došao i u korito Bosne dajući tom koritu svoju specifičnu osnovu, ali poprimajući tokom vremena nijanse bosanskog kolorita. U tom dijalektičkom igrokazu islam je sačuvao svoju ortodoksnost, a Bosna Bošnjaštvo, tako da je na koncu sve to rezultiralo Bosnom universalis koja je vremenom postala paradigmom otvorenosti i kozmopolitizma. Na ovom prostoru, uporedo su živjeli islam, kršćanstvo i židovska religija i svima je prostor bio dovoljno širok i ugodan za život dugi niz stoljeća."[123]

To historijsko sjećanje na stalnu izloženost pogibelji i zadržavanje stečenih privilegija vladajućih spahijskih porodica, je bila osnovna kočnica za jasnijim političkim određenjem spram sudbine vojne krajine kakva je Bosna postala kroz brojne i dugotrajne ratove koje je Carevina vodila. To je desetkovalo najproduktivnije dijelove Bošnjaka na ratištima Rusije, Perzije i Ugarske.

Na globalnom planu islam, s kojim su se upoznali Bošnjaci i prigrlili ga u velikom broju, već se bio poprilično institucionalizirao. Prodor je bio u ratnom zamahu nakon pada Vizantije, ali se zaustavljao na drugoj strani, gubitkom Granade i uništenog sjaja Bagdada.

To je bio bljesak Berbera i Turaka, i kao sirove ratničke snage, ali i na planu unutarnje organizacije vojske, pa i države koja je imala stalno izraženu potrebu za vojničkim širenjem teritorija.

Pravo na izvjestan oblik samobitnosti Bošnjaci u Osmanlijskom carstvu plaćaju visokom cijenom - stalnim učestvovanjem u osvajačkim vojnama Osmanlija. Unutarnja organizacija Carstva često nije pratila određene prirodne ili ligvistički kompaktne cjeline, niti zatečene oblike državne organizacije. Bosna je možda bila u nešto boljem položaju od ostalih država u sadašnjem poimanju te riječi. A njen administrativni položaj i unutarnji sastav, kao i česte promjene tog sastava doprinosili su da se teško poistovjećivao etički osjećaj sa određenom teritorijom. I samo

[123] Preuzet citat iz cit. knjige A. Ahsana u kojoj je na kraju objavljen vrlo sadržajan, ali, nažalost, nedovršen rad prof. dr. Ismeta Kasumovića. Rad je pod nazivom „Uloga vjere u formiranju nacionalnog idetniteta sa posebnim osvrtom na identitet Bošnjaka", str. 183-189. Rad je, prema bilješci na kraju ovog jezgrovitog i sadržajnog djela, nastao 1992. godine, a objavljen je 2004. godine.

zadržavanje imena Bosna je bio značajan faktor koji je održavao bošnjački duh živim kroz sva stoljeća.

Odnosi između administrativnih cjelina u okviru Carstva su bili na nivou bilateralnih, tako da u državnom smislu nije stvaran osjećaj pripadnosti barem Carstvu i razvijanje solidarnosti na tom nivou. Naprotiv, pokazalo se da se samo čeka trenutak slabosti centralne vlasti da se neprijateljstva i animoziteti obnove. To je centralna vlast čak i podsticala bojeći se udruživanja protiv sebe. Između ostalog, i vojni zadatak Istanbula Bošnjacima za učešće u gušenju srpskog ustanka na dugoročni period je inače neprijateljske i suparničke odnose još više podstakao uz čekanje trenutka za "konačnu osvetu".

Kršćansko stanovništvo Bosne je osmansku vlast osjećalo kao tuđu i bilo je uvijek spremno za organiziranje ili priključenje pobuni protiv postojeće vlasti. Koegzistencija sa Bošnjacima - muslimanima i strogo nemiješanje stvaralo je kod njih osjećaj obespravljenosti i otvaralo širok prostor za priključenje velikodržavnim apetitima pravoslavnih i katolika u susjedstvu Bosne i Hercegovine. Reforme koje je Osmanlijsko carstvo preduzelo u smislu jednakosti svih ljudi, bez obzira na vjeru, probudile su umjesto bosanskog patriotizma početak otrovnog i otvorenog vrbovanja (onih koji su se također donedavno nazivali Bošnjaci) bosanskih pravoslavaca i katolika u Srbe i Hrvate. Kada su saznali za okupaciju Bosne i Hercegovine Bošnjaci su to prokomentirali riječima "Može sultan dati Stambol, a ne Bosnu", podvlačeći time da je Bosna njihov vatan.[124]

Otpor Austro - Ugarskoj u kojem je bilo slučajeva učešća i bosanskih Srba i nešto manjeg broja bosanskih Hrvata je pokazao da je unutarnji raskol (projiciran sa strane) postao evidentan i da je rastočeno unutarnje bošnjačko biće i da će njegovi ustrajni baštinici na duže vrijeme morati biti najvećim dijelom Bošnjaci-muslimani. Učešće u otporu protiv Austro-Ugarske, a posebno u otporu agresiji Srbije potpomognute Hrvatskom protiv BiH, samo pokazuju da se bošnjaštvo (bosanstvo) održava kao ustrajni, makar i slabi, plamičak i u povijesnom pamćenju bosanskih pravoslavaca i katolika. To u ovom trenutku pragmatičnog položaja sve tri narodnosne skupine, sasvim sigurno, nije moguće obnoviti odjednom, nego se radi o dugoročnom procesu cjelovitog obnavljanja "bošnjačkog genija" koji je, nadamo se, započeo.

[124] Cit.prema dr. Ibrahim Tepić: Borba Bošnjaka za autonomni položaj Bosne i Hercegovine u okviru Osmanskog carstva u XIX stoljeću, časopis "Naša škola", Zenica, br.1/1996., str.29.

Osmanlijsko carstvo nije uspjelo da ostvari čvršću vezu unutar svoje administrativne podjele, tako da se bilježi autonomni razvoj njegovih dijelova u kojima se zadržavaju izvjesne osobenosti prethodnih civilizacija, odnosno etičke posebnosti. To je prisutno u svim zemljama, pa i u Bosni, čemu je dokaz i činjenica, da i pored otvorene mogućnosti za iseljavanje u Tursku (što je embrion ideje "humanog preseljanja" ili etničkog čišćenja još iz sredine XIX stoljeća), što je čak bilo regulirano i međunarodnim ugovorima, ipak se nije desio toliki odliv Bošnjaka iz Bosne i Hercegovine da bi bila ugrožena osnovna povijesna matrica postojanja i Bosne i Bošnjaka. I to je dokaz za tezu o identifikaciji Bošnjaka sa teritorijom Bosne i Hercegovine.

Bosna je postala izuzetno ranjiva na početku XVIII stoljeća, a epidemije kuge koje su pogodile gradska središta u koja su se slivale i sve veće kolone izbjeglica iz dijelova koji su padali pod vlast Austrije, mijenjala je i etničku sliku Bosne. U vrijeme najjačeg prisustva Osmanlija u Bosni granice i opustjela mjesta naseljavaju Crnogorci i Vlasi koji se u XIX stoljeću sve više vezuju za Srbiju. "Krvna slika" BiH se mijenja na štetu Boš-njaka, čime se nastavlja njihovo povijesno stradanje. Pokušaji, poput pokreta Husein - kapetana Gradaščevića samo okreću definitivno Osmanlije protiv BiH, a u burnim povijesnim događanjima koja su zadesila BiH sredinom XIX stoljeća to izaziva rezignaciju, s kojom je dočekana Austro Ugarska. To bi se moglo nazvati i duhovnim oplakivanjem od strane Bošnjaka dugog perioda u kojem su se identifikacijske vrijednosti do kraja pomiješale.

Husein Kapetan Gradaščević "Zmaj od Bosne" 1831.

Prorijeđenog vodstva i u iščekivanju "kaurina" bošnjački narod kao da se predao sudbini i u iščekivanju da bi se situacija sa Osmanlijama mogla na neki čaroban način promijeniti, gubi nekoliko do tada bitnih narodnosnih vrijednosti. Prije svega politički- Bosnu sluti kao samo uži zavičaj, a pun nade gleda put sve daljeg Stambola, videći još uvijek Bosnu kao (važan) dio tog Carstva. To isto Carstvo "nema vremena da se bavi Bosnom" gubeći na vojnom planu bitku za bitkom i okrećući se sebi i nužnosti prilagođavanja novom stanju koje je prijetilo da "bolesnik sa Bosfora", kako je nazvano u zapadnoj diplomatiji, definitivno nestane.

Shvaćena je potreba za promjenama. Bošnjačkom narodu je ostao jedino islam kao sistem identifikacije. Iskustva koja su Bošnjaci doživjeli u Slavoniji, Ugarskoj, Dalmaciji, a i sve duže kolone prognanih Bošnjaka iz Srbije i strašne priče o zločinima u srbijanskom čišćenju Užica, Valjeva, Niša - sve to doprinosi da Bošnjaci Bosnu sve više doživljavaju kao okruženi geto u kojem su i dojučerašnji susjedi katolici i pravoslavci izgleda dočekali "svoj trenutak". U pamćenju naroda je svjež prodor Eugena Savojskog i spaljivanje Sarajeva i svih gradova u dolini rijeke Bosne. Ničemu se dobrom nisu mogli nadati.

Imućniji kreću sa Osmanlijama u dugim kolonama Bošnjaka, kojih, prema nekim procjenama, u Turskoj ima dvostruko više nego u BiH. Ostali organiziraju očajnički otpor Austro - Ugarskoj koji poput stradanja u Rusiji, ili Perziji, odnosi samo nove bošnjačke glave i taj poraz i prepuštenost samim sebi, rezignaciju čini općim stanjem duha. Stari kulturni milje više Bošnjaci ne prepoznaju, a novi gledaju sa nepovjerenjem i suprotstavljaju mu se bojkotom svega što on sa sobom nosi. I to je ono što su neki teoretičari (to se radi i danas) posmatrali kao "povijesnu grešku" Bošnjaka. Osnovna zanimljivost kao da se gubi iz vida, mada njena očiglednost prosto bode oči. Represivne mjere koje Osmanlije preduzimaju, uključujući i represije Omer-paše Latasa, ne izazivaju kod Bošnjaka revolt protiv onog što su oni prihvatili kao način svog života - islama. Posmatrajući kolonizaciju islamskih zemalja (a i okupacija Austro - Ugarske prema BiH jeste čin kolonizacije) nailazimo na isti fenomen.

Izuzev pojedinačnih slučajeva, koji su zanemarljivi, nema napuštanja islama, nego se čak ta velika nevolja tumači kao dio sudbine, odnosno "iskušenje za vjernike". "Krivica" se ne nalazi u islamu nego u njegovom tretiranju, što govori o čvrstini ove vjere, njenom čvrstom prigrljenju i prisajedinjenju sa Bošnjacima. Tom fenomenu se treba posvetiti značajnija pažnja u istraživanjima da bi se dokazala teza da su Bošnjaci prim-

jer u ovom dijelu Evrope u držanju "svjetla istine" (kako se često kvalificira islam u izvornom tumačenju). Druga je stvar što je nedostatak organiziranja (razbijena kakva-takva organizacija iz vremena Osmanlija) uvjetovao propuštanje povijesne šanse za probosansku inicijativu gledajući sa političke tačke gledišta.

6.3. Bošnjaci kao čuvari plamena islama u Evropi i kulturno-povijesne baštine Bosne

Pripadnost ummetu kod Bošnjaka je shvaćen u skladu sa islamskim poimanjem, svi ljudi kao zajednica, a ta "zajednica" je za Bošnjake egzistirala dugo vremena (preko 400 godina) kroz ogromno Osmanlijsko carstvo. Za Bošnjake nije nikada do kraja dovedena identifikacija sa kulturnim i političkim središtem, Istanbulom, koji je za najveći broj Bošnjaka (kroz personifikaciju sultana kao vrhovnog suverena) ostao mističan duhovni centar kojem se težilo kroz davanje djece u janjičare ili na školovanje "na dvor". Za najveći broj Bošnjaka Carigrad ili Stambol (skraćenica od Istanbul) su bili daleki, a najčešće se kontakt (duhovni) uspostavljao putem - islama koji je bio duhovna spona sa Osmanlijama koji su govorili stranim jezikom, imali svoj način odijevanja, a i drukčiji način života (u Bosni su bili priveligirana klasa). Jedino mjesto gdje su bili ravnopravni je bio - džemat, odnosno džamija. Ali, to je mjesto bilo vrlo bitno za određenje elemenata identifikacije sa "zajednicom" - ummom.

Vlastelinski slojevi iz reda Bošnjaka su ostvarivali i neposrednu vezu - fizički odlazak u prijestolnicu Carevine, upoznavanje sa jezikom, prihvatanje kulture i upoznavanje sa bogatstvom te kulture. To svoje iskustvo prenosili su na ostale slojeve stanovništva koje se u to vrijeme, za razliku od drugih neislamskih stanovnika Bosne, profiliralo sa jasnim klasnim staležima: zemljoposjednici, trgovci, ulema (islamsko sveštenstvo) i raja. Razvijena je bila i vojna struktura i upravni državni aparat.

Naravno, bilo je to po uzoru na centralnu vlast, ali i sa određenim specifičnostima gdje su bosanske spahije dobivale timare i zijamete (feudalna dobra) na svojim porodičnim zaostavštinama i uz mogućnost porodičnog nasljeđivanja (odžakluk timar). Bosanskom kanun - namom iz 1516. godine izričito je određeno da posjednici timara i zijameta moraju živjeti u Bosni.[125]

[125] Pogledati šire u: Atif Purivatra i Muhamed Hadžijahić: ABC Muslimana, Muslimanska biblioteka, Sarajevo, 1990., str.11 i 12.

Ova uredba je osiguravala mobilizaciju vojske, jer su spahije imale obavezu da, shodno veličini svojih imanja, dovode, na sultanov poziv, određeni broj vojnika za bitke koje su Osmanlije imale u kontinuitetu.

Vezanost spahija za Bosnu dovela je do jačanja njihovog uticaja, pa i popustljivosti centralne vlasti spram njihovih određenih samostalnih poteza i jačanja funkcije kapetana - ajana. Veliki uticaj u širim narodnim masama je imala ulema.

Osjećaj pripadnosti zajednici nadvladavao je neslaganje sa potezima cetralne vlasti, a osjećaj važnog dijela Carevine je bio primarni osjećaj identiteta koji nije dugo prevladan i poslije dolaska Austro - Ugarske. Uvijek je tinjala nada da će doći do povratka "na staro". Zato se odbija Kalayevo interkonfesionalno bošnjaštvo (a prije toga i slična Osman Šerif Topalova inicijativa) jer se i jedno i drugo doimalo kao "sužavanje" pripadnosti zajednici, čime se umanjivala vlastita moć i zaštita koja proističe iz pripadnosti zajednici.

Skloni smo utvrditi da je duhovna veza sa Stambolom i "Bosforom" bila uvjetovana ponajviše zbog neprijateljskog okruženja kojim je Bosna u cijeloj svojoj historiji okružena i oslanjanjem na moćnog saveznika i okrilje "braće po vjeri", a da je sve vrijeme prisutna vezanost za teritoriju Bosne, za jezik (bosanski). Posebno se to manifestiralo poslije poraza Osmanlija kod Beča, odnosno poslije njihovog gubitka Slavonije i Like.

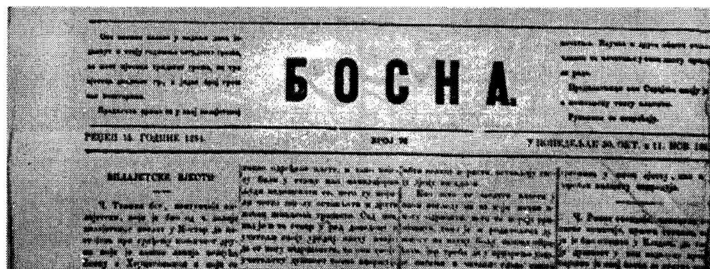
Bosna je najistureniji zapadni dio Carstva i ostavljena da se sama brani (Dubički rat, bitka kod Banje Luke), ali i da participira sa značajnim snagama na vojnim pohodima Osmanlija. Možda je to posebno bilo izraženo početkom XIX stoljeća kada je Bosna slutila opasnost od Francuza, odnosno kada je počela i agresivnija srpska težnja za pripajanje Bosne.

Promijenjeni odnos snaga u evropskom okuženju sa sve značajnijim učešćem Francuske, Engleske i Rusije otvorio je tzv. Istočno pitanje. Jačanje Srbije na realnoj razini je otvorilo i mogućnost ostvarivanja Velike Srbije prema "Načertaniju" Ilije Garašanina.

Došlo je u pitanje sve što je činilo bosansku posebnost i osobitost: teritorija, relativna samobitnost kroz administrativnu podjelu Osmanlijskog carstva, odvajanje od "zajednice" (umme) i povratak stanju svijesti pred propast srednjovjekovne bosanske države. Stvoreno je čvrsto, pa i dogmatski ukorijenjeno mišljenje, da će "kjafiri" (nemuslimani) donijeti antiislamski stav i skoro sve što je njihovo (škole i način života posebno) se unaprijed odbacuje. U prepoznatljivi kulturni milje Bosne, u kojoj se

arhitektura džamije direktno prenosi na trg - čaršiju, dolaze visoke zgrade, novi način odijevanja, ulice, fabrike ...Ova aluzija na džamiju-čaršiju je Levi-Strauss-ova misao da islamska umjetnost "bez ikakvog prijelaza seli iz dvorova na trgovišta."[126]

Hatt-i-šerif od Gulhane sa proklamiranim tenzimat-i-hayriye (korisnim, blagoslovljenim reformama) iz 1839. godine nisu naišli na veliko razumijevanje Bošnjaka. Jedna od tekovina iz provođenja ovih reformi ostaje pomalo na margini osvjetljavanja historijskih zbivanja u BiH, a radi se o tome da je 1866. godine počelo izlaziti na turskom i bosanskom jeziku glasilo - nedjeljnik "Bosna", a 1869. godine zvanični jezik u BiH dobiva i službenu potvrdu da se zove - bosanski jezik. Austro-Ugarska nastavlja da se ovaj jezik imenuje kao bosanski sve do 04.10.1907. godine, kada jednom internom naredbom jezik u BiH imenuje kao "srpsko-hrvatski, odnosno hrvatsko-srpski". Zanimljivo je da u jednom izvještaju austrougarske vlade iz 1906. godine, Muslimani u BiH se ocjenjuju da se ne osjećaju kao Turci, nego kao Slaveni i u njihovoj osobenosti se ističe "religiozni element".[127] U savremenom dobu XXI stoljeća, s vremena na vrijeme se Bošnjacima spočitava da nazivom jezika (bosanski) „svojataju BiH" ili da im se jezik treba zvati bošnjački, a ne bosanski. I jedan i drugi „argument" je, očito, samo dnevno politički, jer Bošnjaci izuzev BiH i nemaju šta drugo svojatati, jer su za BiH vezani bez ikakve alternative. Da „svojataju" šta drugo bili bi agresori na to „drugo." A izrazi i bošnjački i bosanski proističu kao izvedenice iz riječi Bosna, baš kao što „srpski" proističe iz riječi Srbija, a „hrvatski" iz riječi Hrvatska. Tako da je jasno da Bošnjaci, a i drugi koji se koriste nazivom jezika bosanski (priznatog i Ustavom BiH) ništa ne svojataju i ni od koga ništa ne prisvajaju.

БОСНА

Nedjeljnik „Bosna" počinje izlaziti na turskom i bosanskom jeziku

[126] Citirano prema Hišam Džait: Evropa i islam, Starješinstvo IZ BiH, Sarajevo, 1989., str. 68

[127] Pogledati šire u Dževad Juzbašić: Jezičko pitanje u austrougarskoj politici u BiH pred Prvi svjetski rat, Sarajevo, 1973., i Dževad Jahić: Jezik bosanskih muslimana, Biblioteka Ključanin, Sarajevo, 1991.

Borba za vakufsko-mearifsku i vjersku autonomiju iznjedrila je prvu političku stranku Bošnjaka - Muslimansku narodnu organizaciju 1906. godine, a Jugoslovenska muslimanska organizacija je nastala 1919. godine. Muslimani se u Kraljevini Jugoslaviji tretiraju, a stvarno i dugo vremena kasnije, kao "anacionalni elemenat" kao takav "nema pravo odlučivati čija je Bosna". U nastupu JMO[128] se može naslutiti blagi nastup o pragmatičnoj potrebi nacionalnog definiranja Muslimana jer se "bosanski problem" ne može, po njihovom mišljenju, riješiti samo sa srpskog ili hrvatskog stanovišta, jer Bosna i Muslimani u njoj imaju svoj historijski razvoj, posebno kulturni i socijalni život, posebno tlo i sastav stanovništva.

Iz nekih izjava se može vidjeti da se razlog samostalnosti ne definira niti politički, pa čak ni kulturno, nego se govori o usudu Bošnjaka - muslimana: razlozi se ističu u potrebi da bi Muslimani kao "samostalni mogli posredovati u postojećem sporu između braće Srba i Hrvata".

To "posredovanje" je plaćeno izgradnjom inferiorne pozicije i glavama brojnih Bošnjaka i u periodu između dva svjetska rata, u toku Drugog svjetskog rata, i posebno u agresiji Srbije na BiH, potpomognuto od strane Hrvatske, u periodu 1992 - 1995. godine. Ako se ni u čemu ne mogu dogovoriti, Srbija i Hrvatska se lahko dogovaraju oko - podjele Bosne i Hercegovine.

6.4. Ka socijalno-kulturno antropološkom definiranju Bošnjaka

Svaka analiza aktuelnih kretanja u Bosni i Hercegovini nosi sobom veliki rizik da onog koji je vrši stavi u poziciju predviđanja, ali i još više, s obzirom da se različito tumači ne samo prošlost nego i sadašnjost Bosne i Hercegovine, da iskaže svoju neobjektivnost koliko god se trudio da bude na "neutralnoj poziciji". Naime, u konceptu ove države, čija je sudbina prepuna tragedija, nakon potpisivanja Mirovnog sporazuma za BiH u Daytonu, USA 1995. godine, ostali su suprotstavljeni pristupi koji generiraju stalno krizno stanje. Njihovo osvjetljavanje predmet je bojažljivih i ponajviše ideologiziranih rasprava. Iza paravana o "napretku" u provođenju mira kriju se brojne nepoznanice koje nerijetko udaraju i u sam opstanak nje kao države. Nedostatak analitičkog pristupa je djelomično vezan za opći strah da se nešto "ne pokvari", imajući u vidu još uvijek svježe ratne uspomene učes-

[128] Šire u: Atif Purivatra: JMO u političkom životu Kraljevine SHS, Bosanski kulturni centar, Sarajevo, 1999.

nika i u ratnim zbivanjima. Često se te rasprave ne pokreću i zbog pokušaja da se pred licem predstavnika međunarodne zajednice (kojih je sve manje direktno u BiH) ne iznose "barbarski argumenti" pri čemu je veliki broj učesnika zamijenio ratnu retoriku sa poželjnom retorikom poput "zaštite ljudskih prava, demokratija, integracije, tranzicija, liberalizam, parlamentarizam itd." Time se potvrđuje staro pravilo da se javni diskurs oslobađa recidiva bliske prošlosti, ali među "svojim" – u intimnom diskursu se ne odustaje od nekih zadatih elemenata. Ti elementi mogu biti i velikodržavni koncepti, ali mogu biti i ideološko planiranje budućnosti, programirana realizacija do kraja nerealiziranih koncepata koji se nalaze u uzroku samog rata, provedene agresije i izvršenog genocida. Naravno, mnogo je ideoloških oblandi u tajnom govoru (jedno na "svojoj" političkoj stranci, drugo na večerama i sijelima izvan političkih javnih ispoljavanja, treće pred predstavnicima međunarodne zajednice, četvrto pred saveznicima, peto vjerovatno u Beogradu, Zagrebu ili drugdje, gdje se traži podrška) i povezano je sa mnogim prozaičnim elementima koji su vidljivi na svakom koraku. A oni su pojavni elementi zadržavanja postojećeg položaja u centrima odlučivanja, makar koliki to bio teritorij i dužnost, očuvanje javnih i tajnih centara moći povezanih, uglavnom, sa uspostavljenim, prije svega, materijalnim statusom pojedinca i njegove interesne grupe u toku i nakon rata.

Bosna i Hercegovina, mada mala zemlja, nije u situaciji da svoj položaj razrješava sa domaćim potencijalima, ali ne može ni da definira put izlaska iz zapretenih puteva i vlastite i međunarodne povezanosti. Zato, kada se na početku XXI stoljeća pokušava razmrsiti BiH-ovski Gordijev čvor, te teorije se kreću od međunarodne urote, kršćanske urote, islamske ekspanzije, jevrejske nepredvidivosti, teorija zavjere raznih vrsta, velikodržavnih projekata, evropske impotentnosti da razriješi efikasno i jedan problem s kojim se suočava. Ili je u pitanju dokazivanje američke premoći, pa sve do pokušaja da se sve svede ili na plemenski sukob, stare etničke mržnje te, čak, i neka vrsta vjerskog ili mini rata civilizacija. Vrlo je zanimljivo da se u vrlo malo slučajeva agresija na BiH tretira kao međunacionalni sukob, mada se njegovo rješavanje tretira isključivo na nacionalni način i to uglavnom sa primjenom (evropskog) principa o naciji državi. Taj koncept posebno preferiraju srpski predstavnici koji u RS vide ne administrativni dio BiH, nego vide ostvarenje ako ne nacionalne države onda nacionalnog teritorija. To je, uostalom, i bila osnovica za velikodržavni koncept razrađen kroz Memorandum SANU.[129]

[129]Memorandum SANU-a u: Azher Mihrović (ur): Nacionalno mitomansko prokletstvo, Kaligraf, Sarajevo, 2002.

Zašto se, onda, sukob (uglavnom) ne imenuje kao međunacionalni? Jedan od glavnih razloga, po našem mišljenju, jeste u činjenici da ako bi se sukob tako imenovao onda bi to demaskiralo ekspanzionističku poziciju srpske (crnogorske) nacije, odnosno Srbije kao države. Isti je slučaj i sa upotrebom termina "hrvatska nacija". Bilo bi skoro jasno da bi upotreba oznaka "srpska, crnogorska ili hrvatska nacija" markirala nacionalne pretenzije imenovanih država i time priznala nacionalna obilježenost svim učesnicima u njemu. Tako većini analitičara (a i analize se prave za potrebe opravdavanja ovog ili onog ideološkog koncepta) ne odgovara kvalifikacija da se radi, prije svega, o srpskoj agresiji. Zato su termini kojima se opisuju učesnici dio nepreciznog govora koji ostavlja puno alternativnih tumačenja, koje pored mimikrije i kameleonske upotrebe javnog, pa i naučnog govora, kada je o agresivnim ciljevima riječ, ima još jedan razlog koji, možda, ima i veći značaj od navedenog. On se odnosi na apsolutno negiranje bošnjačke nacije i prava analiza bi pokazala da je i u pripremama (ideološkim, pa i naučnim, te posebno propagandnim) za agresiju, u toku same agresije, ali i nakon nje, upotreba termina Bošnjak, a posebno termina "bošnjačka nacija" u niskoj frekfenciji korištenja. Ustvari, radi se o nastavku politike negiranja prava najbrojnijoj BiH naciji da se zove po osnovnom nazivu svoje matične države, a iz toga proističu i druga negiranja: isključenja prava na nacionalne institucije, pa do negiranja postojanja Bosne i Hercegovine i njenog historijskog kontinuiteta.

Povratak nacionalnom historijskom imenu Bošnjak zato bi se moglo nazvati najznačajnijim pozitivnim rezultatom odbrane od agresije, jer je zvanični povratak imenu Bošnjak u neizvjesnom ishodu brutalnog uništavanja Bosne i Hercegovine dao borbi za oslobođenje i nacionalni predznak. Oznaka nacije Musliman je u toku rata, a sasvim sigurno i prije njega - od samog "priznavanja" bila u neposrednoj vezi sa vjerskom oznakom ove nacionalne skupine. Muslimani u bivšoj SFRJ, pa time i u BiH (u BiH najbrojnija, a u SFRJ treća nacija) su naziv musliman imali kao nacionalnu oznaku. Malo je radova koji su se bavili ne činjenicom "priznavanja" Muslimana, nego fenomenom kako se moglo dogoditi da je u jednom socijalističkom i ako ne ateiziranom, a ono sigurno na socijalistički način sekulariziranom društvu, moglo da dođe do toga da treći narod po brojnosti bude nazvan po svom vjerskom nazivu. Nigdje u svijetu nema nacija Kršćana (Pravoslavaca, Katolika, Protestanata), Budista, Ateista, Manituovaca, Bal-ovaca, Apolonovaca, Zeusovaca, Perunovaca... izuzev dvije skupine koje su izdvojene i obilježene – to su muslimani i Jevreji. Ne

Izraelci, nego Jevreji - kao i ovdje što je napisano uglavnom sa velikim slovom "J". Za njih vlada univerzalni princip da zbog upražnjavanja jevrejskog vjerskog svjetonazora predstavljaju i jedinstvenu naciju.

Muslimani u bivšoj SFRJ, a posebno najbrojnija skupina njih koja je živjela u Bosni i Hercegovini , imali su veliku privilegiju (?!) spram ostalih muslimana u svijetu, jer su jedino oni imali veliko slovo M u svome ne vjerskom nego nacionalnom nazivu. Ondje gdje se oni izjašnjavaju kao pripadnici nacije na čijoj teritoriji žive (Srbi ili Hrvati npr.) dodaje im se dodatak – pa se zovu *Srbi islamske vjeroispovijesti* ili *Hrvati islamske vjeroispovijesti*. To govori i o njihovom specifičnom položaju, ali i administrativnom obilježavanju, uvođenja u *homo sacer*[130] status koji je obznanjen nekažnjenim progonima muslimana u najvećem broju socijalističkih zemalja (a koji su bili legalni i u principu lojalni stanovnici tih država). Djelomični razlog takvom odnosu spram muslimana jeste i u suštini prirode čiste monoteističke vjere islama, u kojoj je najveći grijeh pridruživati Bogu drûga, to je jasno da je islam u suštini najveći neprijatelj idolopoklonstvu i revolucionarnoj ateizaciji. Kao "drugi" i "drugačiji" konkretno u Evropi su već doživjeli nekažnjene progone: iz Španije, Like, Slavonije, Srbije, Bugarske, Mađarske... Ono što je jasno, da pokušaji odvajanja od islama, kao osnovni cilj nigdje nije do kraja uspio. To se isto može reći za i iste pokušaje imperijalnih osvajača u Aziji i Africi. Ovim se nimalo ne želi reći da nisu bile proganjane i druge vjerske zajednice, ali odnos prema njima je ipak bio od strane ljudi koji su najčešće odgajani u duhu kršćanstva. Naime, i u tzv. revolucijama (nasilnim prevratima i preuzimanja vlasti) u samom rukovodstvu je bilo malo mus-

[130] Taj izraz je iznova na kraju XX stoljeća u teoriju uveo Giorgio Agamben u djelu Homo sacer: Sovereign Power and Bare Life 1998. U rimskom pravu ona označava nekoga ko je mogao biti nekažnjeno ubijen i čija smrt, iz istog razloga, nema vrijednost žrtve. Nemogućnost da se suoče sa razmjerama počinjenog zločina najčešće se nadomješta stalno novim optužbama. O tome svjedoči i suđenje Slobodanu Miloševiću, pa i Vojislavu Šešelju, pred Međunarodnim sudom za ratne zločine počinjene na prostoru bivše Jugoslavije u Hagu. Tako se vrlo često citira „Islamska deklaracija" Alije Izetbegovića, zajedno sa slučajevima terorizma, mada ni po sadržaju ni po vremenskom slijedu to nema veze jedno s drugim, ali se postiže (privremeni) utisak o postojanju organiziranih urota svjetskih dimenzija u kojima je žrtva (koje li slučajnosti?) upravo izvršilac zločina nad BiH i Bošnjacima. Na taj način se izvršeni zločin relativizira, a kako je učinjen protiv homo sacera to bi trebalo da zločinci dobiju nagrade za takvo nešto!!? O pokušajima stalnog obnavljanja križarskih pohoda vidjeti u Murad Hofmann: Islam 2000, El. Kalem, 2003. gdje se ističu (pa i na primjeru Bosne) stalni pokušaji preobraćanja, pa i pokrštavanja od Andaluza Španjolske, preko Maroka i Tunisa i mnogih drugih mjesta, a koji, bez obzira i na očigledne slabosti unutar muslimanskih zajednica, pa i povode koji se i odatle daju, nijedan od tih projekata nije uspio (39- 46).

limana, a taj trend je nastavljen, bez obzira na brojnost stanovništva, i nakon njih – gdje su glavne položaje i kontroliranje svih sfera društva imali pripadnici najbrojnijeg, a samim time i "najrevolucionarnijeg naroda": Rusi, Bugari, Srbi, Kinezi... Te svoje zasluge za revoluciju oni su uvijek željeli kapitalizirati, a muslimanske mase su *smatrane vjerskim zaostalim skupinama čija „retrogradna shvatanja"* treba „u hodu revolucije" rješavati.

Da je tako govori i primjer iz Drugog svjetskog rata i gledanje jednog od uglednih predstavnika dr. Vojislava Kecmanovića Đede.[131] U svojim dnevničkim "Zabilješkama iz ratnih dana" s kraja ratne 1944. godine, u vrijeme kada je bilo jasno da se rat približava kraju, ističe da je 16.12.1944. godine primio delegaciju Muslimana (veliko M, misleći na narod) iz Travnika koju je predvodio Travnički kadija. Nije im Đedo upamtio ni imena, toliko su ga iziritirali ti "Muslimani." A kadija je kao razlog posjete naveo: pitanje šerijata i šerijatskih ustanova u uvjetima nove "narodno oslobodilačke vlasti", pitanje vjerskih škola i vjeronauka u školama; iznio zahtjev da se demobiliziraju đaci medrese jer je bila nestašica imama na terenu, te da se postave imami kod korpusa i drugih jedinica, da se poginuli muslimanski borci sahranjuju po vjerskim obredima, da se pri ZAVNOBIH-u uspostavi referent za muslimanske vjerske poslove. Još je kadija tražio da se ostavi udruženje "Mladi muslimani," koje bi doprinijelo da se spasavaju mladi ljudi od ateizacije.

Jedan iz delegacije (deputat, kako kaže pisac dnevnika) pozdravlja odluku AVNOJ-a o federativnom uređenju i po svemu se vidi da on shvata, kako zaključuje V. Kecmanović, da će sada Bosna i Hercegovina biti ograđena gvozdenim zidom od Srbije i Hrvatske. Nakon svega, u svojim autentičnim zabilješkama s kraja te 1944. godine (a štampano i na određen način ovjereno i potvrđeno sjećanje 1980. godine) Vojislav Kecmanović ističe:

[131] Pogledati u: Vojislav Kecmanović - Đedo: Zabilješke iz ratnih dana, Institut za historiju - Sarajevo i NIŠRO "Oslobođenje" - Sarajevo, Sarajevo, 1980. (str. 179- 181).On je bio i predsjednik zasjedanja ZAVNOBiH-a i u delegaciji iz BiH koja je kod Josipa Broza Tita tražila da BiH bude ravnopravna republika u odlukama Drugog zasjedanja AVNOJ-a. Isticanjem navedenog stava nimalo ne želimo da umanjimo historijske zasluge V. Kecmanovića za BiH, čak naprotiv, i njegov stav je zbog položaja kojeg je imao (kao i Moša Pijade, uostalom, čiji su stavovi o muslimanima kao vjerskoj skupini i iz 1953. godine također uticajni) tim značajniji i odražava odnos spram Muslimana (Bošnjaka) i u Drugom svjetskom ratu u kojem su i oni kao i BiH doživjeli najveća razaranja i uništenja u odnosu na sve druge dijelove Jugoistočne Evrope. U tome pogledu Vojislav Kecmanović nije izuzetak, a činjenica da tada nije bio član KPJ samo govori o stereotipima s kojima su Bošnjaci suočeni u kontinuitetu zajedničke države kao „drugi" i „drugačiji".

"Šta reći na sve ovo kao da na ove ljude ovaj rat i naša borba nisu ništa djelovali. Kao da se ništa nije izmijenilo ni u stvarnosti ni u njihovim shvatanjima. Biće još borbe, samo na *drugi način*, da bi nazadna shvatanja ustupila mjesto naprednim. I u toj borbi će mladi voditi glavnu riječ." (kurziv Dž.I.)

Sutradan, prema njegovim zabilješkama, s popom Savom Savićem iz Birča vodio je prijateljski razgovor i, što je zanimljivo, na poziv popa, kojem zna i ime i prezime i odakle je, jer se popovi za razliku od kadija ne zaboravljaju, odlazi na otvaranje srpske (upravo tako: ne pravoslavne, nego srpske) crkve u Jajcu. I nikom ništa. On se pravda da je tamo gledao ikone i kako se narod zamlaćuje svijećama, tamjanom i "kuvanom pšenicom". Ali, ni traga o tome da barem poslije najavi borbu na drugi način i na tom frontu. Taj *drugi način sa "naprednim shvatanjima"* je započeo već 1944. godine prisustvom visokog dužnosnika liturgiji u Jajcu!

Ovaj stav prema muslimanima (Bošnjacima) iz vremena historijskih događanja kakvi su nesumnjivo bili vrijeme i ZAVNOBiH i AVNOJ-a ne treba brkati sa osnovnim stavom ovog teksta da je antifašizam i učešće BiH i Bošnjaka (Muslimana) u antifašističkoj koaliciji izuzetno značajan čin koji još nije vrednovan na pravi način. Da je tako, govori i činjenica da je u periodu "događanja naroda" ili razgradnje SFRJ došlo do reafirmacije kolaboracionističkih nacističkih snaga na prostoru bivše države (četničkog i ustaškog pokreta prije svega) da bi se vrhunac doživio sa zakonskim izjednačavanjem "doprinosa" četnika i partizana u Srbiji, ali i prešutnim historijskim sporazumom u BiH - RS. Kada je riječ o new ustaškom pokretu, uz sve nemušte ograde, i on je manje-više reafirmiran i prešutno aboliran i u dijelu BiH koji sebe naziva "trećim entitetom ili tzv. HB." Koketiranje i sa emigracijom i jednog i drugog pokreta u vrijeme nacionalističkih euforija i dobro zahvatanje "zabranjenog voća", učešće te emigracije u finansiranju novih nacionalnih elita, minimiziranje zločina "svoga" naroda ili čak njihovo prikazivanja kao "herojstva", a preuveličavanje zločina drugih i stigmatizacija cijelih naroda, jeste dio scenarija koji je mogao imati pogodno tlo samo zato što se, ustvari, nikada nije do kraja raščistilo sa izvorima fašizma.[132]

132 Slom SFRJ je na mnogim njenim sastavnim dijelovima označio ono što je Drago Jančar u drugačijem kontekstu naglasio da je „oslobodilački pokret pao u naručje zla protiv kojeg se borio". O tome najbolje i najilustrativnije govori uloga JNA u ratovima na prostoru bivše SFRJ. Vidjeti ilustrativan tekst Drago Jančar: Tamna strana mjeseca, Forum Bosna br. 7/8 strana 7-9, Sarajevo, 2000. O bespomoćnosti antifašizma vidjeti tekst Todor Kuljić: Bespomoćni antifašizam, http://institut.instifdt.bg.ac.yu/ifdt/s_index (posjeta stranici 20.11. 2002.). O kolaboraciji sa nacizmom u Srbiji vidjeti i Olivera Milosavljević: Potisnuta istina (Kolaboracija u Srbiji 1941- 1944.) Helsinški odbor za ljudska prava Srbije, 2006.

Rješavanje nacionalnog pitanja je bilo na način ruskog "revolucionalnog" šablona, sa zataškavanjem otvorenih pitanja (neslaganja oko uređenja države još u vrijeme održavanja navedenih historijskih zasjedanja, nedovoljno osvjetljavanje otvorenih pitanja, održavanja cijelog koncepta sistema na harizmi jednog čovjeka, kao i revolucionarni ateizam). To je sve sprječavalo razvoj građanskog koncepta, otvorenosti u traženju modaliteta vladanja, suočavanja sa vlastitim greškama iz prošlosti itd. Zbog svega toga se i moglo dogoditi da onog trenutka kada su se na otvorenoj sceni, i jugoslovenskoj i svjetskoj, pojavili svi otvoreni zahtjevi vezani za slom socijalizma, nije bilo nikakvih alternativa uspostavljanju balansa snaga, dijaloga i zaživljavanja realnog koncepta tranzicije. Jedina alternativa i na ideološkom planu i javnoj sceni, koja je imala čvrstu urotničku i osvetničku anti komunističku orijentaciju, jeste bio nacionalistički pokret sa konzerviranim recidivima preživljenog fašizma. Rat se mogao nastaviti kao da se od 1941. godine nije ništa dogodilo! Bosna i Hercegovina i Bošnjaci su, u takvom odnosu snaga sa JNA, koja se stavila na stranu jedine alternativne ideologije (nacionalizma), mogli doživjeti samo katastrofu – i što je tragedija i doživjeli su je! Da li je često korištena pjesma iz posljednje agresije i odgovor na dilemu iz 1943. godine, kada je Josip Broz Tito presjekao rasprave oko budućeg statusa BiH u novoj jugoslovenskoj federaciji:[133]"Muslimani, muslimani crni su vam došli dani

133 O zasjedanju AVNOJ-a i ZAVNOBiH-a vidjeti dio referentnih izdanja:Branko Petranović, Momčilo Zečević: Jugoslavija 1918/1988. tematska zbirka dokumenata, Rad Beograd 1988. str. 653. komentar o tome da je AVNOJ donio Rezoluciju o organizaciji ZAVNO Sandžaka, koji nikada nije uspostavljen kao bila kakva autonomna jedinica i Rezolucija ZAVNOBiH-a i komentar na str. 654. Safet Bandžović: BiH u raspravama i odlukama Drugog zasjedanja AVNOJ-a Prilozi,br. 31, Institut za istoriju, Sarajevo, 2002., str. 179-204. Veselin Đuretić: Narodna vlast u Bosni i Hercegovini 1941-1945. str. 206/207; O značaju ZAVNOBiH-a pogledati i Alija Bijavica: ZAVNOBiH i sadašnje vrijeme, Most, broj 144 (55 - nova serija) Mostar, novembar/studeni 2001.; te autentično mišljenje jednog od učesnika i čovjeka koji je slovio kao jedina „alternativa" u disidetskom statusu Milovan Đilas: Bosna je nastala u ratu, Filozofija i društvo br. IV, Beograd, 1993. On je bio među onim koji su se i nakon završetka rata suprotstavljali priznavanju muslimanske nacije u njenom bošnjačkom nazivu, što je predlagao Husein Čišić. Inače, o stereotipima spram Muslimana (Bošnjaka) kojima se u kontinuitetu osporava pravo da budu nacija vidjeti u Olivera Milosavljević: U tradiciji nacionalizma, Helsinški odbora za ljudska prava Srbije, posebni dijelovi Poturica gori od Turčina, Karakter muslimana, o islamu, Beograd, 2002., str. 201 -208. Uz više drugih izdanja pogledati i prilog Gordane Đurić: Svakodnevne diskursivne prakse o „osobinama naroda" i važnosti nacionalnog identiteta, u Zagorka Golubović i drugi: Politika i svakodnevni život, Srbija, 1999-2002. Institut za filozofiju i društvenu teoriju, Beograd, 2003., str. 175- 210. Oko rješavanja nacionalnog pitanja vidjeti u Ivo Banac: Nacionalno pitanje u Jugoslaviji, Durieux, Zagreb, 1995., te vrlo zanimljiv tekst Philippe Bourrinet: The Yugoslav National Question, http://www.left-dis.nl/uk/yougeng.htm posjeta 10.09.2006.

– nema Tite da vas brani". Sigurno bi posebnu temu i raspravu zaslužila analiza odnosa i Bošnjaka i BiH prema ličnosti Josipa Broza Tita. Uz sve primjedbe koje bi se sa realne vremenske distance mogle dati za doba NOB-a i socijalističke izgradnje u zajedničkoj federativnoj državi, ipak već se s velikom vjerovatnoćom može dati procjena da je u ukupnim odnosima ova ličnost u narodnosnoj memoriji Bošnjaka dosta visoko ocijenjena. Bosna i Hercegovina je za odbranu od fašizma dala najveći doprinos, sve realne procjene žrtava i stradanja u Drugom svjetskom ratu govore da su Bošnjaci proporcionalno bili među najvećim žrtvama i stranog (njemačkog, italijanskog), ali i domaćeg fašizma (ustaše i četnici). Posebno su traumatična historijska pamćenja masovnih likvidacija na najbrutalniji način u Istočnoj Bosni. Ono što je, također, konstanta, jeste da se o tim zločinima nije javno govorilo, a u stereotipnoj predstavi Bošnjacima je više namjenjivana uloga negativaca.[134] Dakle, nije razrješena „misterija" zločina iz Drugog svjetskog rata ni nakon više od 60 godina od pobjede nad fašizmom, a već je došao zločin na kraju XX stoljeća.

Nastavak negatorskog odnosa spram Bošnjaka (nekada Muslimana) slijedi i nakon Daytona. Pri tome se sa otvorenim nadobudnim posprdnostima i kolonijalnom (nerijetko i rasnome) napuhanosti ističe da su Bošnjaci "mladi" narod koji je, eto, dvijestotine godina nakon evropskih buržoaskih (nacionalnih) revolucije, i sâm postao nacija. Mnogi smatraju da se još uvijek radi samo o potencijalnoj naciji, dok neki smatraju da se radi o vjerskoj etno skupini itd. itd. To se odražava i kod Bošnjaka gdje su prisutne još uvijek zbrke u komunikaciji i javnom predstavljanju sa nazivima Bošnjak, Bosanac, Musliman, musliman,Bošnjak-Musliman... Međutim, sve je prisutnija situacija da je nacionalno ime proporcionalno najbrojnijeg naroda ipak ušlo u uho i kod susjeda a kako i ne bi kada je ovaj naziv prisutan u dugoj historijskoj tradiciji.[135] Zanimljivo je da se i

[134]O ovoj temi se još uvijek nedovoljno raspravlja, jer se pojavljuje ili kao "historijsko ponavljanje" u izvršnoj agresiji na BiH (reafirmacija fašističkih formacija) sa pokušajem rekonstrukcije historije, a nakon okončanja agresije se pokušava pod firmom "nacionalnog" pomirenja da se izjednači uloga ovih formacija sa NOB-om. Šire: Vladimir Dedijer, Antun Miletić: Genocid Nad Muslimanima, 1941-1945: Zbornik dokumenata i svedočenja, Svjetlost, Sarajevo, 1990.; Vladimir Žerjavić: Gubici stanovništva Jugoslavije u Drugom svjetskom ratu, Zagreb, 1989.; Bogoljub Kovačević; Žrtve Drugog svjetskog rata u Jugoslaviji, Naše delo, London, 1985., Sonja Biserko (ur): Bosna i Hercegovina – jezgro velikosrpskog projekta, Helsinški odbor za ljudska prava Srbije, Beograd, 2006.

[135]Pažnja naše historiografije, i ne samo nje, bi se morala usmjeravati prema analizi tekstova koji su u još svježem pamćenju imali to jedno u suštini ponosno doba Bosne. Čak i u sklopu velikodržavnih projekata nije moglo da se izbjegne takvo što. Još je u

na početku XXI stoljeća rasprava oko Bošnjaka, njihovog mjesta i uloge, često vrti u krugovima koji, bilo dobronamjerno ili ne, žele da Bošnjaka "poštede" kovanja mitologije. Pod mitologijom naglašavaju i značaj srednjovijekovne bosanske državnosti, negiraju postojanje Crkve bosanske, minimiziraju značaj bogumilskog fenomena, relativno povlašten položaj ne samo Bošnjaka nego i opstanak izvjesnog stepena posebnosti i Bosne kao svojevrsnog zaštićenog znaka te posebnosti u Osmanlijskom carstvu. Negiraju se plemići visokog ranga u velikom Osmanlijskom carstvu koji su se itekako ponosili svojim bosanskim porijeklom, a veličaju se baroni i banovi koji su to bili u drugim imperijama. Pri tome niko ne smije ni da dira njihove (osvjedočene) mitologijom i njihove seljačke, ustaničke, i ine pobune, uzvišene heroje, njihova preuveličavanja zločina nad njihovim narodom, a zaboravljaju kontinuitet zločina nad drugim, te na sili i ubijanju ("etničkom čišćenju") proširivanje "svoje" države: i poslije odlaska Osmanlija, poslije balkanskih ratova, poslije Prvog i svih drugih ratova... Uskraćivanje Bosni i Bošnjacima historijskog pamćenja (pa i postojanja) jeste u funkciji pozivanja na "historijsko pravo" za tapiju nad zemljom Bosnom, koja danas nosi naziv Bosna i Hercegovina.[136]

I na početku XXI stoljeća se rasprave pokreću, ali i preokreću, a što je podstaknuto tragičnim događajima od 11. septembra 2001. godine i

znamenitom "Načertaniju" spomenut narodnosni naziv Bošnjak, a kao"svježiju" ilustraciju, pogledati "Našu Kraljivinu i Balkansko poluostrvo", 4. razred srednjih škola Kraljevine SHS, Izdanje Sveslavenske knjižarnice M.J. Stefanovića i druga, Beograd 1925. u kojoj doslovno piše o Bošnjacima sljedeće: U grupu "Dinaraca" Kraljevine Jugoslavije spadaju i Bošnjaci - Bošnjacima nazivamo stanovnike Severne Bosne. To su vredni, ali žustri, prgavi i nešto tvrdoglavi ljudi. Ima ih pravoslavnih, muslimana i katolika; prvih je najviše, poslednjih najmanje. Muslimani su većinom potomci onih naših bogumila, koji u XV i XVI veku primiše Islam." str. 69. Kada se pogleda da je tada korišten još svježi naziv Bošnjaci, to bi danas trebalo isticati i onim koji u svojoj zaslijepljenosti negiraju Bošnjacima to pravo.

[136]Francine Friedman:The Bosnian Muslims: Denial of a Nation, Westviev Press, Boulder, 1996. Zanimljivo je da se samo bošnjačkim intelektualcima prigovara bogumilsko- bošnjačka prethodnica kao pokušaj navodnog mitologiziranja, a ne prigovara se stranim autorima niti se analiziraju tekstovi iz susjedstva BiH. Sve što se ne slaže sa "činjenicama" napadača historijske utemeljnosti i BiH i Bošnjaka i njihove usporedne sudbinske vezanosti to - tim gore po činjenice. Dominik Šnaper je pod uticajem, prije svega srpskih teoretičara o "izmišljenim" narodima, u svojoj inače solidno urađenoj knjizi "Zajednica građana"(O modernoj ideji nacije) rekla da je Tito da bi "okrepio svoju vlast, 1968. godine je prosto izmislio "muslimansku" etničku skupinu. Bosne i Hercegovine", D. Šnaper: Zajednica građana, Izdavačka knjižarnica Zorana Stojanovića, Sremski Karlovci- Novi Sad, 1996.str. 36. O „fascinantnom događaju" - priznavanja Muslimana u bivšoj Jugoslaviji vidjeti i Ernest Gellner: Nacije i nacionalizam, Politička kultura, Zagreb, 1998., str. 91-92

terorističkim napadima izvršenim u SAD-u, ka diskursima posmatranja Bosne i njene proporcionalno najbrojnije nacije Bošnjaka kao (bitnog) dijela najavljenog "sukoba civilizacija".

U turbulentnim kretanjima kraja XX i početka XXI stoljeća dva su pojma ušla u svijest uspavanog Zapada i najavila činjenicu da su "nemoguće stvari" moguće. Nakon historijskih izjava svjetskih vođa nakon Drugog svjetskog rata, koje su se svele „Nikada više", ipak se „u sred' Evrope" dogodio i rat i koncentracioni logori i genocid. Sve je to bilo povezano za geografski prostor Bosne i Hercegovina. U objašnjavanju i „racionaliziranju" zločina Bosna i Hercegovina se posebno nakon terorističkih napada počela vezivati i za društveni fenomen tzv. islamskog fundamentalizma (terorizma). Ostaje za neku drugu analizu zašto se, ako se već Bosna i Hercegovina treba naći u fokusu, kao jedna od "neriješenih stavki", nisu u prvi plan istakla druga poređenja sa ovom zemljom. Recimo, olahko se prelazi preko mogućnosti da se Bosna i Hercegovina npr. dovede u vezu sa holokaustom, sa genocidom, sa neokolonijalizmom, sa idejom Evrope kao ekskluzivnog kršćanskog kluba, sa jakom tendencijom objedinjavanja kršćanstva, sa ustaškim nacističkim pokretom, sa četničkim nacističkim pokretom... Namjerno naglašavamo prefiks "nacistički" zbog toga što još nije izvršena revizija u svijetu zvanične i vladajuće historiografije i postulata društvene znanosti koje su ove „domaće" kolaboracionističke pokrete svrstale u istu ravan sa njemačkim, italijanskim i svakim drugim nacizmom.

6.5. Jedva dočekano poređenje sa "islamskim fundamentalizmom"

Ukazivanje na "terorizam u BiH" priprema je terena kako bi se našlo opravdanje za obračun sa golorukim "teroristima" i u prošlosti, a i sadašnjosti. Pri tome se traže i u modernom (globalizirajućem) vremenu tragovi i "tumačenja", kao što je sukob civilizacija, odnosno noviji pokušaji animaliziranje i sataniziranje, uopćavanja koje kao direktnu posljedicu ima inauguriranje novih termina ljudi „izvan zakona"[137]

[137] Pogledati zanimljivu raspravu o proglašavanju talibanskih boraca za borce izvan zakona Slavoj Žižek: Jesmo li u ratu? :"Kada je Donald Rumsfeld nazvao zarobljene talibanske borce "nezakonitim borcima" (kao suprotnost regularnim ratnim zarobljenicima), nije mislio samo na njihovu kriminalnu terorističku aktivnost koja ih stavlja izvan zakona: kada američki državljanin počini zločin, čak i tako ozbiljan kao što je ubojstvo, on ostaje "zakonit" kriminalac. Razlika između kriminalaca i ne-kriminalaca nema nikakve veze

Tome svakako treba pridodati i sve češće lociranje tzv. "bijele Al Qaide" koja se smješta upravo na prostoru BiH. Otuda i sve češći tekstovi na temu da se rat i agresija na BiH kvalificiraju kao "vjerski rat", odnosno da je sa srpske strane to bilo preduprijeđeno djelovanje "jer su ekstremisti vodili Džihad",[138] a poređenja se prave na najgrublji način.

I dok smo u vrijeme socijalističke Jugoslavije bili suočeni sa zatomljenim četništvom, koje se nikada do kraja nije raskrinkalo kao nacistička ideologija, dotle smo danas u BiH suočeni i sa četničkim i ustaškim pokretom kao par exelence borbom za "nacionalno oslobođenje" Srba i Hrvata. Time se relativiziraju zločini u BiH počinjeni u vrijeme agresije, a i ako su počinjeni - bilo je to prema potencijalnim ili stvarnim *homo sacerima*. Pripreme za konačno razbijanje države, koja je u Daytonu konstruirana kao država u mirovanju ili država koja TO nije,[139] pored javnog diskursa kao poseban problem ima razdvojenost obrazovnih sistema. Mlade generacije u RS su odgojene da pod pojmom BiH podrazumijevaju ne državu

s onom između "zakonitoga" građanina i onih ljudi koje u Francuskoj nazivaju "bez papira". Možda tome više odgovara kategorija homo sacera, koju je u upotrebu ponovno uveo Giorgio Agamben u djelu Homo sacer: Sovereign Power and Bare Life 1998. U rimskom pravu ona označava nekoga tko je mogao biti nekažnjeno ubijen i čija smrt, iz istog razloga, nema vrijednost žrtve. Danas, kao pojam koji znači iznimku, može biti primijenjen ne samo na teroriste nego i na one koji se nalaze na kraju lanca humanitarne pomoći (stanovnici Ruande, Bosne, Afganistana), na one bez papira u Francuskoj te na stanovnike favela u Brazilu ili afroameričkih geta u SAD-u." (Tekst je prvi put objavljen u London Review of Books, 23. maja 2002.; a prijevod na hrvatski jezik u "Zarez" br. 83, Zagreb 2002.) Na sličan način piše i Ronald Dworkin u tekstu "Stvarna pretnja američkim vrednostima" (Republika br. 292- 293, Beograd 2002.) koji ističe da su napadi od 11. septembra udarili u srce Amerike. Istovremeno, hitne mjere za borbu protiv terorizma, međutim, mogle bi podriti slobode koje su najviše cijene u državi. Ovaj profesor prava i filozofije na New York University postavlja pitanje: "Da li smo zaista suočeni sa tako ekstremnom opasnošću od terorizma da moramo da postupamo nepravedno?" Tekst objavljen u The Guardian, 09. 03. 2002. http://www. yurope.com/zines/republika /arhiva/2002/292-293/292-293_19.html. O reperkusijama događaja nakon 11.09.2002. pogledati u: Senka Rima nad Vašingtonom (izbor tekstova Ivanović Života), Filip Višnjić, Beograd, 2002. O uticaju na islam: Akbar S. Ahmed: Islam pod opsadom, Libris, Sarajevo 2004.

[138] Darko Trifunović: Rat u BiH i teroristički napad na svetski trgovinski centar", Srpska politička misao broj 1-4, Beograd 2004. str. 229- 242 kao i knjigu Darka Tanaskovića: Islam i mi, Partenon, Beograd, 2006. posebno dio „Zelena transferzala": iz mita u stvarnost, (saopštenje pripremljeno za Konferenciju Rat protiv terorizma. Balkanska veza ČIKAGO 16. april 2005.) str. 275- 316.; Miroljub Jeftić: Džihad u savremenim međunarodnim odnosima, Teme (31), broj 4, Niš, 2007. (757- 788).

[139] Takvu državu Nerzuk Ćurak naziva Dejtonijom koja će, takva kakva jeste, sa instaliranim modelom etnonacionalizma, „naprosto nastaviti mirovanje u lažnom kretanju". Pogledati Nerzuk Ćurak: Obnova bosanskih utopija, Synopsis, Sarajevo – Zagreb, 2006., str. 67

u kojoj i sami žive, nego u najboljem slučaju SAMO Federaciju BiH. Sam nezgrapni Daytonski naziv oba entiteta otvorio je mogućnost da se takvo razmišljanje utemeljuje i elaborira, jer složenost BiH kao države se nalazi u složenoj vezi jedne Republike (Srpske) i jedne Federacije (BiH). Naravno da ova veza nije nemoguća i ne može se samo Daytonu pripisivati opstrukcija, jer se selektivno tumači i zagovara njegovo "dosljedno" provođenje. Za pitanje dugoročne strategije koja će "sama" (kao nacionalizirajuća) raditi na podjeli BiH mnogo je važnije ono što nije bilo u prvom planu Daytona.

S obzirom da je kod dvije "strane" pregovarača u Daytonu bila izražena jasna želja za formiranjem (teritorijalno što veće) nacionalne države, vjerovatno su ove dvije strane (velikohrvatska predvođena dr F. Tuđmanom i velikosrpska predvođena S.Miloševićem) u pregovorima išle ka maksimalističkim zahtjevima oko onoga što teorijski i praktično daje simboliku i tvori naciju, a u skladu sa dogovorima o podjeli BiH koji su se odvijali u kontinuitetu agresije i na BiH i Hrvatsku.[140] Znali su i stav međunarodne zajednice da se neće moći u tadašnjoj fazi ići na mijenjanje granica, ali su onda išli na alternativne pravce koji su samo bili maskirani sa mapama razgraničenja. Tako se "obični svijet" zamlaćivao sa procentima teritorije u prikazanih u jednoj ili tri dimenzije, kvalitetom teritorije i slično. To je u pozadinu potisnulo neke (u tom trenutku euforije iščekivanja kraja rata i igrom brojki procenata teritorije) "nevažne stvari": među njima je vrlo bitno pitanje administracije i uprave, obrazovanja i odgoja, pa i pitanja odbrane, unutarnje sigurnosti, da bi se čak i državljanstvo ustanovilo po principu dvojnog državljanstva (Srbi vezani za dvostruko državljanstvo Srbija -BiH, a bosanski Hrvati za državljanstvo R Hrvatska-BiH). U Evropi u kojoj je princip narodnog suvereniteta i prava na samoodređenje (do otcjepljenja) bitan elemenat, takvo rješenje je donijelo dugoročnu etnokulturalnu nepravdu za većinsko bošnjačko stanovništvo.

Na to ukazuje i Tarik Haverić, raspravljajući o principu etnokulturalne pravde, u djelu W. Klimicke: "Prednost tog etnonacionalnog shvatanja narodne suverenosti jest što ono popunjava normativnu lakunu (prazninu)..., nudeći pretpolitičke kriterije za izgradnju političkih društava: *demos građana* treba da se korijeni u *ethnosu srodnika*. Takvo shvatanje, koje umnogome dugujemo Carlu Schmittu, već je pokazalo svoj potencijal u Evropi tridesetih godina XX stoljeća: zahtjev za jednom državom za sve Nijemce, ostvaren Anschluss-om Austrije i zauzimanjem Sudeta, i pokušaji da se u jednoj državi, komadanjem Bosne, okupe svi Srbi ili svi Hrvati, počivali su na istom regulativnom načelu. I neprekidna potkazivanja bosanskog političkog društva kao vještačke tvorevine temeljila su se na istom učenju, koje uspostavlja etnički homogenu državu kao normalan slučaj: "država koja tu homogenost ne posjeduje ima u sebi nešto nenormalno, i predstavlja opasnost po mir". Carl Schmitt je već bio najavio i najužasnija sredstva kojima se može pribjeći da bi se ostvario taj cilj, poznata kao etničko čišćenje: kao zaštitne mjere za očuvanje etnički homogene države njemački pravnik predviđao je, između ostalog, "tlačenje i izgon heterogenog stanovništva" i njegovo prostorno odvajanje."[141] Na primjeru bivše SFRJ, a posebno u stradanju Bosne i Hercegovine i Bošnjaka, najbolje bi se mogla primijeniti misao Clyde C. Snow-a, svjetski poznatog američkog forenzičkog antropologa koji je radio u slučaju povrede ljudskih prava u zločinima širom svijeta, između ostalog i u Bosni. On ističe: „Od svih oblika ubojstava nijedan nije monstruozniji od onog koji država počini protiv vlastitih građana. A od svih žrtava ubojstava, najbespomoćnije i najranjivije su žrtve države, jer je onaj kojem su povjerile vlastite živote i sigurnost postao njihov ubica."[142]

Nama se čini da je najveći problem koji predstavlja smetnju za bavljenje problematikom nacionalnih odnosa u BiH nedostatak koncenzusa oko toga sa koje vladajuće pozicije krenuti u pitanje "konstitutivnosti". Sâm izraz konstitutivnost se tretira kao vrlo važan i moderan izraz koji bi trebao da objasni da "tri konstituitvna naroda" (a ne nacije) u BiH imaju jednako pravo na BiH i da ni manje ni više one sve tri konstituiraju ovu državu. Sama činjenica da je uzeta riječ konstitutivan od konstitucija (lat. consitutio - uredba ustrojstvo) koji određuje, sastavni, osnovni, temeljni, bitni - može da predstavlja značajan pokazatelj koji označava sastavne narode u BiH. I sva tri (Bošnjaci, Hrvati i Srbi) su na isti način bitni, ravnopravni u istoj mjeri i sva tri konstituiraju državu Bosnu i Hercegovinu.

[140] Miloš Minić: Dogovori u Karađorđevu o podeli Bosne i Hercegovine, Rabic, Sarajevo, 1998. ; Ivan Lovrenović i Predrag Lucić (ur.): Stenogrami o podjeli Bosne i Hercegovine, I i II, Kultura&Rasvjeta – Civitas, Split – Sarajevo, 2005.

[141] Tarik Haverić: Zapadna politička teorija i etnički odnosi u istočnoj Evropi,, Helsinške sveske, Beograd, 2002. Djelo W. Kilmicke pogledati na južnoslavenskim jezicima u: Kilmika Vili (Kymlicka Will): Etnički odnosi i zapadna politička teorija, Habitus, br. 0, Novi Sad, 1999. http://cmk.org.yu/linkovi/ habitus/0/kymlicka 0.pdf. Odnosno na bosanskom jeziku, Kymlicka Will: Multikulturalno građanstvo, Dijalog 1-2, Sarajevo 2001. kao i Klimicka Will: Pravda i sigurnost u prilagodbi manjinskom nacionalizmu, Dijalog br. 3, Sarajevo, 2002.

[142] Citirano prema:William A. Haviland: Kulturna antropologija, Naklada Slap, Zagreb, 2004., str. 9

Sama činjenica da se u Predsjedništvo BiH, ne može izabrati npr. Jevrej, ili Albanac, odnosno pripadnik nekoga drugog osim tri konstitutivna naroda, jasno pokazuje da je nacionalni model u osnovici ustrojstva države BiH. To doprinosi i reafirmaciji desnih nazora, uključujući i nove oblike fašizma (što je na određen način stimulirano kroz model kojeg je Dayton ponudio). U svemu tome se izgubio, dobrim dijelom, i jedan od bitnih demokratskih principa – princip većine i manjine. Sa nekim od bitnih rješenja iz Daytona, princip većine i manjine, kao jedan od bitnih principa demokratije, se morao povući pred principom ravnopravnosti i istoznačne konstitutivnosti nabrojanih naroda.[143]

Osnovno je pitanje: Da li postojeće odluke i njihova (ne)primjena mogu donijeti ujedinjenje BiH? Odnosno, mogu li se njima uspostaviti pokidane veze unutar same BiH? Nužda zajedničkog života u Evropi u kojoj „nema promjena granica" dešava se još uvijek izvan vladajućih obrazaca sa kojima barata savremena Evropa. Borba za državu BiH ne smije biti borba za bilo kakvu državu. To mora biti država istinskog pomirenja. "Država JEST pomirenje", kaže R. Močnik, "barem ona država koja proizilazi iz ljudskih prava, iz slobode i jednakosti državljanki i državljana."[144]

U Evropi su se u posljednjoj deceniji XX stoljeća dogodila i ujedinjenja nacija i okončala još jedna faza proglašenja nacionalnih država (baltičke države iz sastava bivšeg SSSR-a, te države iz sastava ČSSR-a i SFRJ (Češka i Slovačka, odnosno Slovenija i Hrvatska). I dok je još uvijek u prvom planu tzv. (jugo)istočni, odnosno socijalistički sindrom u rješavanju nacionalnog pitanja, nekako se u sjeni dogodilo i ujedinjenje njemačke nacije u jednu državu. Mada je to za sudbinu Evrope i svijeta mnogo važnije pitanje, ono je izvršeno bez velike pompe. Kao da je usud (?!) htio da se to obavi u sjeni pucanja i to istinskog i sa ogromnim žrtvama na drugim mjestima "evropskog Orijenta", kako se često Balkan naziva.

Reklo bi se - nemaju ovi događaji nikakve zajedničke veze, izuzev što su se događali u istom vremenskom periodu. Odnosno, samo potvrđuju teoriju da se na jednom "kulturnijem" mjestu iste stvari mogu kulturnije rješavati, dok je "sirovi i primitivni Balkan" opet potvrdio svoje (ne)pripadanje evropskoj prosječnoj kulturi. Ako su na rubovima Evrope moguće disharmonične ekscesne pojave, onda se nacionaliziranje i ujedinjenje Njemačke dogodilo "usred Evrope", i najčešće se prikazuje kao nacionalizirani prijelaz njemstva prema evropstvu, odnosno sa jakom tendencijom izraženoj u dotadašnjoj Zapadnoj Njemačkoj da se ide u stvaranje evropskih institucija. Njemačka je specifična i po tome što je XX stoljeće donijelo u drugoj polovini usitnjavanje država, a kod Njemačke je došlo do okrupnjavanja. Da li je cijenu tog okrupnjavanja platio izuzetno skupo onaj drugi dio iste Evrope gdje se desilo usitnjavanje? U eksplozivnoj sjeni Balkana (a ponajviše BiH) dogodile su se mnoge stvari: od ujedinjenja Njemačke, preko institucionalnog jačanja EU, osiguravanja nove uloge NATO saveza nakon prestanka Hladnog rata... Samo da se nabrojano dogodilo to bi najmanje tražilo poseban status za Bosnu i Hercegovinu. Nažalost, Bosna i Hercegovina, jedina potpuno uništena i devastirana država u Evropi nakon Drugog svjetskog rata je na kraju reda potencijalnih kandidata za prijem u EU!

[143] Šire pogledati neobičnu analizu u Tibor Varadi: O šansama za etnokulturarnu pravdu u Centralnoj i Istočnoj Evropi - sa osvrtom na Dejtonski sporazum, Habitus br. 0, Novi Sad, 1999.

[144] Rastko Močnik: Koliko fašizma? Arkzin d.o.o, Zagreb, 1998/1999.

7. BORBA ZA BOSNU I HERCEGOVINU

Diskurzivni elementi i početna stajališta u posmatranju BiH državnosti karakteriziraju višestruki, ali suprotstavljeni, diskontinuiteti, ili bolje rečeno njihovo različito opisivanje i tumačenje. To nije samo stanje historiografije, nego i nametnute svijesti koja poprima mitologijska gledanja. Tako se iz diskursa Bošnjaka borba za savremenu i samostalnu državu posmatra kao kontinuitet koji nije čak prekinut ni sa dolaskom Osmanlija i pada srednjovjekovne bosanske države pod njih. Kopča sa tom i takvom idejom vlastite države je nalažena i u različitim ideološkim obrascima koji su, naizgled, i nespojivi: srednjovjekovna država **jednog naroda** koji je imao **više vjera**, Osmanlijsko doba sa **jednim nazivom naroda** i sa **više vjera**, Austro Ugarska i nacionaliziranje po evropskom uzoru, Stara Jugoslavija i panslavenizam (pod firmom velikosrbizma), sa izraženim primitivno nacionalizirajućim podjelama, nova Jugoslavija i južnoslavenski nacionalizam romantičarskog tipa i najnovije borbe za koncept države u raspadanju (SFRJ – u kojoj je u borbi za ime koncepta srušena država sama).

Ipak ima jedna osnovna karakteristika koja vezuje sve ove periode, a vezana je za Bosnu i njen većinski narod Bošnjake. Ona se odnosi na činjenicu da su Bošnjaci uvijek tražili saveznika isključivo na jednoj osnovi

(bez ikakvih ideoloških jednakih stavova): a to je da su jedini kriteriji savezništva bili u pomaganju Bošnjacima (a oni su se zvali i Muslimani i muslimani i Bošnjani) održavanja u životu Bosne (i Hercegovine). Zato se kroz historiju pojavljuju naizgled različiti saveznici Bošnjaka, protiv kojih se Bošnjaci kasnije znaju i okrenuti i tražiti drugog saveznika, ako ocijene da je dojučerašnji saveznik i sâm otpočeo sa uništavanjem Bosne, pa čak i kada je u političkim proklamacijama doveo u pitanje BiH.

Nekoliko značajnih karakteristika je vezano za realizaciju ovog stava i nije vezano za neku pragmatičnu vladajuću ideologije. Zar nisu Bošnjaci (starinci BiH) prihvatili Osmanlije i nisu im se suprotstavljali u kontinitetu zato što oni niti imenom, niti drugim svojim stavom nisu dovodili u pitanje Bosnu i njenu posebnost. Naime, za sve vrijeme trajanja osmanlijske vlasti bila je prisutna bosanska osobitost u administrativnom smislu, što se ne može reći za druge "države" oko Bosne. Pred kraj svog boravka u Bosni Osmanlije su počele da se suočavaju sa drugim idejama, ali djelomično i u shvatanju te bosanske (bošnjačke) osobenosti, pa se išlo na aranžmane da neka druga velesila garantira tu osobenost.

Neminovnost odlaska Osmanlija sa ovog dijela Balkana mogla je biti povezana i sa eventualnim zadovoljenjem susjeda Bosne, posebno sa Istoka, što bi ukinulo i samu ideju Bosne. Naime, primjeri nestanka bošnjačkog elementa i njegove osobenosti u Srbiji nakon proglašenja njene autonomije mogli su da pokažu šta bi se desilo sa Bošnjacima i Bosnom. Izbor za Austro-Ugarsku, ma koliko bio bolan, bio je bolja varijanta. U prvi mah otpor Austro-Ugarskoj vojsci se može tumačiti sa raznih aspekata, ali kada su Bošnjaci shvatili da ovo veliko carstvo garantira opstanak BiH, nema nikakve sumnje da je ono u Bošnjacima našlo i lojalne građane i odane saveznike koji su se pozitivno identificirali sa ovim carstvom. Prihvaćena je i država SHS, odnosno kraljevina Jugoslavije sve dotle dok sporazumom Cvetković-Maček nije dovela u pitanje opstanak BiH i njene posebnosti. Titov i stav KPJ/SKJ spram posebnosti BiH su u Bošnjacima našli najlojalniju strukturu i zbog toga što su u praksi povijesno obnovili BiH posebnost. Pa i u toj činjenici treba tražiti značajno pozitivno mjesto Josipa Broza Tita u galeriji povijesnih ličnosti koji su obilježavali pojedine epohe vezane za BiH i Bošnjake.

Projekat Velike Srbije s kraja XX stoljeća nije uvažio ovu posebnost i zato je, između ostalog, izazvao tako ogorčen otpor kod Bošnjaka. Savezništvo sa Hrvatima je bilo na osnovama i odbrane od zajedničkog agresora (koji je već napao Hrvatsku), ali i zbog toga što je rukovodstvo

Hrvatske javno priznavalo BiH posebnost i što je veći dio bosanskih Hrvata glasao na referendumu za nezavisnost BiH. Onog momenta kada je postalo zorno da je zvanična politika Hrvatske ipak usmjerena ka podjeli BiH i kada se to počelo pokazivati na terenu, za Bošnjake više nije bilo razlike među agresorima, nego su u najtežim okolnostima i jednim i drugim pružali očajnički otpor. Kada je obnovljeno priznanje BiH, bez obzira što je to urađeno pod pritiskom, prišlo se formiranju i Federacije i obnovi savezništva u borbi. U prilog ove teze govori i ogorčeni otpor prema nekim i bošnjačkim političkim opcijama koje su zagovarale podjelu BiH (autonomija u Krajini i djelovanje Fikreta Abdića).

Suština poslijeratne aktivnosti neprijatelja Bosne i Hercegovine jeste napad na ovu jedinu, u kontinuitetu, prisutnu vrijednost identifikacije Bošnjaka sa Bosnom i Hercegovinom i uspostavljanja savezništva na njenom opstanku, napada koji su sinhronizirani i nisu samo rezultat nekog određenog trenutka u "sukobu civlizacija" ili "globalizacije." Ti pokušaji su različitog intenziteta i često mijenjaju forme, a ogledaju se u namjerama da se Bošnjaci odvoje od bilo kojeg relevantnog saveznika. A saveznici su Bošnjacima potrebni na snažnoj vjetrometini na kojoj se nalaze i gdje se stalno javljaju pokušaji formiranja etnohomogeniziranih država. I zato su sva promišljanja koja, u politikantskoj brzopletosti, odbacuju savezništvo i BiH pokušavaju da je izoliraju ili je jednostrano usmjeravaju samo prema jednom susjedu ili na Istoku ili Zapadu, osuđena na propast.

"Savezništvo," u ovom smislu, podrazumijeva podršku ideji cjelovite BiH, odnosno opstanku BiH kao posebnosti, što Bošnjacima (ali i značajnom dijelu bosanskih Srba i Hrvata) daje sigurnost i ostvaruje toliko potrebni balans. Oni koji žele uništiti BiH znaju da za duže vrijeme neće moći, nakon agresije s kraja XX stoljeća, ići sa oružanim pokušajima definitivnog komadanja BiH za račun okolnih država, te se prilazi realizaciji istog cilja samo sa drugim sredstvima. Jedno od tih sredstava jeste stvaranje "države u državi" sa elementima (jedno)nacionalnog obrasca i jakom naslonjenosti na okolne države, a posebno u oblasti odgoja, obrazovanja, kulture (i sporta) uopće, kao i privrede i sigurnosti.

U primjeni su razni načini da se svima, a Bošnjacima posebno, "ogadi" i sama ideja BiH i za tu svrhu se koriste razni "slučajevi" kako iz dnevno-političke prakse, tako i oni koji se s vremena na vrijeme planski otvaraju. Bilo bi preopširno nabrajati šta znači svrstavanje Bošnjaka u grupaciju "islamskih terorista", šta znači "prodaja" oružja ovom ili onom... Udaljavanje od moguće potpore bosanskohercegovačkoj ideji islamskih ze-

malja, SAD-a, evropskih zemalja, jeste direktan atak na Bošnjake, podsticanje njihovog raslojavanja, sumnjičenja, samopreispitivanja, jačanje malodušnosti i kod onih koji su preostali, bezizlaznost koja se često razrješava definitivnim odlaskom iz BiH itd. S druge strane, u drugom entitetu se "srbovanje" i "antibosanstvo" (a time i "antibošnjaštvo") propagira kao vrlina. Pokušaj da se razbije ono što je održalo Bosnu i Hercegovinu i njenu specifičnu multikulturalnost, koja proističe iz islama i islamske civilizacijske okrenutosti ka mnoštvu kao Dokazu Stvaranja, je vrlo ozbiljan pokušaj balkanske „evropeizacije" Bosne i Hercegovine s kojim ozbiljno valja računati.[145]

Islamska komponenta u profiliranju nacionalnog bića Bošnjaka jednostavno ne dâ da Bošnjaci prijeđu "prag" (isključivog) homogenizirajućeg nacionalizma. Ova konstatacija proističe iz činjenice da se "nacionalizam može potvrditi onda kada se "naturalizira", kad se shvati kao vjera, kao civilna religija moderne koja se vezuje za oduvijek ili bar već dugo prisutnu objektivnu stvarnost".[146] Islamska univerzalnost je prevaga u vrijednosnom karakteru koja, makar to sa pragmatičnog stanovišta izgledalo "promašeno", ipak spašava Bošnjake od pogubnih posljedica eventualnog razbuktavanja vlastitog nacionalizma, mada to potvrđuje u stvarnosti i dokazanu činjenicu da su Bošnjaci često žrtve okolnih nacionalizama upravo zato što ne razumiju suštinu takve vrste agresivnog etno-homogenizirajućeg nacionalizma. Taj etnonacionalizam je, zaista, jedna vrsta svjetovne religije čiji poklonici moraju odbaciti univerzalizam svoje vlastite vjere, ili kao što se često događa poistovjećuje se njihova vjera sa nacijom i izvodi "božansko (nebesko) porijeklo" vlastite nacije. Bez obzira na to da je nerazumijevanje i naivnost plaćana ogromnim žrtvama, ipak, upravo taj univerzalni stav Bošnjaka, makar bio "po miruhu" neevropski, ponajviše održava u životu ideju Bosne i Hercegovine i Bošnjaka samih, kao specifičnosti ljudske zajednice, dobivajući saveznike u najjačim državama svog vremena unatoč i uprkos svemu.

[145] "Što se tiče islama, treba pogledati historiju. Tu je veoma zanimljiva bivša Jugoslavija. Zašto su u Sarajevu i Bosni sukobi bili tako nasilni? Zato što je tamo bilo najviše etničkog mešanja. Zašto? Zato što su Bosnom dominirali Muslimani i, historijski posmatrano, oni su definitivno bili najtolerantniji. Mi, Slovenci i Hrvati, katolički narodi, proterali smo ih još pre nekoliko vekova. To pokazuje da u islamu kao takvom nema ničeg netolerantnog. Pitanje je, dakle, zašto se sada pojavljuje taj teroristički aspekt islama. Napetost između tolerancije i fundamentalističkog nasilja postoji unutar civilizacije, a ne između više civilizacija." Slavoj Žižek: Ljudi koji osećaju da nisu stvarni, Bulevar, Novi Sad, 17. maj 2002., http://www. bulevar.co.yu/ 083/zizek083.htm (posjeta stranici 27.03. 2003.)

[145] Cit. dio iz Bilefeld Urlih (Bilefeld Urlich): Stranci: prijatelji ili neprijatelji, XX vek, Beograd, 1998., str. 61.

Ali, to ne smije spriječiti Bošnjake, i sve Bosance i Hercegovce, da tragaju i analiziraju, mada nerijetko i sami upadaju u zamke dajući materijala snagama destrukcije vlastitim nepromišljenim potezima i nedostatkom strategijskog pristupa. To se nerijetko dešava sa korištenjem "pelcera" iz poznatog arsenala nacionalizma s kojim je povezan i mit i laž, i izmišljanje, ali i korupcija i povođenje, pa i pretvaranje nacije u svojevrsnu religiju. Mjera koja se treba pronaći između dvije, naizgled, suprotne krajnosti jeste stalna mjera između shvatanja čovječanstva ("ljudi") kao univerzalne i jedinstvene kategorije i organizacije "plemena" koji i kada govore sličnim jezicima izgleda kao da se "ne razumiju". Takva planetarna dilema je u Bosni i Hercegovini na djelu već stoljećima, te i nije slučajno što se sve aktualne (ne samo teorijske) dileme odražavaju i na ovu malu zemlju i stavljaju u pravi plan i njen najbrojniji narod - Bošnjake.

Osjećaj pripadnosti (naciji) i učestvovanja (u naciji) je jedan od najvažnijih nacionalnih osjećaja. Škola i vojska nisu bili jedini način etniziranja konkretno Srba, Hrvata, pa i Bošnjaka u Bosni i Hercegovini. Dvije (para)države, a i treća teritorija zvanične države (bolje rečeno dio teritorije koja je bila pod kontrolom AR BiH), njegovale su, svaka za sebe, posebne osjećaje državotvornosti i patriotizam. U dugoročnom smislu rukovodstva tih, u suštini različitih konceptualnih pristupa, su pristupila proizvođenju identifikacijskih oznaka isključivo povezanih sa nacionalnim etnicitetom i njegovim razvijanjem. Za takvo nešto bilo je potrebno osigurati vrlo važan faktor: prevazići *postojeću izmiješanost stanovništva* kao jednu od milenijskih karakteristika Bosne i Hercegovini. Podsticaj tome je dat kroz potencijalnu mogućnost ostvarivanja velikodržavnih projekata uz obaveznu podršku „sa strane". Bez takve podrške nije se moglo ni pristupiti projektu etniciziranja teritorije kao potencijalnog preduvjeta za čisto teorijski pristup jačanja (mono)etniziranja i ubrzanog proizvođenja (jedno)nacionalnog koncepta. Ta logistička i ideološka podrška sa strane davala je i sigurnost za rješavanje osnovnog problema, a to je etnička izmiješanost teritorije. Tome su u prilog išle i društveno-političke i povijesne okolnosti vezane za disoluciju bivše zajedničke države. Naravno, u posmatranju okolnosti nastajanja ovog procesa, sve više postaje jasno da je i rušenje zajedničke države moglo da bude **samo spoj velikodržavnih projekata** čiji je jedan od glavnih ciljeva bila međusobno dogovorena podjela Bosne i Hercegovine. Samo na taj način je bilo moguće da dođe do masovne destrukcije koja, bez logističke i ljudske pomoći od značajnijih i jačih zemalja, nije bila moguća. Naime, prije same agresije na BiH se dogodilo potpuno razoružavanje i postojeće teritorijalne odbrane BiH od strane JNA, tako da nije bilo realno da

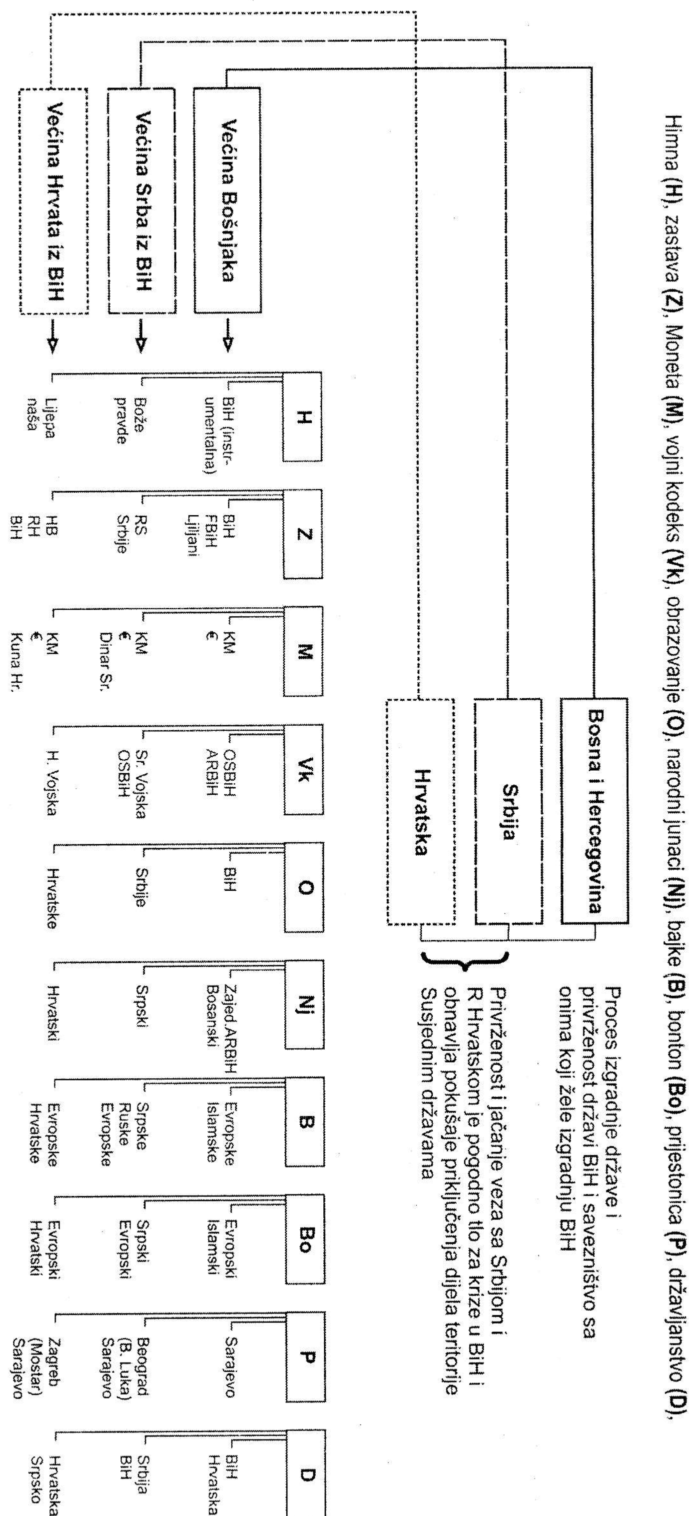
se ostvari (ravnopravni) "građanski rat" posebno ne sa upotrebama najubitačnijih oružja i oruđa. To oduzima argumente onima koji naglašavaju da se u BiH vodio građanski rat. On jednostavno nije mogao biti "vođen" jer je samo jedna strana bila naoružana adekvatnim naoružanjem preuzetim od strane JNA. Neravnopravnost aktera, kada je o naoružanju riječ, je bila nemjerljiva. Agresija sa nosiocima iznutra i obilatom logističkom, ljudskom, materijalno – tehničkom i administrativnom pomoći izvana, je trebala da za kratko vrijeme osigura čistu teritoriju oko koje se, u suštini, i vodio cijeli agresivni rat. To je vršeno raznim kombinacijama primjene sile i zastrašivanja, uz ogromni faktor iznenađenja, jer se desilo „nemoguće" – agresiju su izvele vojne snage koje su zajednički finansirane i kao takve bile profesionalno zadužene da (kao vojska i policija i razne specijalne službe i ministarstva vlade) čuvaju (i) građane BiH, a ne da se stave u službu izvršenja agresije na BiH. Uz sve to bilo je svježe sjećanje na učešće u zajedničkom životu čiji je moto bila parola bratstva i jedinstva. Ta parola se uvijek smatrala značajnijim moralnim načelom od obične tolerancije, te je bilo realno za pretpostaviti da je kao takva prihvaćena od svih izmiješanih etničkih skupina. Ova dva elementa, te već rečena realna iskrena lojalnost Bošnjaka ideji federacije južnoslavenskih naroda, koja je garantirala i njihovu opstojnost i priznavala samobitnost i ravnopravnost Bosne i Hercegovine, su bile velike kočnice u samoj adekvatnijoj pripremi za agresiju. A agresija je trebala da polući vrlo brzo čistu teritoriju.

Međunarodni sud pravde u Hagu je zločin izvršen nad Bošnjacima Srebrenice jula 1995. godine, presudom iz 2007. godine, proglasio genocidom

Dakle, etnički čista teritorija podrazumijevala je u svom ostvarenju i vlast koja je nosila oznaku etnički čiste ili nacionalne vlade. Postojanje takve vlade omogućavalo je ostvarivanje uvjeta da se proizvodi čitav sistem etniziranih oznaka u dugoročnom smislu.Te oznake su povezane sa isključivom **nacionalnom etiketom**. Pored već rečenih sistemskih zahvata u oblasti obrazovanja i odgoja, odnosno u (nacionalnu) školu kao nezamjenjivu nacionalnu vodilju, obaveznog jednonacionalnog regrutiranja i specijalnih vojnih ceremonija (dok je trajala vojna obaveza, koja je u BiH zamrznuta od 2004. godine), trebalo je i posjedovanje "vlastite nacionalne policije". Sve je to podrazumijevalo čitav set drugih aktivnosti koje se mogu podvesti pod izgradnju etniciziranih oznaka koje trebaju u svijesti ljudi da razvijaju osjećaj pripadništva i učestvovanja (pogledati shemu identitetskih oznaka u BiH na sljedećoj strani).

Drugi važni načini koji su se pojavili u dosadašnjem iskustvu ustanovljavanja etničkih oznaka u formiranju jednonacionalne "čistote" jeste "čistota", odnosno modifikacija jezika kojim se služe pripadnici jedne nacije. Na konkretnom primjeru Bosne i Hercegovine to se odnosilo na nekada jedinstvenu standardiziranu varijantu S-H-H-S jezika. Ta varijanta je namjerno od strane velikodržavnih projekata srušena na samom početku agresije i svako se vratio "svojoj" varijanti južnoslavenskog jezika kao posebnom jeziku. Na principu autentičnog jezika se gradila i čistota nacije. Kod Bošnjaka je, možda, iznuđen potez na reafirmaciji bosanskog jezika, koji jedini nije bio priznat među južnoslavenskim narječjima jezika s kojim se mogu sporazumijevati svi narodi (Srbi, Hrvati, Bošnjaci, Crnogorci – barem kada je o osnovnim riječ). U BiH je prije agresije bila tolerantna atmosfera, kada je o jezičkoj politici riječ, sa ravnopravnom upotrebom ćiriličnog i latiničnog pisma. Striktno i selektivno se prišlo primjeni novouspostavljenog "čistog" hrvatskog jezika (bosanski Hrvati) koji je dobio i nove standarde kao dio "betoniranja" hrvatske nacije u samoj Hrvatskoj.

Zajednički identifikacijski elementi za BiH su: himna, zastava, grb, moneta, pasoš - rješenja uspostavljena od Visokog predstavnika za BiH, što govori da je najveći dio zajedničkih elemenata - važnih identifikacijausmjeren od strane međunarodne zajednice. Vidi se da je u vojnom kodeksu došlo do najvećeg napretka, jer je formirana zajednička vojska (Oružane snage BiH - 2005. godine). Sa 2002. godinom veći dio ovih rješenja je prihvatio Parlament BiH. Na osnovnim dokumentima (pasoš, lična karta, vozačka dozvola) preovlađuju državni simboli.

Taj standard se forsirao kao princip "ravnopravnosti" u samoj BiH i na njemu se i dalje čvrsto insistira kao skoro najvažnijem dijelu hrvatske osobenosti u BiH, s obzirom da se u proporcionalnom smislu realno smanjuje broj bosanskih Hrvata u BiH. To smanjivanje u apsolutnom i relativnom smislu se dogodilo i zbog pogubne politike koju je forsirao velikodržavni projekat. Istovremeno, insistiralo se na upotrebi latiničnog pisma i propagandnom omrazivanju ćirilice kojoj je nametana simbolička "agresorska uloga". Nasuprot tome, kod bosanskih Srba je pokrenut proces forisiranja "čistog" srpskog jezika. Jedna od osnovnih karakteristika je bila kroz pokušaj i nasilna upotreba ekavice, ali još više upotreba ćirilice kao tipične simboličke "autentičnosti srpstva". U početnoj fazi formiranja nacionalnih populističkih partija, obnavljanja nacionalnih sjećanja, svi ovi elementi, uključujući i nacionalnu književnost, nacionalne junake, ali i nacionalnu historiju, te vrlo bitne nacionalne mitove, mogli su se prepoznavati elementi nacionalnog romantizma. Međutim, sve se to dešavalo na **istoj** teritoriji koja, sa forsiranjem etnonacionalizma, prije ili poslije, biva poligon podjela sa jasnim zahtjevima iz centara srpstva i hrvatstva (koji su izvan BiH) da se priđe podjelama po pretpostavljenim "historijskim, kulturnim, pa i civilizacijskim granicama".

Upravo radi jakih etnonacionalističkih snaga i poriva, te nedovršenosti "posla" oko velikodržavnih projekata, jasno je da bi svaki pokušaj standardizacije zajedničkog jezičkog jezgra u BiH bio dočekan na nož kao "unitarizacija". Za svaki slučaj, i proglašavanje i imenovanje bosanskog jezika (koji je konstanta i odlika bosanske državnosti kroz cijelu njenu historiju) se uporno napada, a Bošnjacima se, eventualno, sa ne malo doze posprdnosti i nipodaštavanja "daje" da jezik kojim govore nazovu "bošnjačkim"!

Druga značajna oblast koja je iz teorije primijenjena u BiH praksi jeste proizvođenje novih prijestolnica i odvraćanje od ustanovljivanja Sarajeva kao prijestolnice međunarodno priznate države. Tako je od jednog gradića (Pala) pokušano da se uspostavi prijestolnica RS, odnosno od Mostara je pokušano da se uspostavi "stolni grad" tzv. HR Herceg Bosne. U RS se to nastavilo sa korištenjem Banje Luke kao glavnog grada. Sa ovim novim prijestolnicama "novih" država se davala jasna poruka, prije svega vlastitom stanovništvu, da se uspostavlja čvrsti "novi" politički entitet koji "nema nikakve veze" sa bivšom zajedničkom državom.

Uz sve to su išle i izgrađivale se konkretne oznake predmeta namijenjenih da simboliziraju sâmu "novouspostavljenu" naciju-državu. To su

grbovi, kao što je klasična "šahovnica" kod Hrvata, grb sa četiri "S" kod Srba, tri prsta kao znak pozdrava kod Srba. Tome se pridodaje upotreba zastava koje nedvojbeno asociraju na (osnovnu) činjenicu: da je i preko zastave jaka povezanost (neraskidiva – čak) sa "matičnom" državom. To su veze sa Srbijom i Hrvatskom. I u jednom i u drugom slučaju se, u simboličkom smislu, ni slučajno ne dovodi u pitanje "neposredna veza" osnovnih simbola. Male modifikacije su takve prirode da se jednostavno i ne mogu razlikovati. Zato su u suštini oba koncepta protiv državnih simbola BiH i pažljivija analiza bi pokazala da državna zastava (ili ona sa ljiljanima pod kojom je BiH postala članica UN-a) ili najnovija, nije nikada bila prihvaćena ni u RS, ali ni u tzv. teritoriji koja je nosila naziv Herceg Bosna (od koje se nikada nije zvanično odustalo i sa projektom "hrvatske samouprave" samo je ponovno naznačena kao potencijalni "treći entitet"). I nazivi ovih "država u državi" izazivaju jaku asocijaciju sa "maticom". To je najbolje vidljivo u imenima Republika Srpska i Republika Srbija, a njih obje imaju skraćenicu RS. To se onda vezuje za himnu, internet domenu, pasoš, dvojno državljanstvo, pa čak i vizuelno (uz usaglašenu akciju sredstava informiranja) i za vremensku prognozu, proslavu uspjeha sportista iz "matice", saosjećanje sa problemima npr. Srbije oko proglašenja Kosova nezavisnom državom (početkom 2008.), regrutiranje dobrovoljaca itd.

Isto se odnosi i na upotrebu himne. Od svojih "osnivanja," dogovorima Tuđmana i Miloševića, i preciziranja tih sporazuma sa dogovorima Koljevića i Bobana, ide i upotreba himne "Bože pravde" kao himne "države" RS ili "Lijepa naša" kao himne "države" HB. To što su to himne država Srbije i Hrvatske, koje su se i dogovarale i logistički – materijalno i ljudski pomagale da se "njihovi" odvajaju u skladu sa njihovim džentlmenskim dogovorom na račun treće države, to je vjerovatno samo splet "slučajnih" okolnosti!? U dugoročnom smislu to znači da se bosanski Srbi i bosanski Hrvati definitivno u identitetskom smislu orijentiraju ka spajanju sa onim koji, ustvari, i imaju i upravo takvu zastavu i himnu i da je "normalno" da se izdvoje (sa teritorijama koje nikada nisu bile u sastavu tih država) i tako ostvare koncept nacije – države. A u očima stanovništva upotreba tih i takvih simbola se predstavlja kao pobjeda „nacionalne ideje", a Bosna i Hercegovina se u najboljem slučaju tretira kao „nužno zlo."

U daljoj analizi bi se pokazalo da se u tom procesu koriste i drugi elementi koji uobličavaju identitet koji je duboko izvan zajedničkog za sve narode i građane BiH. Pogodnosti za takvo šta su bile vezane i za univerzalno rušenje socijalističkog projekta, pa samim time i rušenje simbola

koji su u identitetskom smislu bili vezani za socijalističku zajedničku državu. Jednostavno se nije imalo dovoljno vremena da se uspostave novi simboli, a dotadašnji su bili u "događanju naroda" bačeni na smetljište historije. Da li je, onda, slučajnost što BiH, ustvari, *i nije imala svoje zastave* prije rata. Zvanično jeste - ali to je bila proleterska crvena zastava koja i nije bila u prevelikoj upotrebi. Hrvatska i Srbija su samo izbacile zvijezdu petokraku i vratile se tradicionalnom simbolu - grba, ali je osnovica zastave ostala ista. To je u simboličkom smislu zadržalo sjećanje, a kod istinskih Bosanaca i Hercegovaca je otvorilo veliki problem izgradnje simbola koji trebaju da se "bore" sa već postojećim simbolima koji su se odmah nametnuli.

U strogim podjelama se zastava sa ljiljanima tretirala kao ratna zastava Armije Republike BiH. Na taj način, a nakon Daytonskog sporazuma za BiH, se krenulo u aranžaman izrade nove zastave. Podilaženje tom trendu da se ide na novu zastavu sugerira i samim stanovnicima BiH ali i okolini, pa i onoj najdobronamjernijoj, da se radi o **novoj državi bez tradicije**. I čine se svi mogući zvanični i nezvanični napori da se tradicija ni u kakvom djelotvornom smislu ne uspostavlja. U tom cilju se preduzimaju i druge mjere koje služe ostvarenju toga cilja: revizija historije, promjena naziva gradova i naseljenih mjesta, promjena naziva ulica i javnih ustanova. Takvi trendovi izgradnje identifikacijskih simbola su prisutni ne samo u postdaytonskom periodu BiH, nego se sa tim organiziranim procesom započelo i u pripremi agresije i u toku trajanja same agresije. Činjenica je da se i jedna i druga strana velikodržavnog projekta nije libila upotrebe i poznatih fašističkih imena, bilo da se radi o četničkim ili ustaškim po zlu poznatim imenima vođa sa prostora Jugoistočne Evrope. Korištenje tih simbola prizivalo je svježe sjećanje na zvjerstva iz Drugog svjetskog rata, sijanje straha, ali i poništavanja antifašističke borbe kao značajnog temelja izgradnje identifikacijskih simbola i u bivšoj zajedničkoj državi i u Bosni i Hercegovini, posebno. To je bilo u funkciji **poništavanja mogućnosti suživota** kao najznačajnijeg strateškog cilja, prije nego li što je bilo u pitanju obnavljanja tradicije fašističkih formacija. Ali, sigurno je i obnova sjećanja na fašističke formacije i njihova saradnja u funkciji podjele BiH bila i nastavak tradicije saradnje četnika i ustaša, kao fašističkih kolaboracionističkih formacija, još iz Drugog svjetskog rata.

U traženju načina da se uspostave novi identiteti na prostoru Bosne i Hercegovine insistitra se na reviziji historije u kojoj se, s obzirom na pobjedu antifašizma kao trenda u svijetu, ne odriče Titovim partizanima

("omraženom komunisitčkom pokretu") njegov antifašistički karakter, ali se i ne insistira na njemu, nego se zaobilazi takav karakter i naglašavaju se samo slabosti tog pokreta spram nacionalnih vojski iz Drugog svjetskog rata (ustaša i četnika). Glorificiranje i namjerno preuveličavanje "zločina" nad ovim formacijama u toku i nakon Drugog svjetskog rata predstavlja se i preuveličava kao nacionalno stradanje. Tako se pokušava u svijesti, prije svega svojih sunarodnika, da kroz glorificiranje žrtava "totalitarizma" izbjegne osnovna činjenica da je stradanje tih formacija prouzrokovano njihovim učešćem na strani okupatora. Umjesto toga se razvija predstava i svojevrsna mitologija koja navodno demistificira "prikrivene tajne zapretene historije". Naprotiv, uz isticanje antikomunističkog sadržaja djelovanja ustaša i četnika, što je moderan trend ne 1941. godine nego 1991. godine, pretvara se i uloga tih formacija u antifašističku.

U tom smisli treba sagledavati i pitanja isticanja "nacionalnog interesa" u BiH. "Nacionalni interes", kakvim ga predstavljaju nacionalni predstavnici (jer Daytonski sporazum jeste inaugurirao izbore, ali ti izbori, ma koliko bili demokratski, predstavljaju *izbore nacionalnih predstavnika tri kontitutivna naroda* u Bosni i Hercegovini), u svakom slučaju odnosi prevagu nad građanskim zahtjevima i zajedničkim interesima za koje se, u principu, pretpostavlja da su smetnja ostvarivanju osnovnog nacionalnog cilja. Taj osnovni nacionalni cilj nije nigdje saopćen u formi direktnog izjašnjavanja. Samo takav cilj je vrijedan zanimanja i njemu je sve podređeno. On se obično preispituje na tajnim sastancima predstavnika svih političkih stranaka ili sa srpskim ili hrvatskim predznakom.[146]

Namjerno nije stavljen u isti kontekst bošnjački nacionalni interes, jer za razliku od druga dva naroda u BiH Bošnjaci itekako imaju razloga da se bore za normalnu građansku zajednicu kao mogućnost konstituiranja države kao garanta i njihovih nacionalnih interesa. Razumijevajući multilateralnost Bosne i Hercegovine bošnjački politički lideri svih ideoloških orijentacija imaju stalnu potrebu da umjesto nacionalnog interesa, koji bi mogao da iritira i one bosanske Srbe i bosanske Hrvate koji se realno zalažu za građansku zajednicu Bosnu i Hercegovinu, ističu cjeloviti BiH interes. Ali još više, jer postoji realna bojazan da bi to moglo da sruši ideju cjelovite Bosne i Hercegovine koja dobrim dijelom ima svoju čvrstinu temelja upravo u nedvojbenom bošnjačkom interesu da se sačuva cjelina BiH, a ne da se ona dijeli. Istovremeno, treba se biti odgovorno svjestan i društveno-političkog i povijesnog konteksta i realnog položaja Bošnjaka kao evropskih muslimana u savremenim odnosima i kretanjima. Jasno je da su oni, zbog toga što su to što jesu, pod posebnom prismotrom i kao takvi moraju da budu mnogo više univerzalniji, tolerantniji, odgovorniji, negoli drugi. Sva sreća pa te sve nabrojane potrebne osobine baštine iz autentičnog islamskog mišljenja.

[146] O različitim doživljajima identiteta vidjeti u Amin Maluf: Ubitačni identitet, Paideia, Beograd, 2003., koji ističe da je svako od nas rizničar dva naslijeđa: jednog „vertikalnog" kojeg baštinimo od svojih predaka, od tradicije svoga naroda, od naše vjerske zajednice, a drugo „horizontalno" baštinimo od svoga doba, od svojih savremenika (str. 81). Maluf ovom drugom daje suštinsku prednost, mada u vlastitom sagledavanju sebe samih, ljudi se češće pozivaju na ono prvo. To je jaz između onog što jesmo i između onoga u što vjerujemo da jesmo. O promjenama identiteta jednog te istog čovjeka u Bosni u relativno kratkom vremenu vidjeti na str. 13.

Zato je vrhunski nacionalni interes Bošnjaka cjelovita Bosna i Hercegovina, a ne nikakva mala "islamska" država. Svaki pokušaj, bilo kojeg od aktera političkog života, koji bi eventualno tražio opravdanja za podjele BiH kao "način rješavanja" nacionalnog pitanja Bošnjaka sigurno je da bi imao više pojedinačni ili uski grupno svojinski interes, čisto partikularnog značaja, kao što je ostanak na vlasti određene strukture rodbinskih ili drugih grupnih obilježja, odnosno pokušaj zaleđivanja nelegalnog stanja proizvedenog kroz rat ili kriminal. Svi nabrojani, ali i drugi eventualni "opravdavajući" razlozi su nevažni u odnosu na izglednu perspektivu življenja u BiH za generacije i Bošnjaka i svih iskrenih Bosanaca i Hercegovaca, koji kroz BiH perspektivu ostvaruju i svoju evropsku perspektivu. Kod Bošnjaka je jasno da imaju potrebu za državom koja bi im omogućavala sigurnost u uređenom društvenom sistemu.

Taj sistem ne može biti u Bosni i Hercegovini bilo kakav, nego mora da bude izraz najviših demokratskih standarda i da bude dovoljan okvir da se mogu prevazići unutarnje tenzije. One su proizvod i različitog koncepta nacija u Bosni i Hercegovini. Dok Bošnjaci teže građanskoj državi, koja je nazavisna i samostalna u odnosu na susjede, druga dva koncepta su za etnonacionalnu podjelu Bosne i Hercegovine, sa potencijalnom mogućnošću priključenja maticama i ostvarivanja koncepta nacije – države u kojoj bi bili većina. Strah od toga da postanu manjinom mnogi vide kao glavnim razlogom cijepanja zajedničke države, te tu vide psihološke razloge koji su podstakli mase da se priklone idejama podjela. Taj balans BiH u kojem niko nije većina, ali su Bošnjaci realna većina u toj krhkoj podjeli, jeste i mjera za građansku državu u kojoj se lojalnost državi, barem prema iskustvima višenacionalnih zajednica, ostvaruje kroz: svaka etnička grupacija treba da je predstavljena u političkoj eliti, da postoji uzajamno pravo veta,

svaka grupa treba da je ravnopravno predstavljena u administraciji, da ima pristup javnim fondovima prema brojnosti i da zadržava pravo da upravlja svojim poslovima. Naravno da toga ne može biti u praksi ako ne postoji jedinstvena politička elita sastavljena od svih legalnih predstavnika koji primjenjuju u praksi sva pisana i nepisana pravila tolerancije, mirnog i sporazumnog rješavanja sporova, te dijele isto poimanje svijeta i isti sistem osnovnih vrijednosti. Takve jedinstveno probosanskohercegovački orijentirane političke elite nije bilo u historiji BiH još od zasjedanja ZAVNO-BiH-a. A upravo takva elita je potrebna za BiH, a njena izgradnja bi trebala biti priroritet u naporima koje čini i međunarodna zajednica u BiH.

Pitanje historije je pitanje oko kojeg nema saglasnosti ne samo kada je u pitanju posljednji rat u BiH. **Ljudi u BiH su imali istu historiju, dakle bili sudionici jednog jedinstvenog historijskog procesa, ali imaju njen različit doživljaj**. Nakon srbizacije, hrvatizacije i bošnjakizacije cjelovitog BiH naroda okrenutost je bila ne prema zajedničkoj prošlosti BiH, kao kohezionom faktoru nastavka zajedničkog života, nego su se tražili oslonci u interpretaciji historije u zajedničkom životu kod bosanskih Srba, prije svega sa Srbima u zajedničkoj državi. Zanemareni su faktori zajedničkog života u BiH, a u realizaciji tog, primarno etničkog cilja usmjerene su aktivnosti raznih udruženja i u dijelu BiH koji se naziva Republika Srpska, ali i iz same Srbije. To je sve proizvelo jaku politizaciju posebno srpskih masa. To, kao i sukobi među grupama nisu se dešavali na bazi različitosti političkih opcija i eventualne alternativne političke opcije, nego su bili sukobi među raznorodnim ideološkim grupacijama koje su podjednako tvrdile da je svaka od njih "autentičniji" branitelj "autentičnog" etnonacionalnog intresa. Oko toga su okupljeni i oni koji se formalno nazivaju ljevicom, desnicom ili centrom u političko-ideološkoj podjeli. Svi njihovi sukobi dolaze do praga Republike Srpske kao "ratnog dobitka" oko kojeg nema sporenja.

7.1. Krvavo poskakivanje za "epohalnim promjenama"

Bosanskohercegovačko društvo prolazi sudbinu "epohalnih promjena". Nesreća ljudi cijelog prostora bivše Jugoslavije jeste u činjenici da ih epohalne promjene stavljaju u epicentar zanimanja, ali ipak, reklo bi se, sa jednim značajnim, odloženim, ali vrlo eksplozivnim djejstvom. Iz raznih razloga ovaj prostor Jugoistoka Evrope, a posebno BiH, postaje vrlo značajan kao "historijsko odredište". To bi se uvjetno moglo pratiti od Batonovih ustanaka i Ilirskog suprotstavljanja Rimljanima upravo na po-

dručju sadašnje BiH, zatim preko pokušaja iskorjenjivanja bosanske hereze – bogumilstva kroz nekoliko krstaških ratova protiv srednjovjekovne bosanske države. To se dešava i kod pada pod vlast Osmanlija i činom prihvatanja islama u mnogo većem broju od strane bosanskih autohtonih stanovnika nego li što se to dogodilo kod drugih. U narednom periodu je to međunarodna saglasnost za okupaciju BiH od strane Austro-Ugarske, ubistvo austrougarskog princa Ferdinanda i njegove trudne žene Sofije u Sarajevu... Zar je potrebno i naglašavati da je Bosna bila poprište, maltene, najvećeg dijela stvarnih okršaja, kada je o prostoru bivše Jugoslavije u Drugom svjetskom ratu riječ, te da je dala svjetski krvavi BiH pečat kraju XX stoljeća... Ni kriv ni dužan ovaj prostor je postao naizgled "važno" ("opasno", "mračno" – "tamnovilajetsko"...), pa samim time i historijsko (krvavo) odredište. Međutim, kao i drugdje na prostorima Balkana, krvavi događaji su bili samo u formi povoda ili zakašnjele posljedice, a pravi uzroci stvarnih historijskih (epohalnih) promjena su bili izvan ovih prostora. Takav razvoj događaja se dešavao, uglavnom, na prostorima koji su kroz historiju bivali označavani kao "nerazvijeni" i u orijentalističko-balkanističkim studijama kao "zaostali".

Te podjele su smislili oni koji su željeli da "sebe" i "svoje" izdvoje od "nekoga" drugog. Zato se na ovim prostorima događaju zakašnjeli modeli uz stalnu težnja da se "sustignu, dostignu" oni "razvijeni", odnosno stalna je tendencija i cilj da i te "nerazvijene" zemlje uđu u "razvijene".[147] Bošnjaci, odnosno Bosanci, su u označenim fazama obilježavali svojom krvlju određene "trendove" tog stoljeća. Pa čak i onog ranije. Najava XX stoljeća se dogodila u krizi Osmanlijskog carstva i za Bosnu je odluka Berlinskog kongresa o njenoj okupaciji od strane Austro-Ugarske (1878.) bila najznačajnija epohalna promjena nakon skoro pola milenija izgradnje jednog drugačijeg identiteta u kojeg su sve strukture njenog stanovništva bile inkorporirane na razne načine i bili, bilo o kojoj vjeri da je riječ, jer po vjeri su se ponajviše razlikovali, svi uglavnom lojalni vladarima koji su im dolazili ili sa Istoka ili Zapada.[148]

[147] Pogledati šire inspirativnu raspravu Erik Hobsbaum: Nacije i nacionalizam od 1780 (Program, mit i i stvarnost), Filip Višnjić, Beograd, 1996., str. 208 i dalje.

[148] Ti starinci bosanskog vjerskog «trolista» kao jedne od stamenih bosanskih karakteristika u skoro čitavom mileniju (prvo bogumilskog, pravoslavnog i katoličkoga, a kasnije muslimanskog, pravoslavnog i katoličkog) sve do sredine XIX stoljeća su imali zajednički nazivnik Bošnjaci ili Bošnjani bez obzira na vjeru. S obzirom na prisutne stereotipe, ali i osjećaje koje danas realno imaju bosanski Srbi i bosanski Hrvati, to namjerno, poštujući taj osjećaj, ni kroz ovaj tekst nemamo namjeru da potenciramo taj zajednički naziv, jer je jedna od karaktersitika Jugoistoka Evrope da su nazivi precizni u smislu ne-

Pri tome je bošnjačka nacija u svom sadašnjem pozitivnom sadržajnom određenju svoga *jastva* svoju sudbinu označila kao tragičnu vezujući je za sudbinu zemlje BiH. I preuzela na sebe breme borbe za opstanak BiH. Na sličnim osnovama se razvijala i pozicija srpskog i hrvatskog naroda u BiH koji su izlaz iz vlastite stradalničke ulogu u BiH vidjeli u prisajedinjenju sa svojom etničkonacionalnom „braćom" izvan BiH (Srbija i Hrvatska). Očito je da ovakav pristup djeluje destruktivno na realizaciju ideje države, odnosno ne osigurava joj ni minimalni dio barem *ustavnog patriotizma* većine građana za neophodni unutarnji koncenzus. Pri tome je nužno primijetiti i činjenicu da religijska pripadnost većine stanovnika, dobrim dijelom, određuje realizaciju zapadnog modela nacije- države. Na primjeru zemalja nastalih disolucijom Jugoslavije vidljivo je da su se Slovenija i Hrvatska definirale mnogo lakše kao države nego što je to BiH, ali ni Srbi se nisu još uvijek unutar same Srbije definirali kao nacija-država Srbija. Veliko je pitanje da li je „sve na Balkanu" okončano sa proglašenjem nezavisnosti Kosova 2008. godine?

I sa Makedonijom je slično, a i ono što se konstituiralo kao država, dogodilo se pod jakim uticajem međunarodne zajednice i njenog pojačanog prisustva. Tako dolazimo do još određenijih (i do sada nedovoljno istaknutih) činjenica, a to je da se profiliranje i zaokruživanje nacije-države, kada se uzme u obzir vladajući oblik religije u tim državama, okončalo najviše i najprije u katoličkim i protestantskim zemljama. Katoličanstvo je jedino doživjelo reformaciju i iz njega su se iznjedrile razne protestantske grupacije. Protestantizam je izuzetno uticao (sa duhom kojeg je donio) u profiliranju kapitalističkog načina proizvodnje i stvaranja alternativne društvene zajednice mobilnosti u liku nacije i nacionalne države. Teokratsku državu je zamijenila nacionalna država koja danas liberalni i sekularistički model nudi kao „kraj historije"!

U socijalističkim (većinom zemljama sa prevlađujućom pravoslavnom vjerom kada je o Evropi riječ) raniju teokratsku državu je zamijenila ateistička centralizirana država. U zemljama sa prevlađujućom islamskom vjerom socijalni prevrati su se pretvarali u mješavine socijalizma i vul-

povratne ekskluzivnosti vladajućih vjera (a sve su monoteističke!) da određuju nazive i nacija (u BiH se to po Daytonu nazivaju ne «nacije», nego «konstituitivni narodi»). Ovdje nimalo ne umanjujemo i pomalo i pogubni ekskluzivitet baštinjenja imena Bošnjak od strane bosanskih muslimana, što bi se moglo tretirati i kao svojevrsni inad, jer mada se čuju sporadični prigovori od ostalih naroda na tu ekskluzivnost, nema izražene želje da «bosanski narod» dobije zajedničko nacionalno ime. Naprotiv! Susjedi oko BiH se svojski trude da do takvoga nečega ni slučajno i ne dođe.

garnog teokratizma sa naglašenim kultom ličnosti kao zajedničkim imeniteljem. Forme zamjene teokratske države (onda gdje je to uspjelo da se ostvari) uglavnom su bile kroz despotizam orijentalnog tipa ili vojnu huntu savremenog doba koja opet osigurava orijentalnu despotiju. Za razliku od katoličanstva, pravoslavlje i islam nisu doživjele reformaciju. Etička situacija i partikularni naglašeni univerzalizam jednostavno nisu omogućavali formiranje nacije- države kakvu kao model nudi Zapad. I u onim primjerima gdje je to ostvareno (npr. Grčka ili Turska) potrebne su bile vojne hunte da održe postojeće stanje koje, očito, nije kompatibilno sa standardiziranim stanjem u zapadnim zemljama. Ta činjenica se ne uzima u obzir kada se analiziraju događanja ili prave procjene situacije konkretno na području bivše nam zajedničke države.

Jer, ne smije se zaboraviti činjenica da je nakon ateiziranog društva u svim segmentima došlo do naglog povratka vjere što se dešava i na groteskan način sa simbiozom vlasti i vrhova vjerskih zajednica. A sve te zemlje su na dnu ljestvica razvijenosti, i može se iznijeti dosta sigurna hipotetička pretpostavka da će i prijem u Evropsku uniju i NATO biti mnogo lakši za Hrvatsku (kao što je već bio za Sloveniju) nego li za ostale zemlje bivše SFRJ. Ostatak miriše na Drugo i drugačije, pomalo na Bizant i Orijent, a „TO" traži duži proces rekultivizacije i ispunjavanje uvijek novih uvjeta "prijema" u ekskluzivni klub zvani Zapad.

7.2. Je li (Zapadni) Balkan u Evropi?

Ustvari, ovaj terminološki haos su i izazvali "razvijeni": njima je životno potreban "drugi" koji je nerazvijen ili se geografski nalazi drugdje (obično na Istoku, ali može i na Jugoistoku, jer izraz „Jugoistok" nosi sobom šarmantnu notu orijentalnog, divljeg - južnjačkog), jer ako bi svi bili "razvijeni" ili "zapadni" onda ne bi bilo ni poželjnosti vlastitog puta. Modernija forma ovakvih nastojanja jeste stalni proces "prijema u Evropu." Upotreba termina Zapadni Balkan, kakav je u posljednje vrijeme ponovno u frekventnijoj upotrebi, a označava područje Jugoistoka Evrope, vraća u upotrebu inače "balkanske predstave" ili predstave o Balkancima. Te predstave su preživljavale različite metamorfoze, ali njihovu temeljnu orijentalnu (neevropsku) obojenost još uvijek nije prekrila niti jedna nova temeljna boja.

Još je početkom XX stoljeća od strane zapadnih pisaca govoreno da je Balkan mjesto gdje se osjeća da je Evropa ostala iza vas; vi stojite u

sjenci Orijenta. To je bio u predstavama siromašan i zaostao predio a karakterističan po muškoj snazi, terorizmu i divljaštvu, pa i plemenskim ostacima. Ako je Balkan most između Istoka i Zapada on je i most koji spaja etape razvoja: on je vazda polurazvijen, polukolonijalan, polucivi-liziran i poluorijentalan.[149] Ako je takav stereotip već prisutan do početka XXI stoljeća, onda je jasno zašto se agresija na BiH (koja se lahko mogla spriječiti) mogla nazvati "etničkim sukobom". Jer "etničko" prethodi modernoj naciji i smješta se u prostor barbarskih odnosa. Nažalost, taj stereotip je imao svog klôna i u stečenim stereotipima i stanovnika "balkanskih" predjela, uključujući tu i BiH, spram ostalog svijeta.

Vrlo je zanimljivo razmišljanje šta se danas u glavama ljudi zbiva i šta promišlja u svojoj glavi jedan, recimo Bošnjak, Srbin ili Hrvat iz BiH, ali i iz drugih zemalja Balkana, kada želi da putuje u Evropu. Oni (svi) pod tim podrazumijevaju prostor od Austrije pa nadalje na Zapad. Njima Mađarska, Rumunija, ali ni bivše YU republike ne izgledaju "evropski", pa čak ni Italija. U BiH se nakon rata pod pojmom Evropa uvriježilo dosta negativno mišljenje, koje se ublažava kada se kaže međunarodna zajednica. I to se i koristi kao termin, bez obzira što bi se teško mogao naći neko ko bi mogao da tačno operacionalizira ovaj pojam, jer on čak nije ni pobliže određen (kao npr. termin „institucije međunarodne zajednice" za BiH). Taj neodređeni ili nehajni govor spram bitnih termina govori, ustvari, o obostranom diskursu kakav vlada i prema BiH od strane međunarodnih institucija, ali i odnosa iz BiH prema "bijelom svijetu". Uostalom, i sâma upotreba termina "bijeli svijet", kakav je uobičajen na Balkanu, govori o tome da se sa puno respekta (u odnosu na "svoj mrak") prihvata nametnuta podjela i razdvojenost. Kao pandan često se na ovim terenima mogu pronaći vicevi o seksualnoj superiornosti spram "ostale Evrope", što za temeljitiju analizu govori mnogo o međusobno uvriježenim predrasudama i stereotipima. Recimo samo da sličan odnos imaju i rasistički obojeni vicevi gdje se obojena rasa tretira kao sirova i samo kao seksualno sposobna, pa u tome smislu i rasplodna, što asocira na divlje vrste životinjskog porijekla u kojima prevladava strast, a ne pamet.

Tako evrocentrizam smatra Balkan provincijom "u pozadini," a za same narode Balkana ostavljeno je uvijek dovoljno dežurnih teorija zavjere koje su popularne na ovim prostorima, ali i prisutna je i doza kočoper-

[149] Pogledati šire u: Marija Todorova: Imaginarni Balkan, XX vek, Beograd, 1999., str. 37 i dalje, kao i uporište i argumentaciju u Edward W. Said: Orijentalizam, Svjetlost, Sarajevo, 1999.

nosti koja i neće po bilo koju cijenu u "cipelu bečku". Teorija o "truhlom Zapadu" nije samo marksistički proizvod na ovim prostorima, ona ima svoju historiju i svoje zagovornike u svim narodima i nerijetko ima vrlo snažnu osnovicu koja nalazi elemente i u vjerskim i rasnim razlozima. To je najmanje dvostruki odnos koji se nastavlja i dalje.

Balkanizacija je termin koji se uvriježio već nakon Balkanskih ratova, odnosno Prvog svjetskog rata, i postao je sinonim za rasparčavanje cjelovitog prostora na male države koje nisu održive. To je bilo u skladu sa vladajućim teorijama prve polovice XX stoljeća koje su smatrale da nacije i nacionalne države mogu biti samo one koje imaju kvantifikacijske elemente koji ih mogu svrstati u nacije – države. To je vezano za veličinu teritorije, odnosno broj stanovnika. Balkanizacija je sa mistificiranjem ušla u upotrebu kao nedefinirana *zaraza* čiji je opasni detektirani virus **"balkan."** Kao i kod mnogih drugih virusa i ovdje bi se mogao naći izvor na "razvijenom Zapadu". Često se povodom disolucije Jugoslavije ponovno koristi ovaj termin i pod njim se misli i promišlja čitav spektar *pretjeranosti* u multikulturalnost ili multikulturalnost sâma, ali kao pretjerana upotreba nasilnih sredstava, plemenskih obrazaca, etničkih prošlosti, ali se postavlja i metafora za postmodernizam i postkomunizam, dehumanizaciju, deestetizaciju, uništenje civilizacije sâme. Time je termin u suštini (da li i definitivno?) odvojen od svoje stvarnosti i ponovno prenaglašen kao apstraktni demonizirajući *barbarin* na jugoistočnim granicama Evrope.

Vilijem Miler piše da "stanovnici Balkanskog poluostrva, kad razmišljaju o putovanju u bilo koju zemlju zapadno od njihove govore o "odlasku u Evropu", priznajući tako da sebe vide kao sasvim odvojene od evropskog sistema."[150] Dakle, bez obzira na imaginarne animozitete čovjek sa Balkana, pa i ljudi i iz BiH, najveći dio (ipak) doživljava Evropu i Zapad kao sliku napretka, reda, blagostanja, dakle Evropa se prihvata kao vremenska kategorija (razvoja), a ne geografski entitet. Činjenica je i to da je poslije Drugog svjetskog rata slika o Evropi, pošto se najveći dio Balkana našao u Istočnom lageru, odnosno postao "socijalistički", bila u vizuri ideoloških neprijatelja i mrskih kapitalista. Sa svojim "specifičnostima" SFRJ je proizvodila maksimalne zabune u odnosu na Zapad. Ona je bila često nazivana *"Onom između Istoka i Zapada"* (što je prevedeno na današnje praktično znači – nigdje). Ostatak Evrope je bio Zapadna Evropa ili jednostavno Zapad. Pod tim pojmom se podrazumijevala i Amerika,

[150] W.Miller: Travels and Politics, pp. vii, 8-39 (prema M. Todorova, op. cit. str. 71)

Kanada, Australija, odnosno sve zemlje NATO saveza. Danas se Balkanu nudi "ulazak u Evropu", što u samoj kontrukciji ovakvog stava, a i uvjetima za "ulazak" govori o različitim pristupima spram geografski nesumnjivog evropskog prostora.

7.3. Malo Balkan – malo Jugoistok

Upotreba termina Jugoistočna Evropa je također jedan pokušaj da se zemlje koje pripadaju Balkanu (a i oko toga koje zemlje i stvarno pripadaju traju široke i još nedovršene rasprave – mnogo ih je, naime, koji sebe ne smatraju u tom "balkanskom društvu", mada mu objektivno geografski pripadaju) geografski "smjeste" - konačno u Evropu. U govoru na otvaranju Instituta za studije Jugoistočne Evrope u Bukureštu 1914. godine, najznačajniji rumunski historičar Nikolaj Jorga spominje zajedničke tračke i ilirske korijene svih naroda ovog regiona. Očito je da ideja o Jugoistočnoj Evropi mnogo starija od Pakta stabilnosti za Jugoistočnu Evropu, koji je uspostavljen u Sarajevu 2000- te godine, a Nijemci su i te 1914. godine, baš kao i na početku trećeg milenija bili među zagovaračima ideje o prevazilaženju termina Balkan. Čini se da se u kontinuitetu upotreba termina Jugoistočna Evropa vezuje za vrijeme kada se javlja spremnost kod uticajnih evropskih sila da makar geografski izdvojeno ovo područje i politički definiraju kao neprikosnoveni dio Evrope. Odnosno, kada žele da ga "prime" u svoje okrilje. Da li treba nešto, u negativnom smislu, da znači što je ponovno u pomodnoj (polu)zvaničnoj upotrebi termin Zapadni Balkan u kojem prostoru nema više Slovenije? BiH je tu, bez mogućnosti da se distancira.

Ako zemlje Srednje i Istočne Evrope sa članstvom u EU i NATO savezu "ulaze" u Evropu, da li je zemljama "ostatka" ostavljeno da se samo nadaju i da poput junaka antičkih legendi učestvuju u ispunjavanju teških zadatih uvjeta da "osvoje" princezu i uđu u "carstvo njenog oca" u tu "obećanu zemlju." Uostalom, antičke legende i jesu nastale na ovim (balkanskim) prostorima.

7.4. Nasilno nakalemljeni komunizam

Druga strana iste medalje koja se veže za tzv. epohalne promjene na prostorima kojima pripada i BiH jeste nasilno kalemljenje na ovaj prostor trendova koji se nigdje nisu potvrdili kao valjani. To proističe iz pokušaja marginalnih elita (samozvanih političkih, ali više nasilnički raspoloženih

koji po svaku cijenu žele da izraze rezignaciju najširih slojeva stanovništva koji zbog toga što su bogate zemlje indiferentne prema njima i kojima služe samo, eventualno, kao izvor jeftine radne snage ili jeftinih sirovina) da zbog nemogućnosti priključka pokušavaju da nađu alternativu i na taj način budu "originalni" u historijskom smislu. **To bi se moglo nazvati nasilnim uguravanjem u historiju.** Obično za bilo kakve promjene, a koje se itekako tiču stanovnika ovih krajeva, te stanovnike niko i ne pita nizašta, pa i kada su u pitanju suštinske promjene statusa. Niko stanovnike BiH nije pitao za dolazak Osmanlija, ulazak Austro-Ugarskih trupa kod okupacije i aneksije BiH, oko ulaska u državu SHS, odnosno Kraljevinu Jugoslaviju, ali zato ni u FNR Jugoslaviju. Tako je isto, nakon Oktobarske ruske revolucije, čin socijalizma u bivšoj Jugoslaviji, pa time i u BiH, bilo nešto što je uvezeno u "paketu" krojenja svijeta nakon Drugog svjetskog rata.

Snažni govor ljevice je obilježio početak XX stoljeća, ali više kao potencijalna šansa kakvom su je smatrali i tzv. utemeljivači marksizma: Marx i Engels. Ovo je važna dimenzija marksizma (potencijalnost revolucije, a ne proročka vidovitost njegovih osnivača) koja se zanemaruje i od strane sve većeg broja kritičara širom svijeta, ali i pojedinačnih nekritičkih fanatičnih domaćih "tumača." Za realizaciju "njihove" proleterske revolucije bio je potreban razvijeni kapitalizam i realizacija projekta u kojem bi se "proletarijat" pojavio kao objektivno jedino moguća društvena snaga koja bi mogla da zaustavi obezvrjeđivanje *humanuuma* i spašavanja ljudskog društva. Tako da je ideja ostala kao jedna od utopija i raznih prethodnih po svojoj suštini opet komunističkih i egalitarističkih ideja. Međutim, činjenica je da je, za razliku od, recimo, (u teoriji često imenovanog) "revolucionarnog" XIX stoljeća, sljedeće dvadeseto stoljeće obilježilo sukob najmoćnijih kapitalističkih država (a ne sukob tzv. kapitalističkih i socijalističkih zemalja). Ti sukobi su izazvali dva svjetska rata iz čijeg je rasula izašla Oktobarska revolucija. Kraj stoljeća je donio "slabljenje govora ljevice". Mnogima u svijetu, odnosno većini stanovništva Zemaljske kugle, socijalizam nije više historijski projekat, već je u najboljem slučaju defanzivni reformistički program za civilizacije neobuzdane ekonomije i sredstvo za osiguranje od rizika tržišta.[151]

Ove činjenice su još bolnije za prostor bivše SFRJ. Umjesto da se krene pravcem epohalnih promjena, socijalizam je u Jugoslaviju došao kao jedan vještački proces, proces koji je nametnut u svojim već poprilično

[151] Pogledati šire u Todor Kuljić: Činioci izmene epohalne svesti krajem XX veka, Sociologija (XLII)br. 2, Beograd, 2000., http://www.komunikacija.org.yu/komunikacija/casopisi/sociologija/XLII_3/d007/html_ser_lat (posjeta 11.08.2003.).

potrošenim floskulama. Kolektivizacija je već u socijalističkoj Rusiji bila doživjela kolaps, a uvodi se u SFRJ. Takozvani revolucionarni ateizam, uništavanje privatne svojine i njeno podržavljenje i podruštvljavanje, entuzijazam i traženje bespogovorne odanosti idealima ideologije monolitne jedne partije, karakterizirali su novouspostavljeni društveni proces. Sva teorijska nastojanja su jednostavno bila usmjerena da se kontrom spram Zapada obrazlože "zakonitosti i prednosti" jednog po svemu "boljeg" sistema. Mogućnosti ličnog uvida u kvalitetniji i bogatiji život na Zapadu je bivala sprječavana ili reduciranim dozvolama za izlazak ili ideološkim ocrnjavanjem "truhlog kapitalizma" koji samo što se nije (samo) urušio u "neizbježnim zakonitostima" hoda društveno-ekonomskih formacija. Jednostavno, socijalizam je od 60-te godine prošlog stoljeća bio više protivideologija Zapada negoli ozbiljna i učinkovita naučna vizija. Demokratizacija i modernizacija je imala cijenu u bilansu smrti koji je nadmašio sve prethodne.

Cio projekat tzv. YU socijalizma je bio zasnovan na kritici sovjetskog "etatizma" i sovjetske "hegemonističke uloge" u svijetu socijalističkih država. Danas postaje sve jasnije da je "originalnost" ovog "modela" socijalizma više bila druga strana suprotnog pola - SSSR i zemlje "realnog socijalizma" i SFRJ kao druga strana tog procesa. Pri tome je nužno naglasiti da nikada u toku 45 godina postojanja ovakve Jugoslavije nije došlo (ni u snu!) pitanje njene "socijalističke suštine." Ta pravovjernost (*izvornost i originalnost* na kojima se insistiralo) i **privrženost** socijalističkoj ideji je bila u samom korijenu i navodnog ideološkog sukoba sa Staljinom. Zanimljivo je da taj sukob nikada nije doveden do ozbiljnijeg ili oružanog nivoa, za razliku od intervencija SSSR-a u Mađarskoj ili Čehoslovačkoj. Kao komparativno "bolji model" socijalističko samoupravljanje je koristilo ovaj sukob da bi proširilo svoj uticaj unutar SFRJ jer su se kritike socijalizma od strane uspješnog zapadnog modela mogle odnositi samo na Istočni lager "državnog socijalizma". Tako je model socijalizma u SFRJ, i ne znajući, srušio sve svoje identifikacijske vrijednosti, jer se njegova "originalnost" utopila u nove promjene i kada je trebala da se ostvari tranzicija, ona nije prepoznala niti ideologiju (SKJ se prvi srušio) niti državu (nje je nestalo, jer je toliko najavljivano odumiranje, da je jednostavno umrla). Ta država je kao svoju komparativnu suprotnost u modeliranju imala onu međuratnu "staru" Jugoslaviju. Ona je bila "buržoaska i unitaristička", a nova je *morala* biti *radikalno drugačija*. Možemo se složiti da Dejanom Jovićem[152] da, uz sve druge faktore, kao

[152] Dejan Jović: Jugoslavija - država koja je odumrla - uspon, kriza i pad Kardeljeve Jugoslavije (1974-1990), Prometej, Zagreb, 2003.

bitan faktor treba posmatrati i činjenicu da je SFRJ u bespogovornom traganju za originalnošću i provođenju parola otišla vrlo daleko- realizirajući parolu o odumiranju države ona je izvršila samoubistvo, umrla je prije početka raspada. Građanima SFRJ nije bilo omogućeno da imaju silu koja bi ih zaštitila, a takvu silu mogla je imati samo država. To je problem za BiH, jer je jasno da je bolje da postoji bilo kakva država, nego da je nema nikako. Oni koji su rušili Jugoslaviju po ovom modeliranju («što manje države») u BiH danas nastupaju u ime entiteta, ali i kantona, a tome doprinose i diskurzivni elementi utemeljenja Daytonskog ustava za BiH.

8. NEDOSTATAK VIZIJA BUDUĆNOSTI

Kao proizvod nacionalizma u BiH svi nastoje da za sebe zadrže ekskluzivnu historičnost (da imaju integrirajuće mitove, zajednički dijele sada već defitivno naučenu tradiciju i imaju zajednička određenja). Kod bosanskih Srba ta zajednička određenja proističu iz vrijednosne identifikacije sa Srbijom (još uvijek teritorijalno nedefinirana, ali poželjno bi trebala biti što veća). *"Ovo je Srbija"* (latinicom, češće nego ćirilicom) bili su najčešći grafiti omeđivanja teritorije u agresijama i na Hrvatsku i BiH. Zanimljivost je u tome da ni slučajno nisu mogli da se pronađu na porušenim kućama ili putokazima kuda su prolazili "oslobodioci" natpisi "Ovo je Jugoslavija", mada je cijela propagandna mašina javno govorila da se borba vodi "za Jugoslaviju". To duhovno omeđavanje prostora u ratu i nakon

[153] Šire vidjeti izvanrednu studiju Ivana Čolovića: Srpska kultura posle Miloševića, Republika br. 288-289, Beograd, 2002., u kojima se posebno apostrofira kulturna, duhovna, sfera kao polazni položaj za rat, ali i rezervni položaj nakon rata i čekanje povoljne prilike za vojne operacije. U tom smislu je omeđavanje sa međašima spomenicima kao što je transhumacija posmrtnih ostataka pjesnika Jovana Dučića iz SAD-a u Trebinje 22.oktobra 2000-te godine, dvije nedjelje nakon oktobarskog prevrata u Srbiji (simbolička "podudarnost" koju je Matija Bećković nazvao povratkom Dučića i slobode zajedno). U Trebinju je postavljen jedan spomenik Dučiću, a drugi je podignut u Somboru, čime se, kako ističe književnik Dragomir Brajković, "simbolički povezuju najsevernjiji i najjužniji srpski grad harizmom Dučićevom". Na Dučićevim večerima poezije u Trebinju se okupljaju srpski pjesnici ne bi li, kako to kaže Rajko Petrov Nogo "u gorski vijenac uvezali i Lovćen i Leotar i Avalu i Stražilovo i Ozren i Romaniju i Dinaru i Šaru". To duhovno omeđavanje "srpskog duhovnog prostora" je u funkciji potencijalnog objedinjavanja tog prostora u istu nacionalnu državu. Slično omeđavanje duhovnog prostora na fizički način se bilježi i kroz podizanje velikih betonskih križeva na uzvisinama

njega[153] bilo je povezano i sa rušenjem objekata drugačije duhovne tradicije (džamije, katoličke crkve, ali i spomenički kulturni i drugi objekti, te objekti bosanskog stila gradnje, te staništa protjeranog stanovništva). Definiranje Srbije kao države jeste posljednja faza balkanske drame koju je Srbija i započela možda još prije više od stotinu godina. Promjene identiteta, makar koliko nam se činilio da nije tako, ipak su česte, a identitet, pa i onaj etnički, ipak nije jednosmjerna ulica, kako ga mnogi posmatraju.

Dojučerašnji neupitni elementi identifikacije sa "herojima Otadžbine" postali su upitni jer je mitološka suština sa njihovih "junačkih odora" počela da se topi i da se ispod ogoljenih i razgaćenih uhićenika počela nazirati i druga, zatomljena vrsta identifikacije "širokih narodnih masa" sa elementima generičkog morala. Tako da je očito da se nije dogodilo nešto suštinski novo na svim prostorima od tzv. "antibirokratske revolucije", preko krvavih ratova, izuzev što je cijeli prostor dobio novi geopolitički izgled i znatno je osiromašen. Nije, dakle, došlo do epohalne promjene, nego se desio bez vremeplova nasilni povratak u prošlost.

Tako isto se može tumačiti i pokušaj prvo preko dvije uticajne knjige Huntingtonovog "Sukoba civilizacija" i Fukoyaminog "Kraja povijesti", a kasnije i događaja terorističkog napada na SAD, da se kao suštinski nešto novo dešava i da "ništa više neće biti isto poslije toga". Veliko je pitanje da li smo sa 11. septembrom 2001. godine suočeni kao sa faktom početka "kraja povijesti"? Naime, od toga dana cijeli svijet je bio suočen sa formulacijama da poslije tog datuma više "ništa neće biti isto". Šta to, ustvari, znači? Da li je došlo do promjene "epohalne svijesti"? Odnosno da li je došlo do početka neke "nove" epohe? Možemo se složiti sa slovenačkim teoretičarem Slavojem Žižekom da je to jedna prenapuhana floskula koja ima cilj propagandno djelovanje, a ustvari pitanje je "da li je zaista došlo do tako fundamentalne promene. Naravno da se nešto promenilo u našem posmatranju i predstavljanju stvari, ali ne verujem da možemo govoriti o nekom stvarnom prelomu. Više mi se čini da su se potvrdile neke naše stare predstave i stari strahovi, i da se zaista i dogodilo ono što nam mediji odavno govore u vezi sa terorizmom."[154] Sama činjenica da su ovi brutalni teroristički napadi izazvali u najširim slojevima kršćanskog Zapada

na teritoriji koju kontroliraju Hrvati. Fizički se tu nadovezuje i inicijativa od strane Srba za postavljanjem velikog krsta na Zlatištu iznad Sarajeva koji bi dominirao gradom. Da li veliki križ ili crkva u pomen „žrtava" u Sarajevu koje je i sa Zlatišta bilo u potpunom okruženju u toku agresije (i na crkvi može biti veliki križ), u svakom slučaju radi se o omeđavanju etnički očišćenog prostora.

[154] Slavoj Žižek: Ljudi koji nisu stvarni, list Forum, Bulevar Pres, Novi Sad, 19.maj. 2002.

pravu poplavu antiislamizma i animoziteta prema svemu što nosi naziv "islamsko" i nije nešto novo, naime to je postala javna manifestacija nečega što je postojalo, ali je u mirnim vremenima bivalo zatomljeno floskulama o navodnom multikulturalizmu. "Odgovor" koji je uslijedio nakon toga, u vidu intervencije prema Afganistanu i Iraku, samo je postao modernom ikonom već poznatog kolonijalizma. I u Iraku i Afganistanu se dogodilo "već viđeno", a stanje koje se u njima razvijalo (kao i prethodni totalitarni modeli koji su nesumnjivo u njima postojali sa oblicima najekstremnije diktature i radikalizma) imalo je svoj podsticaj od istih onih koji su odlučili da ih "discipliniraju i demokratiziraju". Dakle, pažljivija analiza će reći da i ove nove intervencije ne mogu biti oblici novog "prevratničkog stanja epohe" nego kao nešto što je već viđeno. Samo na kraju XX i početku XXI stoljeća, u vrijeme tetalne komunikacijske povezanosti svijeta, to može biti kontraproduktivno, izuzev ako se "iza brda" ne valja stvarno jedna nova epohalna promjena – čije obrise je teško i ustanoviti najviše zbog toga što smo učesnici u događanju i kao takvi ne prepoznajemo obrise novog. Može to biti i čudovišni oblik novih vrsta nasilja imajući u vidu "napredak" ostvaren u proizvodnji oruđa za ubijanje ljudi.

Mnogi u BiH misle da je sa okončanjem agresije BiH, pa time i njen najbrojniji narod Bošnjaci, "iskihala" svoj doprinos svjetskom bolu. I da će se stvari odvijati u pravcu da raspored epohalnih promjena bude i na drugim mjestima. Nije valjda da tuga stanuje samo u BiH! Ali, činjenica je da više od deset godina nakon Daytona, BiH i dalje kaska i zaostaje za nužnim promjenama, te da često u svom razvoju ima i jedan korak naprijed, a i dva-tri nazad. I to je za savremenike Bosne i Hercegovine, one koji u njoj gledaju izglednu perspektivu života i za sebe i svoje potomke, jedno od najbolnijih iskustava. To izaziva frustracije i razočaranje, raspolućenosti i duboka stanja apatije, razočaranosti, velike su količine bezvrijednih bjanko potpisanih nacionalnih kredita kod svih naroda u BiH. Očito je da stradanja nisu sâma po sebi ulaznica za sve kapije i nisu kredit koji ima trajniji značaj u savremenom svijetu. Niti da se preko njih mogu izbjeći nova stradanja, jer se epohalne promjene obično dešavaju izvan ovih (centralno - balkanskih) krajeva gdje su samo posljedice tih promjena najveće - u smislu ljudskih žrtava i materijalnih razaranja.

U BiH je u stalnom porastu broj poginulih od Prvog, preko Drugog svjetskog rata do kraja, za BiH, krvavog okončanja XX stoljeća. Uvijek je poslije tih događaja govoreno da se "nikada više" neće ponoviti to stradanje, ali je ono svaki sljedeći put bilo sve drastičnije. Procjena je da

u tim stradanjima, koja su nagovještavala "epohalne promjene", stradalo smrtno preko 800.000 Bosanaca i Hercegovaca, da se barem tri puta u XX stoljeću svako domaćinstvo u BiH pokretalo sa vlastitog ognjišta ili vraćalo na zgarišta svoje kuće, opljačkanog imanja, oduzete zemlje... U takvom stanju najveće opsustošenosti dočekana je i epoha trećeg milenija. Ali, za BiH to nije bila nikakva epohalna promjena. Za nju bi promjena bila da je konačno zlo i stradanja zaobiđu. Da li je konačno takvo nešto došlo do svijesti i da li ima dovoljno ljudi da prime takvu poruku kao pouku? I da njeni stanovnici ostvare koncenzus oko toga što je stara bosanska poslovica već rekla da "tuđa ruka svraba ne češe", te da shvate da zalaganje vlastitih života i imanja, u ime interesa izvan BiH, ima strahovito visoku cijenu. Tu cijenu uvijek, nažalost, plaćaju i oni Bosanci i Hercegovci koji nisu još ni rođeni.

UMJESTO ZAKLJUČKA

Posljednja agresija je samo pojačala zanimanje širom svijeta za fenomen jedne male zemlje u Evropi i sudbine naroda, koji je tu većinski, i koji baštini kroz svoje riznice islama kontinuitet Božije Objave i trag slavenskih, ilirskih, rimskih, helenskih treptaja svjetla, njihovog gašenja, heretičke pobune, zbunjenosti položajem u igri velikih sila, ali zadržavajući i autonomnosti i autohtonosti "dobrote" kao moralnog stava koji se proteže u historiji kao konstanta, pa, prema tome, za Bošnjake ima povijesni karakter.

Svojatan od svih i tjeran da uvijek zna šta nije, a da ga se odvlači od onog što jeste, pritisnut bremenom stalno prisutne odgovornosti mosta koji spaja, tespiha koji čuva islam u Evropi, bošnjački narod se u činu suočenosti sa mogućnošću potpunog nestanka *samo-pronašao* na tlu Bosne i Hercegovine i jasno sebe odredio sa tim svojim tlom, sa svojim jezikom, vjerom, tradicijom i svojom historijom. Svjestan je taj narod da mnogo toga mora dijeliti sa drugima, praveći od toga vlastitu i bosansku vrlinu, a ne mahanu. Razumijevanje različitosti i njihove koegzistencije proističe iz koncepta tolerancije kojeg su Bošnjaci stekli preko islama.

U opću BiH kulturu Bošnjaci su ulagali najviše svoje posebnosti u uspostavi "bosanskog duha." Da taj duh opstaje i poslije izvršene agresije

pokazuje se upravo i na planu kulture i njenih tvorevina nastalih u nemogućim uvjetima najvećeg razaranja. Bošnjaci su i njoj kao i borbi za oslobođenje Bosne i Hercegovine dali najviše. Sama činjenica da je i na planu kulture, kao i u borbi za oslobođenje zapažena i nezamjenjiva participacija i Bosanskih Srba i Bosanskih Hrvata govori u prilog osnovnoj ocjeni da se unutarnje vezivno tkivo Bosne može, uz strpljenje i pomoć međunarodne zajednice, obnoviti.

Poslije ove agresije postalo je jasno da sudbine Bosne i Bošnjaka imaju neposredno međusobno prožimanje. Afirmacija i Bosne i Bošnjaka (Bosne i Hercegovine kao države i Bošnjaka kao nacije) se desila 1992. godine, 529 godina nakon što je osvojena bosanska srednjovjekovna država od strane Osmanlijskog carstva. To je veličanstven čin, nastao u vrijeme realne prijetnje da i jednog i drugog (i Bosne i Bošnjaka) - nestane. Mukotrpan je put koji se očekuje i na obnovi istinske državnosti i kao i obnove bošnjaštva (bosanstva kao šire perspektive) koji su i u jednom i u drugom slučaju krasili srednjovjekovnu državu Bosnu. Veliki korak je napravljen i činom međunarodnog priznavanja BiH, odbrane od uništenja i sprječavanja potpunog genocida. Uloga međunarodne zajednice je da se na primjeru Bosne i Hercegovine izvlače pouke, jer se i na primjeru ove agresije pokazalo da je ljudski rod upućen na dogovor i da je različitost samo veličina, a udruživanje neminovnost.

Odavno je jasno da opasnost od atomskog rata i njegovih katastrofalnih posljedica, prenaseljenost zemljine kugle i opći problemi ekologije, sve više uspostavljaju realnim pojam "ljudska zajednica". Pri tome potreba uvođenja moralnih kategorija i u sferu sofisticirane tehnike, i na njoj zasnovanog modela o supremaciji Zapadne kulture, samo dobiva na značaju kroz dijalog radi pronalaženja najboljih načina da čovjek ostvari odgovornu ulogu namjesnika na Zemlji (kome je rukovođenje i organizacija darovana kao veliki dar i iskušenje) uz uvjet da ne posije "nered" (Kur'anski izraz za oholost i neodgovornost ljudskih postupaka, spram savršenog reda Božijeg i na Zemlji i na nebesima) kako je to čovjek uglavnom do sada činio.

Na ovom stepenu razvoja, nered (koji može biti i sukob velikih razmjera) može dovesti do propasti cijele civilizacije i tu onda nikakve visokoumne rasprave o "krivici" ili "superiornosti" ne dolaze u obzir. Suočena sa strahom od samouništenja ljudska civilizacija kao jedinstveno ugrožena ljudska zajednica, zajedno sa drugim svjetovima oko sebe, mora se, iz nužde opstanka, ako ne iz drugih humanističkih i univerzalnih razloga,

okretati unutarnjem dijalogu, unutar sebe same. U tom dijalogu nema inferirornih i superiornih, ma koliko se to nemogućim činilo.

Islamski način života i mišljenje, iz islama proisteklo, ostaje otvoreno kao dinamična struktura koja u sebi baštini riznicu povijesnog događanja dosadašnjih Objava i primjere civilizacija iz prošlosti koje su se oglušile o Uputu. Bosna i Bošnjaci su zato, sa iskustvom koje su prošli, suočeni sa nestankom na pragu XXI stoljeća, paradigma i opomena o potrebi preispitivanja moralnosti onoga što se smatra ljudskom civilizacijom i temeljnih vrijednosti na kojima ona počiva, ali i uzvišenim ciljevima kojima strijemi. S druge strane, kod Bošnjaka je jasno izražena i svijest da je njihova sudbina (kao i sudbina Bosne i Hercegovine) prije svega u Božijim rukama, a u sadašnjim odnosima kakvi vladaju u svijetu (dunjaluku) i mjereno ljudskim aršinima i jasnost da oni (Bošnjaci) jestu aktivan subjekt osiguranja uvjeta za vlastiti opstanak i opstanak Bosne. Oni trebaju biti organizirani kao politički narod (nacija), oni moraju da teže ka državi najviših demokratskih standarda, jer će uvijek kod njih biti gledan "trun u oku." To treba prihvatiti i ne zahtijevati u svakoj prilici moraliziranje i pozivanje vlastite "moralne prednosti i pobjede." Sa svim različitostima, i unutar sebe i u odnosu s drugima, Bošnjaci zrcale u sebi multilateralnost kao savršenstvo tolerancije, kao jedini način mogućeg suživota ljudskog roda, ali i svjetova oko nas. Ta svijest je i najveća tekovina kulturno-povijesnog razvoja Bošnjaka kao naroda u burnim vremenima u kojima su stasavali i razvijali se. Bošnjaci, evropski narod, za razliku od mnogih drugih evropskih naroda su već dio ljudske zajednice (ummeta), zajednice koja je danas rasprostranjena u svim zemljama svijeta, a povezana je sa svojom pripadnošću islamu. To je prednost koju Evropa (konačno) mora shvatiti kao prednost, zbog toga što je to prednost i Evrope sâme. Bošnjaci su evropskoj i svjetskoj kulturnoj baštini dali solidan doprinos u svim oblastima od srednjovjekovne Bosne, pa preko Osmanlijskog carstva, Austro-Ugarske i Jugoslavije sa brojnim velikanima i njihovim djelima. Dobrota srednjovjekovnih "dobrih Bošnjana" se uvijek i iznova mora zasluživati upravo dobrotom kao univerzalnim odgovorima na sva otvorena pitanja u svim vremenima. Nakon svega kroz šta su prošli, Bošnjaci imaju razloga da uporno svjedoče o jedinstvenosti ljudskog roda, uvijek i iz početka, bez obzira na prepreke.

IZVODI IZ RECENZIJE

Prof.dr. Jusuf Žiga, sociolog, Univerzitet u Sarajevu:

Već iz letimičnog uvida u tematsku strukturu ove studije možemo zaključiti da je ona ne samo akademski relevantna, nego i nadasve aktualna. Još uvijek traju ne samo kontraverze o karakteru povijesnog bića Bosne i Bošnjaka, nego i beskrupulozni ataci na njihovu opstojnost, o čemu tako zorno svjedoči nedavna brutalna agresija na ovu međunoradno priznatu zemlju, kao i od Međunarodnog suda u Hagu potvrđeni genocid koji je izvršen nad bošnjačkim narodom na ovom prostoru.

Autor ove studije se već dulje vremena bavi istraživanjem apostrofirane problematike (korespodentna je sa tematikom njegovog magistarskog rada, kao i doktorske disertacije), što je i rezultiralo širinom istraživačkog zahvata, koja je evidentna i iz navedene lepeze naslova poglavlja, odnosno njihovog broja.

Ono što posebno treba naglasiti kao vrijednost ove studije je nastojanje njenog autora, dr. Dželala Ibrakovića, da, kako je to sam naveo, kritički istraži „prisutne stereotipe u posmatranju ove oblasti", a koji su „rezultat dugogodišnjeg prekrajanja historije od strane, prije svega, Srbije i Hrvatske", odnosno tamošnjih velikoaspirativnih intelektualnih i političkih centara moći. „U takvom tretiranju historije, Bošnjaci kao narod i kontinuitet države Bosne i Hercegovine jednostavno su zaobilaženi", pa čak i bezočno negirani.

Naspram pomenutih ishodišta stereotipija i kriptoizacija o povijesnom biću Bosne i Bošnjaka, Ibraković, oslanjajući se na stavove čitavog niza relevantnih stranih i domaćih autora, poput N. Malcolm, J. V. A. Finea, M. Filipovića, P. Anđelića, M. Hadžijahića, S. Jalimama, M. Krleže, Ć. Truhelke, N. Klaić, E. Imamovića i čitavog niza drugih, argumentira o njegovoj dugovremenoj i povijesno respektibilnoj vertikalni, o čitavoj plejadi znamenitih likova koji su imale ključno važne uloge kako u funkcioniranju Bosne kao samostalne države tokom srednjeg vijeka, tako i unutar planetarno respektibilnih carstava, kakvo je bilo Osmansko, o uvažavanju specifikuma Bosne i Hercegovine i unutar Austrougarske monarhije,

sposobnosti da preživi „golgotu“ jugoslovenskih integracija i dezintegracija i nadasve beskrupulozne velikoaspirativne atake nedobronamjernih susjeda.

Ovdje valja posebno naglasiti autorovo analitički korektno opserviranja bosanskohercegovačkog sinkretizma pri čemu je izbjegnuta ideologizirajuća „pro-et-contra ostrašćenost“, koja je, reklo bi se, gotovo uobičajena na ovim prostorima, pogotovo kad je riječe u sublimacijama tzv. predislamske i islamske komponente u Bošnjaka.

To „susretanje“ različja u biću Bošnjaka autor opisuje na primjeru arhitekture „gdje su spojeni sa suncem i toplinom – kuće okrenute prema suncu, pored vode, uz korištenje vode i hortikulture kao toplog prirodnog ambijenta, svodovi i lukovi kao univerzalno traganje za prolaskom ispod duge, arabeske i tapiserije, izgledi enterijera i eksterijera – sve teži ka toploti i ljepoti razigrane boje i što ljepšeg kutka za čeljad svoju i dobronamjernog gosta... Taj univerzalni hod ka ljudskom ugođaju i domaćinskom odnosu proističe iz shvatanja da su ljudi Božijom voljom halife na zemlji. Zato je tu i odgovornost prema drugim svjetovima. Ti drugi svjetovi, biljni i životinjski, su taj nezamjenjivi krajolik Bosne i u gradovima i u najzabitijim selima. Po toj pitomini se poznaju naseobine Bošnjaka i prepoznaje plemenitost duha..“

Promišljajući o mogućoj bošnjačkoj persprektivi, a, pri tom, respektirajući brojne negativne okolnosti koje se već stoljećima nadvijaju nad njihovom domovinom Bosnom i Hercegovinom, autor, s pravom, potencira da im je jedina spasonosna ideja – saveznik – borba za tu državu i ne pristajanje na bilo koje igrokaze oko njene podjele, jer bi sa nestankom iste i sami nemonovno nestali kao narod.

U najkraćem, riječ je o vrlo vrijednoj studiji koju toplo preporučujem za publiciranje.

Prof. dr. Jusuf Žiga

Prof.dr. Salih Jalimam, historičar, Univerzitet u Zenici:

Rukopis „Bosna, islam - Bošnjaci“ autora doc. dr. sc. Dželala u shematsko-strukturalnom pregledu sadrži 33 skice iz područja etnologije, historije, sociologije, politologije i islamske teologije, a vezivna nit svemu je Bosna i Hercegovina i posebno Bošnjaci u njenom sastavu. Treba izreći prvu od niza impresija, riječ je o naučno-istraživačkoj identifikaciji etnološko-historijskog bića bošnjačkog naroda u okvirima države Bosne i Hercegovine u dugom povijesnom nizu, ponekad je to od vremena prvih bosanskih banova do današnjih dana. Autor u ponuđenom rukopisu nije odolio iskušenju da posmatra bošnjačke historijske nedoumice, političko-ideološke probleme, ali predviđa i budućnost, poučen iskustvom svega onoga što se desilo i dešava sa narodom, ali i državnim organizacijama u kojima su se Bošnjaci nalazili ili danas nalaze.

Rukopis „Bosna, islam - Bošnjaci“ autora doc. dr.sc. Dželala Ibrakovića opremljen je i validnim znanstvenim aparatom, brojnim podložnim napomenama kao i relevantnom literaturom. Spisak korištene literature u pravom smislu riječi je respektabilan,a njeno korištenje se maksimalno vidi u izvornom tekstu rukopisa što je i uticalo na sve vrijednosti ponuđenog rukopisa.

Autor vrlo autoritativno sudi o brojnim nedoumicama kada su u pitanju Bošnjaci i njihova participacija u okvirima Bosne i Hercegovine, vrlo često u donošenju konačnih sudova od pomoći su relevatni historijski dokumenti, baš relevantni koji samo cijelom rukopisu daju potvrđenu argumentaciju a samom autoru misao vodilju tokom cijelog rukopisa. Iako se u riječi „skice“ krije neka vrsta autorove ograde mi tu prepoznajemo cijeli niz eseja o svim pitanjima vezanim za jedan narod (u ovom rukopisu bošnjački) gdje se vrlo zanimljivim nitima plete i prepoznaje njegova veza sa najstarijom (srednjovjekovnom historijom Bosne i Hercegovine) putem bosanskih bogomila ali i pravoslavljem, katoličanstvo i jevrejstvom što se biti konstanta cijelog historijskog hoda ali i vrijedna veza sa islamom. Autor demaskira evropocentristički vokabular o prisutnosti islama na balkanskom poluostrvu i dalje u Evropi kroz prisilu ili „ognjem i mačem“, vidi njegov razvojni put kao dio sistematskog i vrijednog doprinosa etnogenezi bošnjačkog naroda.

Pošto je osnovno obrazovanje mene kao recenzenta orijentirano prema historijskim istraživanjima, uz dužno poštovanje brojnih paralela, jakih studioznih istraživačkih zahvata u područja mnogih humanističkih i društvenih

nauka, svoju pažnju orijentiramo prema historijskoj argumentaciji rukopisa „Bosna, islam - Bošnjaci“ autora doc. dr.sc. Dželala Ibrakovića. K tome cilju moguće je utvrditi sljedeće konstante:

1.U definiranju historijskog položaja i statusa Bosne i Hercegovine, a uz to mjesta i uloge bošnjačkog naroda, autor vrlo pažljivo koristi relevantne historijske izvore, komentariše ih i iz njih upotpunjuje svijet bošnjačkog etnosa.

2. Historijsku građu autor koristi istraživački relevantno i argumentovano, sa dovoljno smjelosti i znanja da jednim svojim krakom rukopis prelazi u historijsko tumačenje prošlosti Bosne i Hercegovine i Bošnjaka.

3. Brojne nedoumice koje su i obilježje historijske nauke autor relevantno razriješava uz brojne digresije, posebno u tzv. prijelomnim momentima historije Bosne i Hercegovine i Bošnjaka (npr. prijelaz na islam, pokret za autonomiju, rat i genocid 1992.-1995.etc.)

4. Za pohvaliti je autorova snaga argumentacije za sve historijske periode (srednji vijek, novo i najnovije razdoblje) da dešavanja u Bosni i Hercegovini, kao i Bošnjake podjednako postavi u historijsku ravan, tako da se tu više govori o povijesnim mijenama i brojnim promjenama u unutrašnjem razvoju a često i sa spoljnim implikacijama.

Sigurno, da pojedini navodi autora rukopisa „Bosna, islam - Bošnjaci“, izazivaju određenu rezervu, neku vrstu zatečenosti, ali osnovna nit, orijentirana tezom i idejom vezivno tkivo je cijelog rukopisa i drži čitaočevu pažnju i nalaže određena razmišljanja. Tu se i otvara prostor davanju mišljenja o ponuđenom rukopisu autora doc. dr. sc. Dželala Ibrakovića. Mora se konstatirati da je riječ o vrijednom promišljanju o Bosni, Hercegovini, Bošnjacima, ali i o historijsko-etnološko-sociološko-teološkim promjenama u pozitivnom ali i u negativnom smjeru.

Važna i dragocjena su razmatranja historijskog doprinosa stanovništva Bosne i Hercegovine u dugim historijskim periodima što samo rukopisu daje temeljnost i naučnu vrijednost. Sve to preporučuje autora doc. dr.sc. Dželala Ibrakovića i njegovo djelo „Bosna, islam - Bošnjaci“ te ga nudimo naučnoj i stručnoj javnosti na konačan sud.

Prof. dr. Salih Jalimam

Literatura (knjige):

1. Ademović, Fadil, Princ Palikuća, Rabic Sarajevo, 1997.
2. Akbar, S. Ahmed, Živi islam, Preporod, Sarajevo 1996.
3. Akbar, S. Ahmed: Islam pod opsadom, Libris, Sarajevo 2004.
4. Al- Ahsan, Abdulah, Ummet ili nacija, Libris, Sarajevo 2004.
5. Aleksov, Bojan, Poturica gori od Turčina: Srpski istoričari o verskim preobraćenjima, u knjizi Historijski mitovi na Balkanu, Institut za historiju, Sarajevo 2003.
6. Ali, Attanavi, Opći prikaz islamske vjere, VSK za pomoć BiH Zagreb, 1995.
7. Ali, Tariq, The Clash of Fundamentalisms: Crusades, Jihads and Modernity, Verso, London 2003.
8. Alibašić, Avdija, Trajanje Bosne, KDM Preporod Zenica, Zenica 1995.
9. Aličić, S. Ahmed, Pokret za autonomiju Bosne od 1831. do 1832. godine, Orijentalni institut u Sarajevu, Sarajevo 1996.
10. Alić, Džemaludin, Devetnaest stoljeća Bosne, PP Dinex p.o. Sarajevo, Frankfurt a/M 1998.
11. Arnold, W. Thomas, Povijest islama – historijski tokovi misije, El-Kalem, Sarajevo 1990.
12. Babić, Anto, Diplomatska služba u srednjovjekovnoj Bosni, Međunarodni centar za mir, Sarajevo 1995.
13. Babić, Anto, Iz istorije srednjovjekovne bosanske države, Svjetlost, Sarajevo 1972.
14. Balić, Smail: Kultura Bošnjaka, Beč, 1973.
15. Banac, Ivo, Cijena Bosne, Bosanski kulturni centar, Sarajevo 1996.
16. Banac, Ivo, Nacionalno pitanje u Jugoslaviji, Durieux, Zagreb, 1995.
17. Bašagić, Safvet-beg, Znameniti Hrvati, Bošnjaci i Hercegovci u Turskoj carevini. Zagreb, 1931.
18. Bešlagić, Šefik, Nišani XV i XVI vijeka u Bosni i Hercegovini, Akademija nauka i umjetnosti Bosne i Hercegovine, Knjiga LIII, Odjeljenje društvenih nauka, Knjiga 30., Sarajevo 1978.
19. Bilefeld, Urlih (Bilefeld Urlich), Stranci: prijatelji ili neprijatelji, XX vek, Beograd 1998.

20. Biserko, Sonja (ur), Bosna i Hercegovina – jezgro velikosrpskog projekta, Helsinški odbor za ljudska prava Srbije, Beograd, 2006.
21. Bišćević, dr. Vasif-beg: Etnička i nacionalna pripadnost Muslimana BiH. Hrvatski kalendar 1953. Chicago.
22. Bojić, Mehmedalija: Historija Bosne i Bošnjaka, Šahinpašić, Sarajevo 2001.
23. Bosna i Hercegovina, fotomonografija, Jugoslovenska revija Beograd i Svjetlost Sarajevo 1980.
24. Bošnjaci i bošnjačka kulture (Zbornik referata sa promocije KDB "Preporod" Minhen, 1994.
25. Boyl, Francis Anthony, Bosanski narod optužuje za genocid, Institut za istraživanje zločina protiv čovječnosti i međunarodnog prava, Sarajevo 2000.
26. Božović, Ratko, Leksikon kulturologije, Agencija Matić, Beograd 2006.
27. Bringa ,Tone, Biti musliman na bosanski način, Dani, 2007.
28. Brozović, Dalibor, Sporazum Cvetković-Maček više ne dolazi u obzir, u knjizi Bosna i Bošnjaci (Karantanija Ljubljana), Sarajevo 1990.
29. Bucaille, Maurice, Biblija Kur'an Nauka, IZ RBiH, Muftijstvo Zenica, Zenica 1995.
30. Bukić Kržišnik,Vera, Bosanski identitet, Bosanska knjiga, 1997.
31. Busuladžić, Mustafa, Muslimani Evrope, Sejitarija, Sarajevo 1997.
32. Bušatlić, Ismet, Studije o sljedbenicima knjige, Fakultet islamskih nauka i Bemust, Sarajevo 2007.
33. Buturović, Đenana: Bosanskomuslimanska usmena epika, Institut za književnost – Svjetlost, Sarajevo 1992.
34. Cigar Norman, Genocid u Bosni (Politika "etničkog čišćenja"), Bosanski kulturni centar, Insitut za istraživanje zločina protiv čovječnosti i međunarodnog prava, Sarajevo 1998.
35. Cohen, J. Philip, Srpski tajni rat: propaganda i manipulacija historijom, Ljiljan, Sarajevo 1996.
36. Čamo, Merima, Kultura stanovanja u Sarajevu (Od njegovog nastanka do kraja XIX vijeka), Semerkand, Sarajevo 2005.
37. Čampara, Salko (ur.), Bošnjački memorandum, Ajsela, Sarajevo 1999.
38. Čekić, Smail (ur.), Genocid u Bosni i Hercegovini (1991-1995), Institut za istraživanje zločina protiv čovječnosti i međunarodnog prava, Sarajevo 1997.
39. Čelebi, Evlija, Putopis o Bosni i Hercegovini, Sejitarija, Sarajevo 1999.
40. Čelebi, Evlija, Putopis, odlomci o jugoslovenskim zemljama, Sarajevo 1973.

41. Čolaković, Rodoljub, Kazivanje o jednom pokoljenju. I-V. Sarajevo 1985./86.
42. Čulinović, Ferdo, Državno-pravna historija južnoslovenskih zemalja XIX i XX stoljeća, Školska knjiga, Zagreb, 1953.
43. Ćimić, Esad, Iskušenje zajedništva, Did, Sarajevo, 2005.
44. Ćirković, Sima, Historija srednjevekovne bosanske države, Srpska književna zadruga, Beograd 1963.
45. Ćurak, Nerzuk, Obnova bosanskih utopija, Synopsis, Sarajevo-Zagreb, 2006.
46. Ćurić, dr Hajrudin, Školske prilike Muslimana u BiH 1800-1878. Srpska akademija nauka i umetnosti, Beograd 1965.
47. Delanty, Gerard, The Resonance of Mitteleuropa: A. Habsburg Myth or Antipolitics, Theory, Culture& Society, London, god. 13, 1996.
48. Dizdar, Mak Mehmedalija, Stari bosanski tekstovi, Sarajevo 1969.
49. Donia, J. Robert, Islam pod Dvoglavim orlom: Muslimani Bosne i Hercegovine 1878. -1914, Zoro, Zagreb-Sarajevo i Institut za historiju BiH u Sarajevu, Sarajevo 2000.
50. Dugandžija, Nikola, Svjetovna religija, Mladost Beograd 1980.
51. Duraković, Enes, Antologija bošnjačke poezije XX stoljeća, Alef Sarajevo, 1995.
52. Duraković, Enes, Antologija bošnjačke pripovijetke XX stoljeća, Alef Sarajevo, 1995.
53. Duraković, Nijaz, Prokletstvo Muslimana, Oslobođenje, Sarajevo 1994.
54. Džait, Hišam, Evropa i islam, Starješinstvo IZ, Sarajevo 1989.
55. Džaja, Srećko, Konfesionalnost i nacionalnost Bosne i Hercegovine, Ziral, Mostar 1999.
56. Džemaludinović, Muhamed, Mjesto i uloga bosanskih Muslimana u političkom razvoju naših naroda, almanah za 1968. godinu, Izvršni odbor Udruženja ilmije, Sarajevo, 1967.
57. Đorđević, Mirko (prir.), Srpska konzervativna misao, Helsinški odbor za ljudska prava Srbije, Beograd 2003.
58. Đozić, Abid, Bošnjačka nacija, Bosanski kulturni centar, Sarajevo 2003.
59. Eagleton, Tery, Ideja kulture, Naklada Jasenski i Turk, Zagreb 2002.
60. Eagleton, Tery, Sveti teror, Naklada Jasenski i Turk, Zagreb 2006.
61. Enciklopedija Jugoslavije, JLZ Zagreb 1956. Knjiga 2.
62. Enciklopedija Jugoslavije, tom V, Zagreb 1962.
63. Etničko čišćenje - genocid za Veliku Srbiju, Dokumenti društva za ugrožene narode, Bosanski kulturni centar, Sarajevo 1996.

64. Filandra, Šaćir (ur.), Povijesni atlas Bosne i Hercegovine, Sejitarija, Sarajevo 2002.
65. Filandra, Šaćir, Bošnjaci i moderna, BKC, Sarajevo 1999.
66. Filipović Nedim, Islamizacija u Bosni i Hercegovini, Centar za kulturu i obrazovanje, Tešanj 2005;
67. Filipović, Muhamed, Bosna i Hercegovina, najvažnije geografske, demografske, historijske, kulturne i političke činjenice, Compact, Sarajevo 1997.
68. Filipović, Muhamed, Muslimani- Bošnjaci u uvjetima političkog pluralizma, u: Bosna i Bošnjaci, Karantanija Ljubljana, Sarajevo 1990.
69. Fine John. V.A., JR, Bosanska crkva, novo tumačenje, Bosanki kulturni centar, Sarajevo 2005.
70. Frannery, Tim, Gospodari vremena, Algoritam, Zagreb 2007.
71. Friedman, Francine, The Bosnian Muslims: Denial of a Nation, Westviev Press, Boulder, 1996.
72. Furi, El Mubarek Safijjurrahman, Zapečećeni dženetski napitak, ŠIP DD "Borac" Travnik 1995.
73. Garaudy, Roger, Živi Islam, Mešihat IZ BiH, Sarajevo 1990.
74. Gellner, Ernest, Nacije i nacionalizam, Politička kultura, Zagreb 1998.
75. Golubović, Zagorka i drugi, Politika i svakodnevni život, Srbija 1999-2002. Institut za filozofiju i društvenu teoriju, Beograd, 2003.
76. Grbo, Ismet, Ogledalo nasilja: Stradanje sakralnih objekata u BiH 1992-1996 na prostoru koji kontrolira Armija BiH, SDA-Centrala Sarajevo, Centar za analitiku, dokumentaciju i komuniciranje s javnošću, Sarajevo 1997.
77. Grupa autora, Bosna i Hercegovina od najstarijih vremena do kraja II svjetskog rata, Štab VK OS BiH, Sarajevo 1994.
78. Gutman, Roy, Svjedok genocida, Vijeće Kongresa bosanskomuslimanskih intelektualaca, Sarajevo 1995.
79. Hadžibegović, Ilijas, Bosanskohercegovački gradovi na razmeđu 19. i 20. stoljeća, IP Oslobođenje pablic, 1991.
80. Hadžidedić, Nedžad, Etnografski pregled Bosne i Hercegovine, (skripta za internu upotrebu) Fakultet političkih nauka, Sarajevo 1997.
81. Hadžijahić, Muhamed, Od tradicije do identiteta (Geneza nacionalnog pitanja bosanskih Muslimana) Svjetlost, Sarajevo 1974.
82. Hadžijahić, Muhamed, Porijeklo bosanskih Muslimana, Bosna Sarajevo, 1990.
83. Hafizović, Rešid, Muslimani u dijalogu s drugima i sa sobom, El-Kalem, Sarajevo 2002.
84. Hafizović, Rešid, O načelima islamske vjere, Bemust, Zenica 1996.

85. Halilović, Safet, Restitucija bosanske državnosti, KDM "Preporod" Zenica, Zenica 1993.
86. Halilović, Senahid, Bosanski jezik, Bilioteka Ključanin, Sarajevo 1991.
87. Hamidullah, Muhammed, Uvod u islam, Starješinstvo IZ, Sarajevo 1989.
88. Handžić, H. Mehmed, Islamizacija Bosne i Hercegovine i porijeklo bosanskih muslimana, Sarajevo 1940. reprint izdanje IC Tešanj, 1993.
89. Hangl, Anton, Život i običaji Muslimana u Bosni i Hercegovini, Sarajevo, 1907.
90. Hartman, Tom, Posljednji dani planete Zemlje, Metaphisica, Beograd 2005.
91. Hauptmann, Ferdo, Borba Muslimana Bosne i Hercegovine za vjersku i vakufsko - mearifsku autonomiju, Arhiv SR BIH Građa, Tom III, Sarajevo 1976.
92. Haviland, A.William, Kulturna antropologija, Naklada Slap, Zagreb 2004.
93. Heimer, August, Kroz Bosnu i Hercegovinu (Ilustrirani historijski, geografski i etnografski opis), Uppsala (Švedska), 2004.
94. Hobsbaum, Erik, Nacije i nacionalizam od 1780. (Program, mit i i stvarnost), Filip Višnjić, Beograd 1996.
95. Höerman, Konstatin, Narodne pjesme Muslimana u Bosni i Hercegovini, Zemaljski muzej BiH, Sarajevo 1966.
96. Hofmann, Murad, Islam kao alternativa, Bemust Sarajevo 1996.
97. Hofmann, Murad, Wilfried, Islam 2000, El- Kalem, Sarajevo 2003
98. Ibrahimagić, Omer, Bosanska država i nacionalost, Vijeće kongresa bošnjačkih intelektualaca, Sarajevo 2003.,
99. Ibrahimagić, Omer, Bosna i Bošnjaci poslije Dejtona, Kult B i Vijeće kongresa bošnjačkih intelektualaca, Sarajevo, 2000.
100. Ibrahimagić, Omer, Bosna i Bošnjaci, Svjetlost Sarajevo 1995.
101. Ibrahimagić, Omer, Bosna je odbranjena, ali nije oslobođena, Vijeće kongresa bošnjačkih intelektualaca, Sarajevo 2004.
102. Ibrahimagić, Omer, Srpsko osporavanje Bosne i Bošnjaka, Magistrat, Sarajevo 2001.
103. Idrizović, Nusret, Kolo tajnih znakova, Globus, Zagreb 1987.
104. Ilić, Miloš, Sociologija kulture i umetnosti, Naučna knjiga Beograd 1983.
105. Imamović, Enver, Korijeni Bosne i bosanstva, Međunarodni centar za mir, Sarajevo 1995.
106. Imamović, Enver, Porijeklo i pripadnost stanovništva Bosne i Hercegovine, ART 7, Sarajevo 1998.

107. Imamović, Mustafa, Historija Bošnjaka, Preporod, Sarajevo 1997.
108. Imamović, Mustafa, Historijska bit nacije, u "Bošnjačko pitanje", Uprava za moral GŠ AR BiH, Sarajevo 1996.
109. Imamović, Mustafa, Hrelja, Kemal i Purivatra, Atif, Ekonomski genocid nad bosanskim Muslimanima, MAG Sarajevo 1993.
110. Imamović, Mustafa, Pravni položaj i unutarnjo politički razvitak Bosne i Hercegovine od 1878-1914., BKC, Sarajevo, 1997.
111. Inglehart, Roland i Norris, Pippa, Sveto i svjetovno (Religija i politika u svijetu), Politička kultura, Zagreb 2007.
112. Isaković, Alija, Biserje - Izbor iz muslimanske književnosti, Stvarnost Zagreb, 1992.
113. Ishanoglu, Ekmeleddin (prir.), Historija Osmanske države i civilizacije, Orijentalni institut, Sarajevo 2004.
114. Islam i muslimani u BiH, grupa autora, Starješinstvo IZ u SR BiH, Sarajevo 1977.
115. Izetbegović, Alija, Islam između Istoka i Zapada, Svjetlost - EL Kalem, Sarajevo 1995.
116. Jahić, Dževad, Jezik bosanskih Muslimana, Ključanin Sarajevo 1991.
117. Jalimam Salih: Historija bosanskih bogumila, IPP Hamidović, Tuzla 1999.
118. Jalimam, Salih, Studija o bosanskim bogumilima, Grafotisak Tuzla 1996.
119. Jović, Dejan, Jugoslavija - država koja je odumrla - uspon, kriza i pad Kardeljeve Jugoslavije (1974-1990), Prometej, Zagreb, 2003.
120. Juergensmeyer, Mark, The Now Cold War? Religous Nationalism confronts the Secular State, Berkley CA and Los Angeles CA: Univeristy of California Press, 1993.
121. Kale, Eduard, Povijest civilizacija, IP Školska knjiga, Zagreb 1991.
122. Kapidžić, dr Hamdija, Bosna i Hercegovina pod Austro-Ugarskom upravom, Svjetlost Sarajevo 1968.
123. Karčić, Fikret, Muslimani Balkana, „Istočno pitanje" u XX vijeku, Behram- begova medresa, Tuzla 2001.
124. Kardelj, Edvard, Nacija i međunacionalni odnosi (Izbor iz dela IV) IC Komunist Beograd 1979.
125. Klaić, Nada, Srednjovjekovna Bosna, Eminex, Zagreb 1994.
126. Konstantinović, Radomir, Filozofija palanke, Nolit, Beograd 1981.
127. Koplston, Frederik, Historija filozofije (tom II), BIGZ Beograd 1991.
128. Kosik, Karel, O dilemama suvremene povijesti, Razlog, Zagreb 2007.
129. Kovačević, Bogoljub, Žrtve Drugog svjetskog rata u Jugoslaviji, Naše delo, London 1985.

130. Krleža, Miroslav, O religiji, "Oslobođenje", "Mladost", Sarajevo 1982.
131. Kur'an - prijevod na bosanski jezik Besima Korkuta, Medina 1991.
132. Kuvačić, Ivan, Država i nacija u knjizi "Savremeno društvo i sociologija", Globus, Zagreb 1986.
133. Levy, dr. Moritz, Sefardi u Bosni, Bosanska biblioteka, Sarajevo 1996.
134. Lings, Martin (Ebu Bekr Siradžuddin), Muhammed, Ljiljan, Sarajevo 1995.
135. Lovrenović, Ivan i Lucić, Predrag (ur.), Stenogrami o podjeli Bosne i Hercegovine, I i II, Kultura & Rasvjeta – Civitas, Split – Sarajevo, 2005.
136. Lukacz, Gerg, Povijest i klasna svjest, Naprijed, Zagreb 1970.
137. Mahmud, Mustafa, Kur'an, pokušaj savremenog razumjevanja, Starješinstvo IZ BiH Sarajevo 1991.
138. Mahmutćehajić, Rusmir, Bosanski odgovor (O modernosti i tradiciji), Durieux, Zagreb 2002.
139. Mahmutćehajić, Rusmir, Bošnjaci i/ili Muslimani !?? u knjizi Muslimani i Bošnjaci, Muslimanska biblioteka, Sarajevo 1991.
140. Malcom, Noel, Povijest Bosne, Erasmus Gilda, Novi Liber, Dani, Zagreb - Sarajevo 1995.
141. Maluf, Amin, Ubilački identitet, Paideia, Beograd 2003.
142. Mandić, Dominik, Rasprave i prilozi iz stare hrvatske povijesti. Rim 1963.
143. Mandić, O. Dominik, Etnička povijest Bosne i Hercegovine, Rim, 1967.
144. Maočanin, Nenad, Islamizacija seljaštva u Bosni od 15. do XVII stoljeća: demistifikacija, Zbornik Mirjane Gros, Zagreb, 1995.
145. Masleša, Veselin, Muslimansko pitanje, Djela, Druga knjiga, Svjetlost, Sarajevo 1954.
146. Mihrović, Azher (ur), Nacionalno mitomansko prokletstvo, Kaligraf, Sarajevo, 2002.
147. Milosavljević, Olivera, U tradiciji nacionalizma, Helsinški odbora za ljudska prava Srbije, Beograd 2002.
148. Minić, Miloš, Dogovori u Karađorđevu o podeli Bosne i Hercegovine, Rabic, Sarajevo, 1998.
149. Mønnesland, Sven (ur.), Jezik u Bosni i Hercegovini, Institut za jezik u Sarajevu, Institut za istočnoevropske i orijentalne studije, Sarajevo, Oslo 2005.
150. Muminović, Rasim, Srbizam i stradalništvo Bošnjaka, Compact Sarajevo 1996.

151. Musabegović, Sadudin (ur.), Bosanski duh, Odbor savjetovanja Bosna i Hercegovina: mogućnosti i perspektive razvoja, Sarajevo 1999.
152. Novljanin, Omer i Hadžinesimović, Ahmed, Odbrana Bosne 1736-1739, IPA, Zenica, 1994.
153. Omerdić, Muharem, Prilozi izučavanju genocida nad Bošnjacima (1992-1995), Rijaset IZ BiH i Kalem, Sarajevo 1999.
154. Pelidija, dr Enes, Uticaj osmanske vladavine na politički, privredni i kulturni život bosanskog elajeta do kraja XVIII stoljeća, u knjizi "Bosna i Bošnjaci", Press centar AR BiH, Sarajevo 1995.
155. Pruščak Kafi Hasan, Izabrani spisi, Veselin Masleša, Sarajevo 1983.
156. Purivatra, Atif i Hadžijahić, Muhamed: ABC Muslimana, Muslimanska biblioteka, Sarajevo 1990.
157. Purivatra, Atif, JMO u političkom životu Kraljevine SHS, Sarajevo 1974.
158. Purivatra, Atif, Nacionalni i politički razvoj Muslimana. Svjetlost, Sarajevo, 1970.
159. Putinja Filip, Stref-Fenar Žoslin, Teorije o etnicitetu, XX vek, Beograd, 1997.
160. Ramić, Rizo, Tri generacije književnika Muslimana. U knjizi: Budna Bosna, Svjetlost, Sarajevo 1966.
161. Rassel, Bertrand, Historija zapadne filosfije, Karitijade - Beograd 1962.
162. Redžić, Enver, Historijski pogledi na vjerske i nacionalne odnose u Bosni i Hercegovini, ANU Bosne i Hercegovine, Sarajevo 1993.
163. Redžić, Husref, Studije o islamskoj arhitektonskoj baštini, Veselin Masleša, Sarajevo 1983.
164. Repovac, Hidajet, Klasne protivriječnosti kulture, Veselin Masleša Sarajevo 1995.
165. Rizvić Muhsin, Bosna i njen jezik u izvanbosanskim znanstvenim djelima
166. Rus, Vojin, Etika i socijalizam, Globus Zagreb 1987.
167. Said W. Edward, Orijentalizam, Svjetlost, Sarajevo 1999.
168. Saltaga, Fuad, Da li je genocid sudbina Bošnjaka? Salfu Sarajevo 1996.
169. Selimović, Elharun, Psihologija islama, TÍMAŞ YAYINLARI, Istambul 1995.
170. Selimović, Meša, Derviš i smrt, Sarajevo, 1966.
171. Silajdžić, Adnan, Islam u otkriću kršćanske Evrope (Povijest međureligijskog dijaloga), Fakultet islamskih nauka, Sarajevo 2003.

172. Sim, Stuart, Svijet fundamentalzma, Planetopija, Zagreb 2006.
173. Skok, Petar, Etimologijski rječnik hrvatskog ili srpskog jezika, Knjiga I, Zagreb 1971.
174. Smith, D. Anthony, Nacionalizam i modernizam, Fakultet političkih znanosti Zagreb, 2003.
175. Solovjev, Aleksandar, Nestanak bogumilstva i islamizacija Bosne, Godišnjak društva istoričara BiH, Sarajevo 1949.
176. Spahić, Mustafa, Islam i međuljudski odnosi, Udruženje uleme "El - Hidaje", Zenica 1995.
177. Spahić, Mustafa, Povijest islama, GH medresa i Rijaset IZ, Sarajevo 1995.
178. Sućeska, Avdo, Bošnjaci u Osmanskoj državi, Arabeske Sarajevo 1995.
179. Surowiecki, James, Mudrost masa, Profil international, Zagreb 2007.
180. Šabanović, Hazim, Bosanski pašaluk. Postanak i upravna podjela, Naučno društvo NR BiH, Sarajevo 1959.
181. Šarčević, Abdulah, Iskon i smisao, Svjetlost Sarajevo 1971.
182. Šarif, M. M., Historija islamske filozofije s kratkim pregledom drugih disciplina i savremene renesanse u islamskim zemljama, Tom I-II, (s engleskog preveo dr Hasan Sušić), August Cesarec, Zagreb 1990.
183. Šnaper, Dominik, Zajednica građana (o modernoj ideji nacije), Sremski Karlovci i Novi Sad, 1996.
184. Todorova, Marija, Imaginarni Balkan, XX vek, Beograd 1999.
185. Tomanić, Milorad, Srpska crkva u ratu i ratovi u njoj, Medijska knjižara Krug, Beograd 2001.
186. Traljić, Mahmud, Istaknuti Bošnjaci, Zagreb 1994.
187. Vego, Marko, Postanak srednjovjekovne bosanske države, Svjetlost Sarajevo 1982.
188. Zgodić, Esad (priredio), Država, pravo i politika srednjovjekovne Bosne, hrestomatija tekstova, Fakultet političkih nauka (za internu upotrebu), Sarajevo 2000.
189. Zgodić, Esad, Bošnjačko iskustvo politike, Osmansko doba, Euromedia, Sarajevo, 1998.
190. Zgodić, Esad, Građanska Bosna, Ritam Tuzla 1996.
191. Zgodić, Esad, Studije o politici (Ksenofant, Makijaveli, Pruščak, Tito), B.H. COD, Sarajevo, 1997.
192. Zulfirkarpašić, Adil, Bosanski Muslimani, Bosanski institut, Cirih 1986.
193. Žerić, Salim, Muslimani srpskohrvatskog jezika, Svjetlost, Sarajevo 1968.

194. Žerjavić, Vladimir, Gubici stanovništva Jugoslavije u Drugom svjetskom ratu, Zagreb 1989.
195. Žiga, Jusuf, Islamska civilizacija i bosanski Muslimani, u knjizi "Bošnjačko pitanje", Uprava za moral GŠ AR BiH, Sarajevo 1995.
196. Žiga, Jusuf, Uvod u sociologiju kulture, Bosanski kulturni centar Sarajevo, 1995.
197. Žiga, Jusuf, Vrijeme razljuđenih dvonožaca – paradigma Bosne koju su izdali, Institut za istraživanje zločina protiv čovječnosti i međunarodnog prava, Sarajevo 2007.

Periodika/Časopisi:

1. Alibašić, Ahmet, Suživot religija: Teorijsko utemeljenje u islamu, Glasnik IZ br. (LXIV)3-4, str. 307-319, Sarajevo 2002.
2. Aličić, S. Ahmed, Širenje islama u Hercegovini, Prilozi za orijentalnu filologiju, 41, Sarajevo 1991.
3. Bajraktarević, Fehim, Tursko-islamska kulturna baština Južnih Slavena. Mogućnosti, br.4. Split 1966.
4. Bakšić-Muftić, Jasna, Identitet Bošnjaka u regionalnom kontekstu, "Ljudska prava", br. 1-4, god. III, Sarajevo 2002.
5. Balić, dr Smail, Bosanski Muslimani (nerazumijevanje Bošnjaka i njihov jezik), Most, br. (XXIII) 98 (9 - nova serija), Mostar 1997.
6. Balić, Smail (S.B.), Kulturni razvitak bosansko-hercegovačkih Muslimana iza rata. Bosanski pogledi, (V)br.35, Freibourg1964.
7. Balić, Smail, Književni rad Bošnjaka na orijentalnim jezicima, Bosanski pogledi, (3)br.15 (maj), Freibourg, 1962.
8. Balić, Smail, Suživot s muslimanima u Istočnoj Evropi, Glasnik IZ (LXIII) br.3-4, Sarajevo 2001. str. 65- 71.
9. Bandžović, Safet, BiH u raspravama i odlukama Drugog zasjedanja AVNOJ-a, Prilozi br. 31, Institut za historiju, Sarajevo, 2002.
10. Bandžović, Safet, Iseljavanje muslimanskog stanovništva iz kneževine Srbije u Bosanski vilajet (1862-1867.), Ibn Sina broj 12, Sarajevo, 2001.
11. Bandžović, Safet, Izbjeglice – žrtve etničkog inženjeringa, Pregled br. 5-6 (LXXXVII) str. 215- 227., Sarajevo, 2007.
12. Bašagić, Safvet-beg, Bosanci Muslimani kao javni radnici u Turskoj, Gajret (VIII) br.1, str. 35-37, br.2-3, Sarajevo 1921.
13. Bašagić, Safvet-beg, Patareni i islam. Gajret, (XI) br.12. Sarajevo1927.
14. Bašagić, Safvet-beg: Bošnjaci i Hercegovci u islamskoj književnosti. Glasnik Zemaljskog muzeja XXIV/ Sarajevo, 1912.

15. Begić, dr.Midhat, O muslimanskoj književnosti. Odjek, Sarajevo 1970.
16. Bogičević, Vojislav, Emigracije Muslimana Bosne i Hercegovine u Tursku u doba Austro-Ugarske vladavine 1878-1918. god. Historijski zbornik br.1-4, Zagreb, 1950.
17. Bourrinet, Philippe, The Yugoslav National Question, http://www.left-dis.nl/uk/yougeng.htm (posjeta 10.09.2006.)
18. Čolović, dr Ivan, Srpska kultura posle Miloševića, Republika, broj 288-289, Beograd, 2002.
19. Ćeman, Mirza Hasan, Islamsko naslijeđe u umjetnosti Bosne i Hercegovini, Glasnik IZ u BiH, brojevi 1-2 i 3-4, Sarajevo, 2000.
20. Ćemerlić, dr Hamdija: Pitanje nacionalnog osjećanja Muslimana /diskusija o Pregledu historije KPJ/. Prilozi Instituta za historiju radničkog pokreta, Sarajevo god. I, 1965, br.1.
21. Ćimić, Esad, Purivatra Atif, Nacionalni i politički razvitak Muslimana, Naše teme br. 2, Zagreb, 1970.
22. Dobrinić Matija: Uzroci agresije na BiH, materijal pripremljen za Forum Bosna br. 1/99, Sarajevo 1999. (materijal nije objavljen, a tekst je u posjedu Dželala Ibrakovića)
23. Džaka, Bećir, Iranski motivi u predaji bošnjačkih muslimana, časopis "Znak Bosne" broj 3, Zenica 1995.
24. Đozo, H. Husein, Musliman, Glasnik Vrhovnog islamskog starješinstva u SFRJ, Sarajevo, god. XXXI, 1968.
25. Đozo, Husein, Prepreke na putu islamske da'we, Takvim za 1997. godinu, Rijaset islamske zajednice, Sarajevo 1996.
26. Đurđev, Branislav, Osnovna historijsko-etnička pitanja o razvitku južnoslavenskih naroda do obrazovanja nacija. Pregled XII/ knjiga 2., Sarajevo, 1960.
27. Ferović, Ferid, Po svom etničkom porijeklu Muslimani BiH su Slaveni, Naši dani br. 338., Sarajevo 1970.
28. Filipović Muhamed: "Bosanski duh u književnosti – šta je to?" "Život" br. 3, Sarajevo 1967.
29. Filipović, Muhamed: Identitet Bošnjaka, http://www.rijaset.net/muallim/muallim%20br% 205/ 51-57.pdf. (posjeta 10.09.2006.)
30. Firdus, Osman Nurij-beg, O nacionalnom opredjeljenju bosansko-hercegovačkih Muslimana. Nova Evropa XI/1925. br.10, Sarajevo, 1925.
31. Garaudy, Roger, Dijalog između kultura, "Kabes" Mostar br.19 od 1997.

32. Gross, Mirjana, Hrvatska politika u Bosni i Hercegovini od 1879 do 1914. Historijski zbornik XIX-XX, Zagreb, 1966-1967.
33. Hadžijahić, Muhamed, Formiranje nacionalnih ideologija u Bosni i Hercegovini u XIX stoljeću. Jugoslovenski historijski časopis br.1-2, Beograd, 1970.
34. Hadžijahić, Muhamed, Jedan neostvareni nacionalno-politički projekt u Bosni iz g.1853. (A. Starčević i Bosna). Historijski zbornik, Zagreb, god. XIX-XX, 1966-1967.
35. Hadžijahić, Muhamed, Turska komponenta u etnogenezi bosanskih Muslimana, Pregled, br.11-12, str. 485-502. Sarajevo,1966.
36. Hadžijahić, Muhamed: Sinkretički elementi u Islamu u BiH, Prilozi za orjentalnu filologiju, Orjentalni institut Sarajevo broj: 28-29, Sarajevo, 1978/79.
37. Halefullah, Muhammed Ahmed: Islamsko- arapski uticaj na evropsku renesansu, Islamska misao (I)br. 8, Sarajevo, 1979.
38. Handžić, Adem i Hadžijahić, Muhamed, O progonu Hamzevija u Bosni 1573. godine, Prilozi za orijentalnu filologiju br. XX-XXI, Orijentalni institut, Sarajevo, 1974.
39. Handžić, Adem, Etničke promjene u sjeveroistočnoj Bosni i Posavini u XV i XVI stoljeću. Jugoslovenski historijski časopis 1969/4.
40. Hatibović, Džemal, Bosanci i Bošnjaci, Republika br. 255, Beograd 2001.
41. Haverić, Tarik, Zapadna politička teorija i etnički odnosi u istočnoj Evropi, Helsinške sveske, Beograd 2002.
42. Humo, Avdo, Istorijski i aktuelni aspekti nacionalnog položaja Muslimana. Pregled, april 1970.
43. Humo, Hamza, Od prelaza na Islam do novih vidika, u: Spomenica dvadesetipetogodišnjice Gajreta, Sarajevo 1928.
44. Ibraković, Dželal, Krvavo poskakivanje za "epohalnim promjenama": Bosna i Hercegovina i XX stoljeće, Habitus br. 9/10,Novi Sad 2003/2004.
45. Ibraković, Dželal, Agresija na BiH i destrukcija BiH porodice, Znak Bosne (X)12, Zenica 2004.
46. Ibraković, Dželal, Bosna i Hercegovina kao lakmus papir: Prilog socijalno- kulturno antropološkom definiranju Bosne i Hercegovine od strane Bošnjaka, Godišnjak BZK Preporod, (VI), Sarajevo 2006.
47. Ibraković, Dželal, Civilizacija, narod, nacija, Kabes (II) br. 12, Mostar 1996.
48. Ibraković, Dželal, Islam u nacionalnom biću Bošnjaka, Glasnik IZ (LX) 7-8, Sarajevo, 1998.

49. Ibraković, Dželal, Moderne teorije nacije – ima li u njima Bošnjaka, Glasnik IZ, br. 1-2, Sarajevo 1999.
50. Ibraković, Dželal, Multilateralnost kao bît bosanskohercegovačkog društva, Godišnjak FPN (2) za 2007, Sarajevo 2008.
51. Ibraković, Dželal, Narodnosne oznake u Bosni i Hercegovini, Habitus. (6) 11/12 Novi Sad 2005
52. Imamović, Mustafa, Bošnjački etnos: identitet i ime, Prilozi, br. 32, Institut za historiju, Sarajevo, 2003.
53. Imamović, Mustafa, Neki pogledi na razvitak muslimanske književnosti, "Život", knj. XL, Sarajevo 1972.
54. Imamović, Mustafa, O uvođenju naziva musliman. Odjek Sarajevo, 1.IV 1969.
55. Jalimam, Salih, Osamstotina godina Bilinopoljske izjave, Glasnik IZ u BiH, broj 3-4, Sarajevo 2004.
56. Jeftić, Miroljub, Džihad u savremenim odnosima, Teme (31)br. 4, Niš (757 – 788) 2007.
57. Jokanović, Vlado, Elementi koji su kroz historiju djelovali pozitivno na stvaranje bošnjaštva kao nacionalnog pokreta, Pregled, Sarajevo, 1968.
58. Jovanović, Ivan i Ristić Borisav, Kad palanka utihne (Problem krivice na razvalinama srpskog trećeg puta), Nova srpska politička misao br. 1-2, Beograd 2000.
59. Kilmika, Vili (Kymlicka Will), Etnički odnosi i zapadna politička teorija, Habitus, br. 0, Novi Sad 1999. http://cmk.org.yu/linkovi/ habitus/0/kymlicka 0.pdf.(posjeta 10.10.2002,)
60. Kimicka, Will, Pravda i sigurnost u prilagodbi manjinskom nacionalizmu, Dijalog br. 3, Sarajevo 2002.
61. Kuljić, Todor,Činioci izmene epohalne svesti krajem XX veka, Sociologija (XLII) br. 2, Beograd 2000. http://www.komunikacija.org.yu/ komunikacija/casopisi/sociologija/ XLII_3/d007/html_ser_lat (posjeta 11.08.2003.)
62. Kymlicka, Will, Multikulturalno građanstvo, Dijalog 1-2, Sarajevo 2001.
63. Ljubović, Amir, Pruščakova interpretacija uređenja države, III program radio Sarajeva, br. 24, Sarajevo, 1979.
64. Maglajlić, Munib, BOŠNJACI I BOSNA, Ogledanje na temu: ime, jezik i pismo, domovina, država, Diwan, broj 5-6, Gradačac, 2002.
65. Mastnak, Tomaž, Dnevnik kužnih godina (Bilješke o evropskom antinacionalizmu), Most br. 102., Mostar 1998. http://w1.500.telia.com/
66. Međedović, Šefko, Nacionalni i politički razvitak Muslimana. Lica, Sarajevo, (IV) br. 28, Sarajevo, april 1970.

67. Milardović, Anđelko, Sekularni fundamentalizam, dnevni list"Vjesnik Zagreb od 29.03.2007. http://www.vjesnik.hr/html/2007/03/29/Clanak.asp?r=sta&c=2 (posjeta 20.09.2007.)
68. Mulabdić, Edhem, Behar, prilikom 40-godišnjice njegova pokretanja, Kalendar Narodna uzdanica za 1940. Sarajevo 1939.
69. Mulabdić, Edhem, Ideologija Narodne uzdanice, Kalendar Narodna uzdanica za 1938. Sarajevo 1937.
70. Muminović, Rasim, Povijesnost i nacionalnost. Život (XVIII) br. 6-7, juni-juli. Sarajevo, 1969.
71. Musliman kao oznaka etničke pripadnosti, Takvim za 1966. godinu, Izdanje Izvršnog odbora Udruženja ilmije u SRBiH, Sarajevo 1965.
72. Mušović, Ejup, Muslimansko stanovništvo Srbije, "Has", br. 12, Novi Pazar decembar 1995.
73. Nasr, Sejjid Husein, "XXI stoljeće neće biti stoljeće sudara velikih religija, nego velika titanska borba između nijekanja religije i religije," Preporod, br. 4/587 april Sarajevo, 1996.
74. Pijade, Moša, O popisu stanovništva, list "Borba" Beograd br.18/1953. od 21.01.1953.
75. Repovac, Hidajet, Da li je je moguća BiH multikulturalnost, "Odjek" broj: 2/95, Sarajevo 1995.
76. Spahić, Midhat, Proces prihvatanja islama u Bosni i Hercegovini, Glasnik IZ BiH br. 3-4, Sarajevo 2002.
77. Sućeska, Avdo, Historijske osnove nacionalne posebnosti bosanskohercegovačkih muslimana, Jugoslovenski istorijski časopis broj 4, Beograd 1969.
78. Sućeska, Avdo, O tzv. turskom kompleksu kod Srba, Dijalog broj 5-6, Sarajevo 1997.
79. Šaković, Edin, Prihvaćanje islama u osmanskoj Bosni: mitovi i realnost http://folk.uio.no/palk/Dubrovnik/Edin%20Sakovic%20-%20essay.htm (posjeta10. 11. 2007)
80. Šeremet, Vahida, Kontinuitet bosančice, Most, br. (XXX)182 (93 - nova serija), Mostar 2005. http://www.most.ba/093/087.aspx (posjeta 18.02.2006.)
81. Tepić, Ibrahim, Borba Bošnjaka za autonomni položaj Bosne i Hercegovine u okviru Osmanskog Carstva u XIX stoljeću, časopis "Naša škola" br.1, Zenica 1996.
82. Udovički, Jasminka, Istorija Balkana, Spone i sukobi, Republika br. 186, Beograd, 1998.

83. Varadi, Tibor, O šansama za etnokulturalnu pravdu u Centralnoj i Istočnoj Evropi - sa osvrtom na Daytonski Sporazum, Habitus br. 0, Novi Sad 1999.
84. Zirojević, Olga, Alahovi hrišćani, Republika broj 282-283, Beograd 2002.
85. Žanić, Ivo, Hajduci, kmetovi, askeri i vitezovi (Simbolični identiteti JNA i postjugoslavenskih vojski), Polemos (1)1, Zagreb 1998. http://www.ffzg.hr/ hsd/polemos/prvi/02.html (posjeta 17.01.2006.)
86. Žižek, Slavoj, Jesmo li u ratu, "Zarez" br. 83, Zagreb 2002.
87. Žižek, Slavoj, Ljudi koji osećaju da nisu stvarni, Bulevar, Novi Sad 17. maj 2002. (http://www. bulevar.co.yu/ 083/zizek083.htm) (posjeta 27.03. 2003.)

Podaci o autoru

Dželal Ibraković je rođen 07.09.1954. godine u Ševarlijama kod Doboja. Završio je Fakultet političkih nauka Sarajevo, Odsjek sociologija, 1976. godine. Na ovom fakultetu je odbranio magistarski rad na temu "Povijesno- kulturna komponenta islama kao jedan od faktora profiliranja nacionalnog bića Bošnjaka" 1997. godine, kao i doktorsku disertaciju na temu "Teorije etnocentrizma i multilateralnosti- paradigma Bosne i Hercegovine" 2003. godine. Na Fakultetu političkih nauka Sarajevo je stalno zaposlen i u nastavničko zvanje docenta je izabran 2005. godine na predmetu Etnologija, a angažiran je u izvođenju nastave i na predmetima Sociologija porodice i Socijalna ekologija. Od 1999 do 2001. godine bio je predavač na Stomatološkom fakultetu Sarajevo, na predmetu Nauka o odbrani. Saradnik je na Prirodno- matematičkom fakultetu Sarajevo, te Fakultetu za javnu upravu Sarajevo. Odmah nakon završetka studija živio je i radio u Maglaju. Veći dio svog radnog vijeka proveo je na radu u Kombinatu "Natron" Maglaj, gdje je obavljao razne dužnosti među kojima sociolog – istraživač i glavni i odgovorni urednik tvorničkog i općinskog lista "Natron." U tri mandata je na nivou općine Maglaj i dobojske regije obavljao rukovodeće društveno-političke funkcije u periodu od 1981 do 1986.godine.

U toku odbrane od agresije na Bosnu i Hercegovinu bio je u Komandi maglajske Viteške brigade Armije Republike Bosne i Hercegovine. Saradnik i urednik maglajskih ratnih novina "MIN", tešanjske "Gradine", a prije rata je bio dugogodišnji dopisnik "Oslobođenja," "Borbe" i drugih listova iz Maglaja. Objavio je brojne tekstove u domaćim i stranim listovima, magazinima i naučnim časopisima. Osnivač i urednik je naučnog časopisa Federalnog ministarstva odbrane BiH "Odbrana" u Sarajevu, te urednik i recenzent brojnih izdanja domaće stručne izdavačke produkcije. U okviru Međunarodnog foruma "Bosna" bio je voditelj dva BiH istraživanja: "Globalizacija i integrativni procesi u BiH (sigurnosni aspekt)" 2005. i "Ljudski resursi - najveća komparativna prednost BiH" 2008. godine.

Objavljene stručne knjige:

- Koautor i urednik knjige "Intelektualci Maglaja u odbrani BiH- Povelja odbrane", Maglaj 1993.

- Dželal Ibraković i drugi: (udžbenik za srednje škole III razred) "Sigurnost demokratskog društva", Aldenprint, Sarajevo 2001.

- Dželal Ibraković: Hrestomatija tekstova „Socijalna ekologija", Fakultet političkih nauka, Sarajevo 2006.

U izdanju Centra za kulturu i obrazovanje Tešanj, 2008. godine je objavio knjigu kratkih priča "Teret."

Oženjen, otac dva sina (supruga Azra, sinovi, Nadir i Jasminko, snaha Mersiha i unuk Jahja). Od 1995 do 2001. godine je živio i radio u Zenici, a od 2001. godine stalno živi i radi u Sarajevu.